

ГОДИШЊАК ФАКУЛТЕТА БЕЗБЕДНОСТИ
FACULTY OF SECURITY STUDIES ANNUAL
2014



Универзитет у Београду
ФАКУЛТЕТ БЕЗБЕДНОСТИ
Београд, Господара Вучића 50
www.fb.bg.ac.rs

За издавача

Проф. др Радомир Милашиновић

Редакцијски одбор

Проф. др Ивана Симовић-Хибер

Проф. др Зоран Килибарда

Доц. др Миленко Бодин

Доц. др Бранко Ромчевић

Доц. др Жељко Бралић

Уредник

Проф. др Владимир Јаковљевић

Превод на енглески језик

Јелена Бошњак

Лектор и коректор

Љиљана Чоловић

Прелом

Бранислав Л. Валковић

Корице

Ведран Ераковић

Тираж

200 примерака

Штампа

NEWPRESS d.o.o. Смедерево

ISSN 1821-150X

ГОДИШЊАК
ФАКУЛТЕТА БЕЗБЕДНОСТИ
2014

САДРЖАЈ

Слободан МИШОВИЋ

ПРИРОДНЕ, ДЕМОГРАФСKE И КУЛТУРНОИСТОРИЈСКЕ ОСОБЕНОСТИ БЛИСКОГ ИСТОКА	9
NATURAL, DEMOGRAPHIC, CULTURAL AND HISTORICAL PARTICULARITIES OF THE NEAR EAST	50

Владимир АЈЗЕНХАМЕР, Жељко ИВАНИШ

УТИЦАЈ ЗАЛИВСКОГ САВЕТА ЗА САРАДЊУ НА БЕЗБЕДНОСНУ СИТУАЦИЈУ НА БЛИСКОМ ИСТОКУ	51
THE INFLUENCE OF THE GULF COOPERATION COUNCIL ON THE SECURITY SITUATION IN THE MIDDLE EAST	63

Слађан МИЛОСАВЉЕВИЋ

РУСКА ДИВЕРЗИФИКАЦИОНА СТРАТЕГИЈА У НАФТНО-ГАСНОМ СЕКТОРУ И ЊЕНЕ ИМПЛИКАЦИЈЕ НА ЕВРОПСКЕ И БАЛКАНСКЕ ПРОСТОРЕ	65
RUSSIA'S DIVERSIFICATION STRATEGY IN THE OIL-GAS SECTOR AND ITS IMPLICATIONS FOR EUROPE AND THE BALKANS.....	86

Јасмина ГАЧИЋ, Владимир ЈАКОВЉЕВИЋ

ОДГОВОР УЈЕДИЊЕНИХ НАЦИЈА НА ИЗАЗОВЕ ВАНРЕДНИХ СИТУАЦИЈА	87
THE UNITED NATIONS RESPONSE TO CHALLENGES POSED BY EMERGENCIES	114

Желимир КЕШЕТОВИЋ, Марија НЕСТОРОВИЋ

УТИЦАЈ МАСОВНИХ МЕДИЈА НА ФОРМИРАЊЕ ЗНАЊА И СТАВОВА СТУДЕНАТА О ПРОБЛЕМУ ТРГОВИНЕ ЉУДИМА И СЕКС-ТРАФИКИНГА.....	115
INFLUENCE OF MASS MEDIA ON STUDENTS KNOWLEDGE AND ATTITUDES TOWARDS HUMAN TRAFICKING AND SEX TRAFICKING	133

Зоран КИЛИБАРДА

ОД ТРАДИЦИОНАЛНИХ КА САВРЕМЕНИМ КОНЦЕПТИМА УЛОГЕ НАСТАВНИКА	135
FROM TRADITIONAL TO CONTEMPORARY CONCEPTIONS OF THE ROLE OF TEACHERS	163

<i>Мирослав МЛАДЕНОВИЋ</i>	
ТРАКТАТ О ФИЛОЗОФИЈИ.....	165
A TREATISE ON PHILOSOPHY	175
<i>Зоран МИСИЋ, Горан Ј. МАНДИЋ</i>	
ПРОБЛЕМИ ПОЈМОВНОГ ОДРЕЂЕЊА НАСИЉА И НЕДОЛИЧНОГ ПОНАШАЊА НАВИЈАЧА	177
ISSUES IN THE CONCEPTUAL DETERMINATION OF VIOLENCE AND INAPPROPRIATE CONDUCT OF SPECTATORS AT SPORTS EVENTS	195
<i>Кристијина РАДОЈЕВИЋ</i>	
БЕЗБЕДНОСНА КУЛТУРА У МЕНАЏМЕНТУ БЕЗБЕДНОСТИ – ИСТРАЖИВАЊЕ СТАВОВА У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ.....	197
SECURITY CULTURE IN SECURITY MANAGEMENT – RESEARCH INTO THE ATTITUDES IN THE REPUBLIC OF SERBIA	211
<i>Милан ЛИПОВАЦ</i>	
МИНИСТАРСТВО ПРОСВЕТЕ И ВЕРА ОД 1919. ДО 1945. ГОДИНЕ – ИДЕОЛОГИЗАЦИЈА ИНСТИТУЦИЈЕ, НАДЗИРАЊЕ И КАЖЊАВАЊЕ.....	213
THE MINISTRY OF EDUCATION AND RELIGIOUS AFFAIRS FROM 1919 TO 1945: INSTITUTIONAL IDEOLOGIZATION, SURVEILLANCE AND PUNISHMENT	228
<i>Иван ДИМИТРИЈЕВИЋ</i>	
ОСНИВАЊЕ И РАЗВОЈ ФАКУЛТЕТА БЕЗБЕДНОСТИ СА ОСВРТОМ НА ДРУШТВЕНЕ ПРОМЕНЕ И РЕФОРМУ ВИСОКОГ ОБРАЗОВАЊА У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ	229
THE FOUNDING AND DEVELOPMENT OF THE FACULTY OF SECURITY STUDIES WITH AN OVERVIEW OF SOCIAL CHANGES AND THE REFORM OF HIGHER EDUCATION IN THE REPUBLIC OF SERBIA.....	244
<i>Ана ЗЛАТАНОВИЋ</i>	
КОНСТРУКТИВИСТИЧКИ ДОПРИНОС СТУДИЈАМА БЕЗБЕДНОСТИ.....	245
THE CONTRIBUTION OF CONSTRUCTIVISM TO SECURITY STUDIES	264
<i>Ана ПАРАУШИЋ, Филип СТОЈАНОВИЋ</i>	
МЕЂУНАРОДНА БЕЗБЕДНОСТ: ТЕОРИЈСКИ ПРИСТУПИ ПРИКАЗ ЗБОРНИКА	265

ЧЛАНЦИ / ARTICLES

UDC 911.2(5-15)
911.3:312(5-15)
930.85(5-15)
ID 512432053

Слободан МИШОВИЋ
Редовни професор у пензији

ПРИРОДНЕ, ДЕМОГРАФСKE И КУЛТУРНОИСТОРИЈСКЕ ОСОБЕНОСТИ БЛИСКОГ ИСТОКА

Апстракт: Блиски исток је политички појам из колонијалне прошлости за географски простор у коме се спајају три континента Старог света, Азија, Африка и Европа. Географски посматрано, највећи део тог простора припада југозападној Азији. Назив Блиски исток потиче из Првог светског рата, када је подразумевао све земље ондашњег Турског царства, укључујући и оне на Балканском полуострву. Тај назив је уведен после распарчавања Турске империје, када је њен највећи део дошао под мандатну управу Велике Британије, а делом и Француске. Овај назив одређен је у односу на Европу, када је она била центар колонијалне власти у свету. Тај назив нема научну заснованост. Напротив, представља ружну успомену на некадашње колонијално царство европских великих сила.

Простор на споју три континента, на који се односи назив Блиски исток, приближно се налази на блиском истоку у односу на Европу. Међутим, у односу на Индокину и Јапан, или Аустралију, тај исти простор се налази на некаквом блиском западу, а за јужну и централну Африку то би био блиски север. Због тога, назив Блиски исток није научни јер потиче из политичког арсенала колонијалног периода и представља језички реликт тог раздобља. Југозападна Азија је правилан назив за тај регион, али како у њега улазе неки делови Африке, могао би се звати Међуконтинентална Афроазија.

Кључне речи: *Блиски исток, географски простор, границе простора, становништво, привредне карактеристике, нафта, природни гас, нафтоводи*

Под **Блиским истоком**, у ужем смислу, подразумева се простор у коме се налазе: Турска, Кипар, Сирија, Либан, Израел, Јордан, Кувајт, Ирак, Египат, Саудијска Арабија, Бахреин, Катар, Уједињени Арапски Емирати, Оман и Јемен. Блиски исток, у ширем смислу, обухвата и простор Ирана. Често се употребљава појам Средњи исток, а он се односи на простор Блиског истока у ширем смислу и Авганистан и Пакистан.

Географски простор Блиског истока простира се између Црног и Средоземног мора и Сахаре на западу, Етиопске висоравни и Индијског океана на југу, подножја Хиндукуша и Памира на истоку и Каспијског и Црног мора на северу. Дубоким концентричним продорима са свих страна Каспијско, Црно, Средоземно, Црвено и Персијско море рашчланили су тај простор у два полуострва, Мала Азија и Арабија, и више каналисаних пролаза: Персијски између Персијског и Каспијског мора, Кавкаско-јерменски између Каспијског и Црног мора, Месопотамијски између Средоземног и Персијског мора и Суецки између Средоземног и Црвеног мора. Без обзира на овакву рашчлањеност, простор Блиског истока чини јединствену географску, демографску, историјску, економску и стратегијску целину. Сви делови овог простора су међусобно много боље природно повезани него са централном Азијом, централном Африком и централном Европом. Долина Нила је природно и комуникацијски, културно и историјски боље повезана са Синајским и Арабијским полуострвом и Месопотамијом него са Африком јужно од Сахаре. Из простора Месопотамије, иранске и арабијске висоравни лакше је прећи у долину Нила, па и на Балканско полуострво него у централну Азију преко високих планина и превоја. Отуда су се преко овог простора у прошлости вршиле многе сеобе народа. Из тог простора су се и Арапи населили по целој северној Африци.

1. ВЕЛИЧИНА И ОБЛИК ПРОСТОРА БЛИСКОГ ИСТОКА

Класификација држава по величини извршена је према различитим критеријумима и према многим географима и географским теоретичарима. Према **Рацелу**, државе се деле на: континенталне веће од пет, средње од пет до 0,2 и мале испод 0,2 милиона километара квадратних. Према **Паундсу**, државе се деле на: гигантске изнад шест, огромне од 2,5 до шест, врло велике од 1,25 до 2,5, велике од 0,65 до 1,25, средње од 0,25 до 0,65, мале од 0,125 до 0,25, врло мале од 0,025 до 0,125, минијатурне од 0,005 до 0,025 и микродржаве мање од 0,005 милиона километара квадратних. Према **Швинду**, државе се деле на: трансконтиненталне од седам до 20, субконтиненталне од три до 10, макротопе од 0,9 до 2,9, мезотопе од 0,04 до 0,9, микротопе од 0,001 до 0,04 и минитопе мање од 0,001 милион километра квадратног. Прихваћена је општа подела држава по величини у свету

на: **велике изнад милион, средње од 200.000 до милион и мале до 200.000 километара квадратних.**

Државе могу имати различит облик што зависи од односа њихове дужине и ширине. **Прикупљен** облик имају оне државе чији је однос дужине и ширине приближно исти. **Полуприкупљен** облик имају оне државе чији је однос дужине и ширине 2:1. **Развучен** облик имају државе чији је однос дужине и ширине већи од 3:1.

Блиски исток припада Азији чија је укупна површина 44.405.136 km². Блиски исток се граничи на: истоку са Пакистаном, Авганистаном и Туркменистаном, северу са Азербејџаном, Јерменијом, Каспијским језером и Црним морем, западу Бугарском, Грчком, Средоземним морем и Либијом, и југу са Суданом, Еритрејом и Индијским океаном.

Границе било ког простора па и Блиског истока класификоване су према различитим критеријумима. **Према морфологији**, границе могу бити: геометријске, астрономске (математичке), вијугаве и праве. **Према генези**, границе могу бити: природне и вештачке. **Према условима и узроцима настанка**, границе могу бити: послератне, компензационе, наследне, колонијалне и спорне. **Према функцијама**, границе могу бити: баријерне (изолујуће), филтрирајуће (полупропусне), контактне (сједињујуће) и отворене (интеграционе). Основни **принципи разграничења** држава су: природне средине, географске близине, еколошки, етнички, економски, правни, историјског права, права првенства, војно-стратешки и принцип моћи. Основне **функције граница** су: контактност, баријерност, првна функција, фискална функција, контролна функција, војна функција и идеолошка функција. **Граница на мору** се састоји од следећих елемената: унутрашње морске воде, територијално море до 12 наутичких миља према пучини, спољашње море (епиконтинентални појас) још 12 наутичких миља према пучини, економска зона до 200 наутичких миља, отворено море и подморје. Типови **граничних спорова** су: позициони, територијални, функционални и спорно трансгранично коришћење ресурса.

Површина простора Блиског истока износи 7.185.070 km² што износи 16,18% од укупне површине Азије. Највећу површину захватају: Саудијска Арабија са 2.149.690 km², Иран са 1.648.000 km², Египат са 1.001.449 km² и Турска са 780.580 km². Најмању површину имају: Бахреин са 620 km², Кипар са 9.251 km² и Либан са 10.400 km².

На простору Азије према подацима из 1998.године живело је 3.683.000.000 **становника**. На Блиском истоку живело је 1972.године 129.500.000 становника, а 1985. године 183.220.000 становника да би 1998. године на овом простору живело 277.373.085 становника, што чини 7,53% укупног становништва Азије. Највећи број становника имају: Иран са 68.959.931, Египат са 66.050.004, Тур-

ска са 64.566.511 и Ирак са 21.722.287 (подаци из 1998). Најмањи број становника имају: Бахреин са 616.342, Катар са 697.126, Кипар са 748.982 и Кувајт са 1.913.285. Ако број становника Блиског истока упоредимо са осталим деловима азијског континента, на истоку и југу, онда он по броју становника далеко заостаје за њима (источна Азија око 970 милиона, југоисточна Азија 288 милиона и јужна Азија 720 милиона). У просеку овај простор је најређе насељен (20–40 становника на квадратни километар). Према том показатељу, могли бисмо Блиски исток означити као споредни део Азије. Његов геостратешки положај, културна историја, савремено политичко и економско значење упућују да се овом простору посвети више пажње него што је до сада чињено.

Највећа **ширина простора** Блиског истока износи око 3.800 km на линији Либијска граница – долина реке Машкел на Иранско-пакистанској граници. Највећа дужина овог простора је 3.500 km на линији рт Инце на турској обали Црног мора – рт Перим на југу Арабијског полуострва.

Облик простора Блиског истока је неправилан, али нешто више развучен упоредничким правцем. Истичу се четири испупчења: малоазијско, египатско, арабијско и иранско. Истичу се и четири удубљења: персијско, каспијско, црвеноморско и црноморско. Облик овог простора је врло неповољан са становишта компактности територије и његових макрорегиона.

У простору Блиског истока издвајају се четири макрорегиона:

(1) Малоазијско-месопотамијски (северни део) обухвата просторе пет држава: Турске, Кипра, Сирије, Либана и Ирака. Највећа ширина макрорегиона је 1.300 km, а највећа дужина 1.600 km.

(2) Нилско-синајски (западни део) обухвата просторе три државе: Египта, Јордана и Израела. Највећа ширина макрорегиона је 1.300 km а највећа дужина 1.150 km.

(3) Арабијски (јужни део) захвата просторе седам држава: Саудијске Арабије, Кувајта, Бахреина, Катара, Уједињених Арапских Емирата, Омана и Јемена. Највећа ширина макрорегиона је 2.300 km, а највећа дужина 2.150 km.

(4) Ирански (источни део) захвата простор Ирана. Највећа ширина макрорегиона је 1.500 km, а највећа дужина 1.600 km.

2. ПОЛОЖАЈ ПРОСТОРА БИСКОГ ИСТОКА

Однос неке тачке, објекта, државе или другог простора према другим сличним категоријама у географском простору назива се *географски положај*. Може бити астрономски или математички, физичко-географски, економско-географски и друштвено-географски. Комплексан географски положај подразумева обједињавање све четири претходне компоненте. Положај простора се разматра

према различитим критеријумима. Према **односу копна и мора**, државе могу имати: континенталан, полукоонтиненталан, острвски и полуострвски положај. **Континенталан** положај имају оне државе чија се територија налази само на копну. **Полукоонтиненталан** положај имају оне државе које мањим делом своје територије излазе на море. **Острвски** положај имају оне државе чија је територија у целини окружена морем. **Полуострвски** положај имају оне државе чију територију већим делом окружује море. У односу на **значајније објекте** положај може бити: централан, тангентни и периферан. У односу на **безбедност територије** положај држава може бити: безбедан, смањене безбедности, осетљив и врло осетљив.

Блиски исток (Југозападна Азија) има врло повољан и важан географски и геостратешки положај. Карактеришу га бројни елементи географске, политичке, економске и војне природе. Најзначајнији су:

1. Повезује три континента: Европу, Азију и Африку. Због тога има обележја евроазијског и афричког поднебља. Налази се на додиру две прометно веома живе акваторије Средоземног мора и Индијског океана. Морске воде Црвеног, Црног, Средоземног (источни део) и Арапског мора и Персијског залива дубоко продиру у његов континентални труп и омогућавају приступ с копна на море, и обратно.
2. Преко простора Блиског истока хиљадама година водили су најзначајнији континентални путеви између Азије и Европе, преко Босфора и Азије, и Африке преко Синаја. Овим путевима су пролазили, у оба смера, освајачи и читави народи, робе и цивилизације.
3. Блиски исток има многа обележја једног од највећих и најважнијих комуникацијских чворишта у свету. На овом простору укрштају се копнени, поморски и ваздушни снопови комуникација светског значаја. Важнији су: железнички правац Брисел–Берлин–Беч–Будимпешта–Београд–Босфор–Багдад–Басра настављајући се са обе стране поморским путевима; путни правац Берлин–Беч–Београд–Софија–Истанбул–Багдад–Басра настављајући се, такође, поморским путевима; трансирански железнички правац који повезује обале Каспијског и Персијског мора; копнени пут преко источног дела иранске висоравни који повезује средњу Азију са Индијом; атлантско-средоземно-индијски поморски пловидбени пут; поморски пловни пут Црно море–Босфор–Дарданели–Средоземно море–Суецки канал–Црвено море–Индијски океан; многи ваздушни коридори између Европе, Азије, Африке, Америке и Аустралије укрштају се над простором Блиског истока користећи његове модерне аеродроме, Дубаи, Техеран, Багдад, Дамаск, Бејрут, Каиро, Картум, Триполи и друге; и овај простор често надлеђу космичке летелице различите намене.

4. Блиски исток има повољан положај у односу на већи део света, Европу, Азију, Африку, Средоземно море, Атлантски и Индијски океан. Преко овог простора воде најкраћи правци између Русије, Средоземног и Црвеног мора и између Индијског океана и виталних објеката Русије. Преко овог простора воде најкраћи путеви између Мале Азије и Средњег истока (Авганистан и Пакистан) и централних делова азијског континента. Овај простор непосредно гравитира Црноморском и Каспијском басену као најбогатијим нафтоносним областима.
5. Положај Блиског истока усложњава велико богатство нафтом и природним гасом. Преко овог простора воде нафтоводи дуги на хиљаде километара ка Средоземном и Црвеном мору и Персијском заливу. Налазишта нафте и природног гаса су на малим дубинама због чега су јефтинији, а у односу на потрошаче налазе се на приближно истој удаљености.
6. Повољан положај Блиског истока проистиче и из великог значаја Суецког канала, једног од најважнијих објеката на споју Азијског и Афричког континента и Средоземног мора и Индијског океана. Суецки канал има велики значај са економског становишта за Египат и остале земље Блиског истока. Суецки канал изграђен је у периоду 1859–1869. године, дужине 161 km и ширине 80–135 m. Прокопавањем канала скраћен је пловидбени пут око Јужне Африке (Рт Добре Наде) за близу 50%. О томе говоре подаци, да је дужина пловидбеног пута између Лондона и Кувајта, при пловидби око Рта Добре Наде износила 22.000 km, а прокопавањем овог канала скраћена је на свега 12.000 km. Исто тако, пловидбени пут између Марсеја и Бомбаја скраћен је са 15700 km на свега 7300 km.
7. Блиски исток својим северним и северозападним делом излази на средоземно море. Преко ове акваторије повезан је са свим медитеранским земљама, а преко Гибралтарског пролаза излази у Атлантски океан и повезује се са свим државама које гравитирају тој акваторији. Преко Јадранског мора остварује везу са централним и западним државама Европе. Преко Црног мора и Каспијског језера повезан је са северном и источном Европом, Русијом и свим државама из бившег Совјетског Савеза. У простору Средоземног мора највећи значај имају стратешки објекти: Босфор, Дарданели, Сицилијански пролаз, Отранска врата, Каспијски природни отвор и Гибралтар.
8. Блиски исток својим јужним и југоисточним делом излази у простор акваторије Индијског океана. Преко ове акваторије непосредно је повезан са свим земљама западне Африке и Јужне Азије. Преко Персијског залива, Ормушког пролаза и Оманског залива, све земље централног и северног дела Блиског истока имају излаз у простор Индијског океана, одакле

- се остварује веза са Индијским подконтинентом и западном Африком. Највећи значај за излаз у Индијски океан имају објекти стратешког значаја: Суецки канал, мореуз Баб-ал Мандеб и Ормушки пролаз.
9. На стратешки положај Блиског истока велики утицај има сложена етно-демографска и конфесионална структура становништва. Бројни народи и етничке заједнице, овај простор чине мултиетничким и мултиконфесионалним али и веома осетљивим, јер често долази до конфликта и сукоба на националној и верској основи.
 10. На стратешки положај Блиског истока значајно утиче велика техничко-технолошка зависност, великог броја земаља, од развијених (западних) земаља. Развијени своју савремену технологију, нарочито у области производње, скупо наплаћују, држећи овај регион у потчињеном положају. Таква зависност доводи највећи број земаља Блиског истока у положај губљења суверенитета и независности (пренети или смањени суверенитет). Такве тенденције намећу нове облике колонијалне зависности и споријег укупног економског и политичког развоја.
 11. Положај Блиског истока нарочито усложњава стално присуство кризних жаришта и потенцијалних конфликтних простора, који прете да прерасту у нове, чак и оружане сукобе. Највећа жаришта потенцијалних конфликта су: сукоб Израела и арапских земаља у окружењу; дугогодишњи оружани сукоб Израела са Палестинским народом који тражи своја вековна права; сукоб Ирака и Ирана који дуго траје; сукоб Ирака и Кувајта, јер Ирак сматра територију Кувајта саставним делом своје територије; стање у Ираку после агресије САД и Велике Британије; однос Ирана и САД; и бројни међуарапски неспоразуми. То Блиски исток ставља у позицију једног од најнестабилнијих и најосетљивијих подручја у свету.
 12. Велики утицај на положај Блиског истока у међународној заједници има исламски фундаментализам. Идеје о господарењу и мирном освајању света од стране ислама, које заговарају фундаменталисти су у бити неприхватљиве за савремено човечанство, у којем се траже нови путеви изградње глобалног друштва и нових односа у међународној заједници. Исламски фундаментализам представља претњу миру и развоју овом и суседним регионима афричког и азијског простора.

3. ПРИРОДА БЛИСКОГ ИСТОКА

Елементи природне средине деле се на зоналне и азоналне. У зоналне елементе спадају они чија распрострањеност је условљена географском ширином, а на Земљиној површини распоређени су у оквиру зона (географски положај, тле,

клима, биљни и животињски свет). Азоналну групу природних елемената чине они који нису распоређени по зонама (појасевима), већ су највише у зависности од састава и рељефа Земљине површине (рудно благо, хоризонтална рашчлањеност копна, хидрографија копна, мора и океана).

Природа Блиског истока је комплексна. Изражена је кроз одлике и међузависност бројних географских чинилаца, а најзначајнији су: рељеф, хидрографија, метеоролошки и климатски услови, геолошки и педолошки састав тла и вегетација.

3.1. Одлике рељефа копна Блиског истока

Спољни изглед копна, који чине сва узвишења, удубљења и заравни различитих димензија и облика назива се **рељеф копна**. Својим облицима и надморским висинама утиче на распрострањење појединих климатских типова, а они на хидрографију, тло и вегетацију. Простирање рељефа по висини назива се вертикална рашчлањеност, а његово простирање на површини Земље хоризонтална рашчлањеност рељефа.

Целокупан простор може се поделити на планински север и исток и плочасти југ. На северу од Мраморног мора, преко Турске до Ирана, протежу се повезани планински венци Понтијског горја (400 km), Тороса (Тавор и Антитавор, 715 km), Малог Кавказа (700 km), Апарата (175 km), Елбурса (415 km), Загроса (350 km), Копет Дага (440 km), централног Иранског горја (540 km), Кун Руда (560 km), Јужног Иранског горја (790 km), Синајских планина (225 km), Хеџаса (2000 km), Јеменских планина (425 km) и Акдара (465 km) на северу Омана. Иранско горје као компактна целина дужине је 2.500 km и ширине 1.500 km. Рељеф је доста уједначен. Између планинских масива остају уоквирене висоравни: Малоазијска (Анадолија) на западу, Арабијска на југу, Јерменска на северу и Иранска на истоку. Висоравни су под пустињама, степама или прелазним облицима, а од мора су одвојене планинама. Између планинских масива остају уоквирене и котлине и долине већих река. У егејском, црноморском и персијском приморју јављају се низије. То говори да је рељеф разнолик и раздробљен. Разноликост употпуњују бројни облици речне ерозије, нарочито у периферним планинским пределима, изузев Анадолијске и Иранске висоравни. У котлинама и речним долинама наталоже се облици делувилног и алувијалног земљишта.

На југу, кроз Сирију, Палестину, Арабију и Ирак протежу се геолошки старе заравњене плоче које су само на крајевима издигнуте у обална горја. Површине су скоро у целини покривене пашњацима, лапорцима и кречњацима. На западу је у структуру плоча различитих висина усечен тектонски јарак (север–југ), којим тече река Јордан и у коме се налази дубока удолина Мртво море, која се наставља преко Акабског залива Црвеним морем у простор источне Африке.

На истоку овог простора планински север и плочасти југ међусобно су подељени издуженом потолином правцем северозапад–југоисток, а у којој су реке Еуфрат и Тигар изградиле пространу низију и засуле је својим наносима. Потолина се наставља од ушћа Шат ел Араба према југоистоку где су је потопиле воде Индијског океана (Персијски залив). Рељеф југа карактерише се једноличношћу за разлику од динамичног севера.

Анадолијска висораван захвата највећи део полуострва Мала Азија. Дужине је 625 km и ширине 415 km. Одвојена је од Црног мора Понтијским планинама, а од Средоземног мора планинама Тавор и Антитавор. Природна проходност у планинским деловима је врло ограничена, а комуникативност врло слаба. Претежно је степска и полупустињска, са низом међусобно раздвојених котлина и језерских басена. Виши делови обрасли су шумама.

Арабијска висораван захвата Арабијско полуострво површине око три милиона квадратних километара, дужине 2.700 km и ширине 2.400 km. Са запада, југа и истока ограничена је планинама које понегде достижу висину и до 3.700 m. Просечна надморска висина износи 700–1.000 m. У целини висораван је степска и пустињска, без оштрих врхова, дубоких долина и шума. Честе су суве и потпуно оголеле, камене и пешчане пустиње.

Иранска висораван захвата централне делове Ирана дужине око 900 km и ширине око 840 km. Одвојена је од Каспијског мора планином Елбурс (5.604 m), од Персијског залива са неколико узастопних планинских венаца, а на источној периферији је Хиндукуш. Врло је пространа са око 1.000 m надморске висине. То је претежно степско-пустињска и сушна област са великим бројем удолина. Највећи део висоравни захвата Велика слана пустиња (већа од СЦГ два пута).

Јерменска висораван дужине је 525 km и ширине 360 km. Захвата западне делове Турске и северозападне делове Ирана. Окружена је Малим Кавказом, Понтијским планинама, Антитавором и Јерменским Тавором. На њој се издиже купа угашеног вулкана Арарат (5.165 m). Тешко је проходна и са малим бројем комуникација.

Између Иранске, Јерменске, Анадолијске и Арабијске висоравни налази се пространа и веома значајна долинска област **Месопотамија**. Издужена је око 1.000 km, ширине око 400 km и висине између 100 и 450 m. Између Арапске пустиње и Либијске висоравни је долина реке Нил и Либијска пустиња које чине јединствену целину. Низија има још и у приобалном појасу мора која запљускују блискоисточни и средоземни регион. Приобалне низије су најпроходнији, најкомуникативнији и најнасељенији део Блиског истока. Месопотамија је у горњем току Тигра и Еуфрата степског карактера, а у доњем делу је мочварна низија са много канала. Некада је била и зелена, а данас је већи део покривен пустињским песком. Ирачани чине напоре да је поново претворе у плодна поља. Североза-

падни део Месопотамије, степски, проходнији је од југоисточног који обилује мочварама, језерима и каналима.

Долина Нила има меридијански правац. Дубоко је усечена (100–500 m) у околно пустињско земљиште и покривена је речним насипима. У доњем току долина Нила је широка 25 km, а у горњем се сужава на неколико километара. Низводно од Каира је делта Нила која се према мору просечно повећава за око 4 m годишње. Западно од долине Нила је Либијска пустиња, претежно равничарска и брежуљкаста, са неколико депресија и до 133 m испод нивоа мора. У депресијама има вегетације, а може се наћи и подземних вода, што им повећава значај.

Најзаступљенији облик рељефа, поред планина, на Блиском истоку су **пустиње**. Највећи број је прекривен покретним песком, са појавом бројних дина, а средњи део Иранске висије има каменити покривач. Највеће пустиње су: Либијска (625 km) и Арапска (400 km) у Египту; Нефуд (625 km), Дахна (630 km) и Руба ел Хали (1.375 km) у Саудијској Арабији; Слана пустиња (165 km) у Турској; Велика слана пустиња (500 km) и пустиња Лут (525 km) у Ирану; и Сиријска пустиња (240 km) у Сирији. Бројне су мање пустиње на периферији Арабијског полуосрва, централним деловима Блиског истока и Ирану. То су непроходни, неплодни, ненасељени, са мало комуникација и привредно неразвијени делови овог простора. То су простори са пустињском вегетацијом, изузев оаза, са мало речних токова изузев периода повишених падавина. Реке у пустињама воду добијају од снежних и ледених маса у планинама, али претежно без отицања, а воду губе у песку или сланим језерима. Пустине се одликују мањом количином атмосферског талога, у просеку мање од 250 mm годишње.

3.2. Одлике климе Блиског истока

Метеоролошки услови су временско стање, карактер времена или стање атмосфере изнад неког места које чине вредности осматраних метеоролошких елемената и појава у датом тренутку. **Клима** је средње стање метеоролошких елемената и појава изнад неког места у многогодишњем периоду. **Време** је стање тропосфере у тренутку мерења и осматрања метеоролошких елемената и појава. **Климатски услови** су просечна стања метеоролошких услова у току дужег временског периода.

Клима Блиског истока детерминисана је њеним положајем у северној Земљиној хемисфери јер њој у целини припада. Налази се већим делом у северном умереном топлотном појасу (од 23°27' до 42° СГШ) 18° 33' СГШ. Мањим делом свог простора припада топлом климатском појасу (од 13° до 23°27' СГШ) 10° 27' СГШ. Преовлађује тропска и суптропска клима. Међутим, много других фактора, као што су утицаји мора на која излазе обале Блиског истока, континентални утицаји из централне Азије, велике разлике у вертикалној рашчлањености рељефа

појединих делова простора и састав земљишта (пешчане и голе површине) утичу на стварање велике разноликости климе.

Медитеранско приморје Мале Азије има топла и сушна лета, а благе и кишовите зиме. Црноморско приморје Мале Азије има топла лета са падавинама raspоређеним и на лето и на зиму. Планинска унутрашњост Блиског истока има врућа лета, а хладне зиме са највише падавина. У јужном делу Арабије врло је топло и лети и зими и сушно током целе године. Једино Јемен има изразито тропску климу са високим температурама преко читавог лета и јаким кишама. Општа одлика климе подразумева врло врућа лета са јулским просеком температура (изотермама) од 32°C у свим деловима изузев Мале Азије и северозападнoг Ирана. Појава снега не прелази линију Синај – Шат ел Араб. Екстремне летње температуре ваздуха владају у приморју Оманског залива, где је у луци Маскат забележена температура од 50°C. Друга одлика климе Блиског истока јесте оскудица падавина. Арабијско полуострво, западна Месопотамија, источна Сирија и унутрашњост Мале Азије и Ирана добијају годишње мање од 250 mm падавина. У планинским деловима Ирана, северне Месопотамије, западне Сирије и Мале Азије годишња количина падавина износи до 500 mm талoга. Највеће количине падавина, више од 600 mm па и до 900 mm годишње имају простори црноморског и медитеранског приморја Мале Азије. Годишњи распоред падавина у простору Блиског истока је неповољан. Кише редовно падају зими па су велике летње врућине повезане са сушом. Велико дневно колебање температуре створили су многе пустиње и полупустиње у Анадолији, Сирији, Месопотамији, Ирану и Арабији.

Клима на висоравнима, Месопотамији и долини Нила је степско-пустињска. Одликује се малим количинама падавина (200–500 mm), оштрим зимама и топлим летима (Арабијско полуострво изнад 40°C). Дневне жеге су велике што негативно утиче на људски организам и здравље. На планинама влада оштра планинска клима са честим и обилним кишама. Средоземно и црноморско приморје имају суптропску климу, са топлим и сувим летима и благим и влажним зимама. Приморје Црвеног мора и Персијског залива одликује се, такође, суптропском климом, али топлијом и влажнијом, јер ветрови са Индијског океана и Црвеног мора доносе више падавина у току лета. Каиро је познат по изузетно малим количинама падавина (33 mm годишње), а у доњем Египту кише нема често током целе године. У пустињама често дувају јаки ветрови који стварају олује врло непријатне за кретање и живот људи. Такви климатски услови стварају веома неповољне услове за живот становништва у пустињским пределима.

3.3. Одлике хидрографије Блиског истока

Воде су значајан географски чинилац који у великој мери опредељује квалитативну компоненту географског простора. Оне својим квалитативним и кван-

титативним особеностима, у међусобном утицају са другим чиниоцима, врше знатан утицај на све људске активности. Вода је најраспрострањенија појава на Земљи која опредељује човеков живот на Земљи.

Блиски исток је сиромашан рекама. Сува клима не омогућава развој нормалне речне мреже. Велике пустињске и степске области немају сталних речних токова, јер су падавине ретке и мале, а температуре високе. Арабијска висораван нема ниједан стални водени ток, а има сувих речних корита – уада, којима вода потече само за време ретких пљускова кише. Најбогатија рекама је Мала Азија, али има мале и кратке реке изузев реке Кизил Ирмач. Највеће реке Блиског истока су: Нил, Тигар, Еуфрат, Кизил Ирмач, Кизил Узен, Керха и Шат ел Араб.

Нил је највећа река Блиског истока и северне Африке. Настаје од Белог и Плавог Нила, који се састају код Картума у Судану. На ушћу гради пространу делту ширине око 250 km и дужине око 160 km. Дужина Нила са Белим Нилом износи 6.671 km, а око 3.000 km тече кроз пустињске и полупустињске области, али му се не прикључује ниједна притока. Највећу количину воде има лети (јуни–септембар). Просечан протицај воде код Асуана износи 2.600 m^3 у секунди. Има огроман економски значај за Египат (Египат је дар Нила). Укупна дужина канала у Египту износи преко 26.000 km. Нил је плован од ушћа до Асуана.

Тигар и Еуфрат се северно од Басре и Корамшара спајају и формирају реку Шат ел Араб. Дужина Еуфрата је око 2.700 km. Највећи протицај воде му је око 840 m^3 у секунди код града Хила, а на ушћу само 460 m^3 у секунди. Протицај је смањен због испаравања, коришћења воде за наводњавање и понирања. Плован је до Хила. Тигар је дуг 1.950 km, а карактерише га колебање водостаја. Код Багдада му је просечан протицај 1.240 m^3 у секунди, а при високом водостају се повећава и до 10.000 m^3 у секунди док при ниском водостају само 150 m^3 у секунди. Низводно од Багдада количина воде се, због великог испаравања, коришћења за наводњавање и понирања постепено смањује. Плован је до Багдада, а за мање бродове и при вишем водостају и до Мосула. Остале реке су мање, али имају велики значај у водоснабдевању становништва и у производњи електричне енергије.

Језера на простору Блиског истока има много, али су слана и њихова вода се не може користити за пиће без прераде. Највише их има у простору Јерменске, Малоазијске и Иранске висоравни. На Арабијској висоравни налази се Мртво море у којем на 100 литара воде има 26 kg соли (салинитет 26%). Због великог салинитета у овом мору нема живота. Ниво му је 392 m нижи од нивоа светског мора. И Црвено море има висок салинитет (4,1%). Мале количине падавина, високе температуре ваздуха и непостојање сталних водених токова намећу велике тешкоће у водоснабдевању становништва и привреде. Због тога се све више морска вода прерађује за пиће. Највећа језера су: Туз и Ван у Малој Азији и Урмија, Дајра и Нимек, Нириз и Хилменд у Ирану. У сливу Тигра и Еуфрата има више језера која су значајна за водоснабдевање становништва.

Природна вегетација, зависно од климатских услова, заступљена је у сувим степама у низији и по висоравнима. На великом делу простора вегетација прелази у оскудну пустињску вегетацију. У оазама има палми, високе траве и различитог дрвећа. Шуме се јављају на северним планинама које примају више од 500 mm талога годишње. Најбујније шуме су у црноморском и каспијском приморју захваљујући већим падавинама (преко 600 mm годишње). Култивисана вегетација углавном зависи од вештачког наводњавања. Без њега би била незамислива егзистенција милиона људи који живе на Блиском истоку. Суво ратарство, које се обавља у извесној мери, није кадро да пружи ни издалека плодове земље у количинама које су, на ниском азијском стандарду, неопходне за одржавање потреба становништва бројних земаља овог региона.

Дуги зелени полукружни појас, створен људским радом и природном предиспозицијом, пружа се у облику великог полукруга од Персијског залива кроз вештачки наводњену Месопотамију и даље уз подножје Анадолијске и Јерменске висоравни све до обала Средоземног мора. Због наводњавања изгледа питомо и плодно, па га називају Плодним полумесеком.

3.4. Одлике саобраћаја Блиског истока

Саобраћај представља продужетак процеса производње који се врши унутар прометног процеса и за прометни процес. Он омогућава кретање људи и материјалних добара, размену информација и повезивање разних области. Саобраћај се састоји из више елемената, међу којима су најважнији: комуникације са стационарним инсталацијама за уредно и безбедно кретање и функционисање осталих елемената, саобраћајна средства са погонском енергијом и људи који планирају, руководе и реализују функционисање саобраћаја. Најзначајнији комуникацијски објекти су: комуникацијски правац, комуникацијска раскрсница, комуникацијски чвор и комуникацијски сноп.

Иако Блиски исток има обележја највећег саобраћајног чворишта у свету, нарочито у ваздушном саобраћају, у развијености комуникација постоје велике разлике између појединих делова територије и појединих врста саобраћаја. Међусобна повезаност делова овог простора и повезаност са просторима Азије, Европе и Африке веома заостаје за осталим регионима Азије. Регион на споју три континента изискује разгранатије и бројније саобраћајнице од оних које има. За овај простор везани су бројни стари каравански путеви коњима, мазгама и камилама. Данас су се прилике ипак промениле. У пустињама и полупустињама све су чешћи сусрети аутобуса и камиона са камилама, чиме се све више потискује каравански саобраћај. Изградња путева брзо напредује. У најважнијим правцима овог простора постоје изграђени савремени путеви.

Још увек у планинским деловима Блиског истока и на висоравнима преовладава стари начин преношења товара. Моторна возила која се крећу овим путе-

вима веома добро подносе суве и пешчане коловозе у свим деловима Блиског истока. Изградња путева из дана у дан напредује. Данас Турска има најразвијенију путну мрежу са око 30.000 km савремених асфалтираних путева способних за моторизовани промет. Она има изграђену транстурску магистралу која је повезује са Сиријом и Персијским заливом. И друге земље имају развијену путну мрежу. Сирија има око 10.000 km, а Либан и Израел око 20.000 km савремених путева. Ирак има око 8.000 km, Иран 17.000 km, а Саудујска Арабија око 5.000 km савремених асфалтних путева. Саудијска Арабија има свој трансарабијски асфалтни пут од Црвеног мора до Персијског залива. Такође, Ирак има трансирачку магистралу која повезије север земље са Персијским заливом у захвату Месопотамије. Велики број путева води пустињским простором, где има ометања саобраћаја јер је песак покретан. Квалитетним путевима повезана су изворишта нафте и приморски делови где је саобраћај и најразвијенији. Поред наведених савремених путева, Блиски исток има дугачку мрежу регионалних и локалних путева нешто слабијег квалитета која износи око 130.000 km. У односу на величину простора Блиског истока овако развијена саобраћајна мрежа не задовољава потребе привреде и становништва, али треба имати у виду да овај простор има велики број пустиња и полупустиња, да има ненасељених или врло ретко насељених делова, и да у њима нема потреба за одвијањем редовног саобраћаја па ни изградњом савремених саобраћајница.

Железнички саобраћај је недовољно развијен. Железничких пруга је мало, али су најзначајнији региони Блиског истока повезани овом врстом саобраћаја. Железничка мрежа је најразвијенија у Малој Азији и Медитеранском подручју, а према истоку овог региона она је све ређа. Најслабије везе железницом су између Блиског истока и централних делова Азије и Блиског истока и Северних делова Азије (Русија и Сибир). Најзначајнији железнички правци су: (1) Европско-азијска магистрала (Лондон–Париз–Минхен–Беч–Београд–Софија–Истанбул–Анкара–Алеп–Багдад–Басра), (2) Азијско-афричка магистрала (Истанбул–Анкара–Адана–Алеп–Бејрут–Тел Авив–Порт Саид–Каиро–Асуан), (3) Трансиранска железница Персијски залив–Каспијско море (Абадан–Арак–Техеран–Бендер Шах), (4) Истанбул–Ескишехир–Адана–Алеп–Мосул–Багдад–Басра, (5) Измир–Анкара–Кајсери–Адана–Алеп–Хомс–Дамаск, (6) Бурса–Конија–Адана, (7) Самсун–Сивас–Малатија–Сирт, (8) Истанбул–Анкара–Конија–Адана, (9) Алаксандрија–Каиро–Кена–Асуан–Картум, (10) Киркук–Багдад–Басра, (11) Мосул–Багдад–Басра, (12) Табриз–Техеран–Мешед, (13) Дамаск–Аман–Табук–Медина, такозвана ходочасничка железница јужно од Табука је запуштена и стављена ван употребе.

Такође, због ратова на овом простору Азијско-афричка железница је изгубила на значају и релативно је мало у употреби. Густина железничке мреже изно-

си 1,2 km на 100 km², а једино у Израелу она је већа и износи 3 km на 100 km² површине.

Најзначајнији **путни правци** на простору Блиског истока повезују сва три континента, Азију, Африку и Европу. Пуштање у саобраћај путног моста преко Босфора у Истанбулу 1973. године побољшало је моторизовани промет и везе између Европе и Азије. Број моторних возила је у сталном порасту, па се сматра да се данас друмовима Блиског истока креће више од 15 милиона путничких и пет милиона теретних возила.

Најзначајнији путни правци су: (1) Париз–Минхен–Беч–Београд–Софија–Истанбул–Анкара–Сивас–Багдад–Басра, (2) Истанбул–Анкара–Ерзинкан–Јереван, (3) Истанбул–Анкара–Кајсери–Адана–Алеп–Хомс–Дамаск–Аман, (4) Адана–Алеп–Хомс–Бејрут–Тел Авив–Газа–Порт Саид–Александрија, (5) Александрија–Каиро–Асуан–Картум, (6) Измир–Конија–Адана–Алеп, (7) Зонгулдак–Анкара–Кајсери–Адана, (8) Самсун–Сивас–Малатија–Адана, (9) Дамаск–Аман–Табук–Медина, (10) Измир–Анкара–Кајсери–Сивас–Самсун, (11) Бурса–Китаја–Конија–Адана, (12) Алеп–Мосул–Багдад–Басра, (13) Киркук–Багдад–Басра, (14) Дахран–Ријад–Хуфаира–Џеда, (15) Јереван–Табриз–Техеран–Мешед, и (16) Бендер Шах–Техеран–Арак–Дизфул–Абадан,

Поред наведених савремених путних праваца, путна мрежа је развијена и у унутрашњости националних територија свих држава Блиског истока. Најразвијенију путну мрежу имају земље у приобалном простору као што су: Израел, Либан, Кувајт, Трска, Уједињени Арапски Емирати и Египат. Најнеразвијенију путну мрежу имају планински делови североисточне Турске, Већи део Ирана и пустињски делови Арабијског полуострва. Непосредна путна веза између Блиског истока и централних делова је веома слаба, али се преко Иранске висоравни према истоку одржава стари пут, већим делом, слабог квалитета, некада назван Пут свиле. Густина путне мреже на простору Блиског истока износи око 21 km на 100 km² површине.

Поморски саобраћај се убрзано развија, посебно због транспорта нафте и њених деривата. После Другог светског рата поморске везе Блиског истока са осталим деловима света су далеко развијеније. Међутим, потребе за поморским теретним транспортом нису задовољене јер ниједна земља овог региона не располаже богатом траговачком морнарицом. Морска пристаништа се брже развијају, али их је још увек веома мало за ово пространство и његове потребе. Само је мањи број пристаништа подесан за велике прекоокеанске бродове. Иако земље овог региона имају мале трговачке морнарице или их уопште немају, њихове најзначајније луке остварују велики промет служећи се углавном услугама страних бродова и траговачких морнарица посебно западних земаља (САД). На такав начин луке у Турској, Мерсин око 10 милиона и Истанбул девет милиона

тона претоваре терета годишње. Такође, у Сирији Баниас 30 милиона тона, у Либану Сидон 18 милиона тона, у Израелу Хаифа шест милиона тона, у Саудијској Арабији Рас Танура 180 милиона тона, у Бахреину Ситра 13 милиона тона, у Ираку Фао 19 милиона тона, и Ирану Кхарг 200 милиона тона претоваре терета годишње. Изразито велике тонаже терета односе се на утовар нафте. Поред наведених, значајнија пристаништа су: Самсун, Адана, Анталија, Измир, Александрија, Порт Саид, Тел Авив, Латакија, Триполи, Акаба, Аден, Бендер Шахпур, Бендер Шах, Абу Даби, Ел Кувајт Басра и Абадан. Највећи поморски промет роба у 2000. години забележили су: Турска са 103.392.000 тона (утовар 25.476.000, а истовар 77.916.000 тона), Израел са 27.980.000 тона (утовар 15.756.000, а истовар 22.224.000 тона) и Египат са 27.056.000 тона (утовар 15.012.000, а истовар 22.044.000 тона). Највећу поморску трговачку флоту у 2000. години имали су: Турска 6.325.000 БРТ, Египат 1.368.000 БРТ и Израел 728.000 БРТ.

Од лука Персијског залива најзначајнија, најразвијенија и најпрометнија је Басра, а на Средоземном мору Александрија, Порт Саид, Истанбул, Хаифа и Бејрут. **Речни саобраћај** је слабо развијен. Изузетак чине реке Нил, Тигар и Еуфрат. На њима се већином одвија туристички пловни саобраћај као што је то данас на реци Нил. Речне луке су мале и неразвијене или се поклапају са поморским лукама при ушћу река у мора. Најзначајније речне луке су Александрија, Каиро, Луксор, Асуан, Басра, Багдад и Абадан. За поморски саобраћај Суецки канал има светски значај од кога Египат има огроман девизни прилив. Поред овог канала, за поморски саобраћај велики значај имају пролази: Босфор, Дарданели, Баб ел Мандеб и Ормуски теснац.

Ваздушни саобраћај је имао најбржу динамику развоја после Другог светског рата од свих врста саобраћаја. Интензивно се развијао и на унутрашњем и на међународном плану. За велики број земаља овог региона ваздушни промет има огроман привредни значај. Савремени аеродроми Блиског истока убрајају се међу најважније у свету. Преко овог простора прелазе сви међународни ваздушни коридори између Европе и Азије и Аустралије. Највећи и најопремљенији аеродроми Блиског истока су: Бејрут, Техеран, Багдад, Каиро, Абу Даби, Анкара, Истанбул, Александрија, Ел Кувајт и Дубаји. Поред наведених, овај простор има бројне мање аеродроме који имају мањи промет роба, али имају велики значај за унутрашњи ваздушни саобраћај појединих земаља као што су Иран, Саудијска Арабија, Египат и Турска. Најразвијенији ваздушни саобраћај у 1998. години имали су: Израел са 72.000.000 km авионског, 12.152.000.000 km путничког и 2.217.000.000 km тонско-теретног саобраћаја и Египат са 58.000.000 km авионског, 7.470.000.000 km путничког и 938.000.000 km тонско-теретног саобраћаја.

Просторни објекти на Блиском истоку су бројни а најважнији су: Персијски залив са Оманским заливом и Месопотамија, Суецки канал–Александрија–Ка-

иро, Пролаз Баб ел Мандеб, Кипар, Техеран са Иранском висоравни и Израел–Либан. **Персијски залив са ближим заобаљем и Месопотамија** по свом централном положају и значају чине језгро Блиског истока. Највећи значај имају по богатству нафтом и изграђености инфраструктуре за експлоатацију, прераду и транспорт овог важног стратегијског ресурса. Положај објекта, његови физичко-географски, економски, и комуникацијски услови погодују изградњи привредних капацитета и аеродрома. Овакав његов значај чини га веома осетљивим са становишта безбедности и интересовања развијених земаља света. Објекат **Суецки канал–Александрија–Каиро** је међу најважнијим просторима овог региона, где Суецки канал има стратегијски значај. Представља најуже грло и најосетљивије место на Атлантско–средоземно–индијском поморском пловном путу, другом по важности у свету. Суецки канал је најпогоднији и најлакши за контролу и прекид функционисања. Присуство и кретање великих флотних састава у Атлантику, Средоземљу, Црноморском басену и Индијском океану упућује их на пролаз кроз Суецки канал, што још више истиче његов значај и повећава осетљивост објекта у целини. Због таквог положаја и значаја често су били, а данас су конфронтирани интереси великих сила. **Пролаз Баб ел Мандеб** смештен је између Црвеног мора и Индијског океана и у свој простор укључује Сомалијско полуострво (Рог Африке) и јужни део Арабијског полуострва са Аденским заливом. Има нешто мањи значај и улогу него Суецки канал. Овај објекат постављен је бочно у односу на пловидбени поморски пут Персијски залив–Рт Добре Наде (југ Африке). **Кипар** као стратегијски објекат има врло повољан општи положај у односу на цео простор Блиског истока, нарочито у смислу организовања поморских и ваздухопловних база. Непосредно гравитира ка Европском и Азијском простору што му још више наглашава осетљивост и значај. **Техеран са Иранском висоравни** је стратегијски објекат који се налази на најужем делу копна између простране евросибирске низије и Индијског океана. Преко овог објекта остварује се непосредна веза са нафтом богатим Каспијским басеном и централним деловима Азије и далеког истока.

Сва разматрања положаја, природе и објеката стратегијског значаја, наводе на закључак да Блиски исток, са становишта глобалне политике великих сила и развијених земаља, има кључни положај у Атлантско–средоземно–индијској стратегијској зони. Због таквог положаја, комуникацијско-саобраћајних обележја, а нешто касније и због нафте, територија Блиског истока је у прошлости, а и данас је циљ многих интересних сфера нарочито великих сила. Преко овог простора могао би се успоставити јединствен стратегијски мост између Јерменске висије и Туранске низије, на једној страни, и египатског простора и северне Африке, на другој, који би се састојао из више мањих праваца повезивања.

4. ИСТОРИЈСКО-ДЕМОГРАФСКА И КУЛТУРНО-ЦИВИЛИЗАЦИЈСК ОБЕЛЕЖЈА БЛИСКОГ ИСТОКА

Чудна је и изненађујућа чињеница што се човек појавио на два различита места, али отприлике у исто време. Између 3500. и 3000. године пре н. е, када је Египат био уједињен под влашћу фараона, друга једна велика цивилизација развила се у Месопотамији. За пуне 3.000 година ова два супарничка средишта задржала су различит карактер, мада имају додира јер су им судбине биле испреплетане на више начина. Са ових простора развило се становништво Блиског истока у наредном периоду, све до данашњих дана.

4.1. Историјско-демографска обележја Блиског истока

Становништво Блиског истока размештено је у шеснаест држава са различитом бројношћу, густином насељености и структурама. Оно представља велику мешавину народа, етничких група и језика. Блиски исток је мултиетнички простор. Највећи део, јужни и централни део захвата становништво арапског порекла и арапског језика. Север је подељен између Турске (Мала Азија) и индоевропских Иранаца, народа са посебним језицима. У планинском делу где се састају те три велике етничке групе, сачувано је више различитих мањих група, међу којима су најзначајнији Индоевропски Јермени и Курди. На западу, у Палестини, посебну етничку групу чине Јевреји, који су се после 1949. године доселили на овај простор из целог света.

Најнасељенији делови Блиског истока су Левантско приморје, Егејско турско приморје, Црноморско приморје, Месопотамија и долина Нила са Средоземним приморјем. Најненасељенији делови су пустињски и планински простори (високе планине) Ирана и Мале Азије. Становништво представља људски фактор, један од најзначајнијих ресурса сваког па и овог простора.

Становништво Блиског истока забележило је пораст у периоду 1972–1985. година за 41,48% а у периоду 1985–1998. године за 51,39%. **Националну структуру** становништва овог простора чине: Арапи са 33,39%, Источни Хамити са 23,57%, Турци са 18,62%, Персијанци са 12,68%, Азербејџанци са 5,97%, Јевреји са 1,67% и Грци са 0,2% и остали са 3,35%. Поред наведених народа, на овом простору живе и други народи и етничке групе, као што су: Курди, Јермени, Асирци, Туркмени, Гилаки, Мазандарани, Пакистанци, Индијци, Цејлонци, Бангладешани, Кинези, Белуци, бедуини, Копти и Палестинци.

Густина насељености становништва на Блиском истоку креће се између девет и 991 становник на km^2 , а просечна густина насељености тог простора износи 39 становника на km^2 . Највећу густину насељености има Бахреин са 991 становником на km^2 а најмању Саудијска Арабија са девет становника на km^2 .

Градско становништво је већинско у скоро свим земљама овог региона. Градско становништво се креће од 12% до 91% од укупног становништва појединих земаља. Најбројније градско становништво је у Катару са 91%, а најмањи број градског становништва има Оман – само 12%.

Природни прираштај становништва Блиског истока креће се између 7‰ и 40‰, а просечан природни прираштај за цео простор износи 25‰. Највећи прираштај има Кувајт 40‰, а најмањи прираштај има Кипар свега 7‰. **Смртност одојчади** се креће између 4‰ и 72‰, а просечна смртност тог региона износи 31‰. Највећа смртност одојчади је у Јемену 72‰, а најмања у Саудијској Арабији – свега 4‰. Према подацима из 1998. године, **писменост** у земљама Блиског истока се креће од 39% до 94%, а просечна писменост износи 72%. Највећи проценат писменог становништва имају Кипар и Саудијска Арабија са 94%, а најмању писменост становништво Јемена – 39%. **Просечан животни век** становништва Блиског истока износи 71,5 година. Просечан животни век женског становништва је од 63 до 80 година, а просечан је 73 године. Највећи просечан животни век жена има Израел са 80 година, а најмањи Јемен са 63 године. Просечан животни век мушког становништва је од 62 до 76 година, а просечан је 70 година. Највећи просечан животни век мушкараца има Израел са 76 година, а најмањи има Јемен са 62 године. **Службени језик** земаља Блиског истока је арапски у 13 држава, Турски у две државе, персијски (фарси) у Ирану, хебрејски у Израелу и грчки на Кипру.

Административна организација земаља овог региона извршена је на:

- провинције (Ирак 18, Иран 24, Сирија 13, и Турска 73)
- гувернерате (Јемен 17, Јордан 8, Кувајт 5 и Либан 5)
- области (Египат 26 и Израел 6)
- округе (Бахреин 12 и Кипар 6)
- емирате (Уједињени Арапски Емирати 7 и Саудијска Арабија 14) и
- јединствену територијалну организацију државе (Катар и Оман).

Главни градови земаља Блиског истока су савремене англомерације са модерном и старом архитектуром, са бројним историјским и културним споменицима. То су: Манама са 162.000 становника (Бахреин), Багдад са 4.689.000 становника (Ирак), Техеран са 7.158.000 становника (Иран), Јерусалим са 614.000 становника (Израел), Сана са 1.231.000 становника (Јемен), Аман са 1.378.000 становника (Јордан), Доха са 391.000 становника (Катар), Каиро са 6.849.000 становника (Египат), Никозија са 186.000 становника (Кипар), Ел Кувајт са 1.000.000 становника (Кувајт), Бејрут са 1.100.000 становника (Либан), Маскат са 350.000 становника (Оман), Дамаск са 1.600.000 становника (Сирија), Ријад са 3.000.000 становника (Саудијска Арабија), Анкара са 2.700.000 становника (Турска) и Абу Даби са 722.000 становника (Уједињени Арапски Емирати).

Такву етничку и језичку разноликост прати **политичка расцепканост** на велики број држава и државица, посебно на арапском југу, где ни заједничко порекло ни заједнички језик, ни заједничка религија, нису превазишли партикуларистичке тежње засноване на старим династичким интересима. То је потхрањивало велике силе и њихове интересе у овом делу света, те им је оваква расцепканост у потпуности одговарала. У другој половини 20. века дошло је до уједињавања у арапском свету. Развио се свеарапски покрет који настоји да усклади интересе појединих арапских земаља на заједничким циљевима. Организацијски израз арапски покрет је нашао у Арапској лиги коју су Египат, Ирак, Јемен и Јордан основали 1945. године. Они су потписали Протокол о лиги као савезу суверених држава. Данас су чланице Арапске лиге све земље Блиског истока са седиштем у Каиру. Јединство је још више учвршћено после арапско-израелског рата и окупације делова територије Египта, Јордана и Сирије од стране Израела и рата против Палестинског народа који такође води Израел.

У погледу **спољнополитичке оријентације**, земље Блиског истока су се одлучиле за политику несврстаности, која је при крају 20. века изгубила на значају. Турска је чланица НАТО пакта, а Турска и Иран и ЦЕНТО пакта. Израел иако формално не припада ниједном пакту нити савезу, по спољној политици, у потпуности је опредељен према западним земаљама. И остале земље су више оријентисане западу. Земље богате нафтом развијају активност код западних сила да се Израел политички присили на повлачење са окупираних територија и на потписивање мировног споразума са арапским земљама како би се омогућио миран живот и развој овог дела света. То је додатно ујединило арапски свет. Данашња спољнополитичка оријентација великог броја земаља Блиског истока везана је за техничко-технолошки развијене земље (западне) у које се пласира највећи део својих природних богатстава, нарочито нафта. Скоро све земље се окрећу потребама сопственог економског и укупног развоја.

4.2. Културно-цивилизацијска обележја Блиског истока

Наши најстарији преци почели су да ходају по Земљи на две ноге пре скоро милион година, али како су се тада служили рукама остало је још увек непознато. Око 600.000 година касније наилазимо на прве трагове човека који је правио оруђа. Прављење оруђа била је много сложенија радња. Онда је човек учинио следећи корак, покушао је да теше то наменско оруђе како би добио погоднији облик. Пре 20.000 година наилазимо на најстарија уметничка дела, која су нам позната. То су били први зачеци културе цивилизације. Најзначајнија дела палеолитске уметности су слике животиња, које су урезане, насликане или исклесане на каменим зидовима пећина (15000–10000 пре н. е). Нема сумње да су такве слике стваране као део магијског обреда који је требао да обезбеди успешан лов.

За људе старијег каменог доба очигледно није постојала јасно повучена граница између слике и стварности. Осим великих пећинских слика, људи млађег палеолита радили су и мале цртеже и резбарије у кости, рогу или у камену, вешто клесане помоћу ситног оруђа од камена. До завршетка старијег каменог доба довела је неолитска револуција. То је заиста и била револуција, мада је трајала више хиљада година. Почела је на Блиском истоку, око 8000. године пре н. е, када су људи први пут са успехом покушали да припитоме неке животиње и произведу зрнасту храну, што је представљало епохални догађај у људској историји. Палеолитски човек је живео несталним животом ловца сакупљача хране. Жео је тамо где је природа сејала и тако је био препуштен на милост и немилост силама које није могао ни да разуме, нити да савлада. Све нам је то данас познато по материјалним остацима неолитских насеља која су откривена откопавањима.

О развоју културе и уметности сведоче најновија открића у праисторијском Јерихону (Јордан) међу којима се налазе групе веома импресивних скулптура људских глава из времена између 7000. и 6000. године пре н. е. То су стварне људске лобање којима је лице било реконструисано у обојеном гипсу, са комадима морских шкољки уместо очију. Реч је о крупној пластици која је позната из периода између млађег палеолита који се завршава од 10000. године пре н. е. и најстаријих споменика месопотамске уметности из времена око 3500. до 3.000. године пре н. е. И палеолитски човек је сахрањивао своје мртве, али није познато какве је он идеје повезивао са идејом гроба. Неолитски Јерихон био је најаутентичнија заједница стално насељених људи, који су становали у каменим кућама са лепим поплочаним двориштима унутар утврђеног града заштићеног зидовима и кулама грубе грађевинске конструкције. Но они ипак нису имали грнчарију, а техника печења земље пронађена је тек касније.

У време када је Блиски исток већ постао колевка цивилизације (бити цивилизован значи живети као становник града) неолитска револуција у другим деловима света напредовала је много споријим темпом. У време око 3000. године пре н. е. утицаји са Блиског истока почели су да се шире дуж обала Средоземног мора. Има неколико људских друштава за које је старије камено доба трајало све до данашњих дана. Међу њих се сврставају све такозване примитивне заједнице тропске Африке, острва у јужном Пацифику и јужној Америци. То значи да су примитивна друштва, у суштини, земљорадничка аутаркична. Њихове друштвене и политичке јединице су село и племе, а не град и држава. Она одржавају континуитет живота обичајима и традицијом, без помоћи писаних докумената и зато су тако мало свесна сопствене историје. Читав образац примитивног живота је статичан, без унутрашњих тежњи за променом и експанзијом, које сматрамо важним у нашој животној шеми.

Такво је значење култа лобање у Јерихону остављено безбројним паралелама у примитивној уметности. Најближа се налази у области реке Сепик на Новој Гвинеји где су све донедавно лобање предака биле обрађене на исти начин, укључујући и употребу шкољки уместо очију. Касније се јавља техника обраде бронзе, посебно у изради маске. Афричке маске одликују се симетријом, прецизношћу и оштрином резања. Чврстина ових облика упадљиво је очигледна кад их упоредимо са расплутим аветињским лицем маске са острва у јужном Пацифику.

Упоредено са вајарством, сликарство у примитивном друштву игра подређену улогу. Иако је ова техника била добро позната, њена примена била је ограничена на бојење дрвених резбарија или људског тела. Ова јединствена уметност развила се међу индијанским племенима настањеним у пустињским југозападним пределима САД. За примитивног човека који магијама и обредима покушава да потчини природу својим потребама, ове уметности јављају се као разни аспекти истог процеса. А успех или неуспех за њега су били питање живота или смрти.

У не баш гостољубивој природној средини **Блиског истока** друштво је хиљадама година остваривало материјалне основе егзистенције и дало блиставе примере духовне надградње у облику великих цивилизација. У историјским инвазијама номада сточара, са планина и из полупустиња, биолошки се подмлађивало седелачко становништво питомих и плодних крајева, становништво које је изграђивало своје цивилизације на ратарству и вештачком наводњавању. Вода је била оно добро које је омогућавало материјалну основу живота и што је друштво успешније решавало проблем вештачког наводњавања, стицало је боље услове за изградњу своје цивилизације.

На простору Блиског истока развиле су се старе и велике цивилизације: сумерска, акадска, вавилонско-асирска, хетитска, персијска, феничанска, хеленска и арапска. Са извора тих цивилизација напајале су се многе азијске, европске и афричке цивилизације каснијих времена. Грци и Римљани послужили су се велико њиховом баштином. Европа је одатле прихватила изум писма, и корене математике, права, астрономије, медицине и технике. На овом простору никле су монотеистичке религије (хришћанство и ислам) које су одиграле велику улогу у развоју друштва у светским размерама.

Блиски исток је много изгубио од свог економског и културног значаја у доба дуготрајне турске владавине, која је потрајала неколико векова. Када је прокопан Суецки канал и када је почео да тече врло жив промет на том морском путу између Европе и јужне Азије, када се коначно распало Отоманско царство (1918), када су на овом простору откривени богати извори нафте, једне од најважнијих сировина савремене индустријске епохе, Блиски исток је постао мета великих сила: Велике Британије, Немачке, Русије и Француске. Први свет-

ски рат је из таквог надметања елеминисао Немачку и Русију, али су њих убрзо замениле САД, које су у експлоатацији нафте и политичком утицају премашиле Велику Британију.

Област названа Месопотамија захвата територију која се налази у сливу Тигра и Еуфрата, уоквирена је Анадолијским и Иранским планинама на северо-истоку, Персијским морем на југу и Арабијском пустињом на западу. Плодна Месопотамија је била веома погодна за стварање организованих људских заједница и добар разлог да се ту, у временском раздобљу од неколико хиљада година, непрекидно воде ратови, смењују разни народи, али развија и одржи једна јединствена култура.

Историја Месопотамије је сложена и може се посматрати кроз неколико значајних периода, а то су: (1) око 11000. године пре н. е. у овим областима се настанују ловци који почињу да гаје одређене културе, (2) око 5000. године пре н. е. племена која су ту живела обрађивала су земљу и гајила стоку, (3) око 3000. године пре н. е. у јужну Месопотамију доселили су се Сумери, нешто касније северне области населили су Акађани, а затим Аморејци, (4) око 2000. године пре н. е. ту је формирана и Халдеја названа по главном граду Вавилону касније Вавилонија, (5) око 1775. године пре н. е. упадају Касити и Семити и слабе ову земљу, и (6) око 689. године пре н. е. Асирци су заузели Халдеју и разорили Вавилон. Асирско царство није дуго трајало. Побуњени Халдејци истерују Асирце из своје земље, а нешто касније освајају и руше асирску престоницу Ниниву и 625. године пре н. е. обнављају своје царство названо Ново Вавилонско царство, које траје до 539. године пре н. е, када га освајају Персијанци под Киrom II.

У поређењу са осталим великим цивилизацијама старог века, о градитељству Месопотамије, а посебно о ентеријерима ове епохе, зна се релативно мало. Влажна клима Месопотамије није погодовала очувању онога што су Месопотамци стварали, од добро утврђених градова, од величанствених палата и чудесних храмова, остале су понегде само монументалне хумке које сведоче о некадашњем сјају месопотамијске архитектуре.

Оснивачи месопотамијске цивилизације су **Сумери** названи према области Сумеру у близини ушћа Еуфрата и Тигра. Порекло Сумераца није одраније познато, а њихов језик нема везе ни са једним познатим језиком. Негде пре 4000. године пре н. е. дошли су из Персије у јужну Месопотамију и ту остају читав наредни миленијум. У том периоду основали су читав низ градова–држава и развили посебан облик писма клинастим словима на глиненим таблицама. Пошто у Месопотамији није било камена, Сумерци су градили само од ћерпича и дрвета па од њихове архитектуре није остало ништа осим темеља. Сваки сумерски град–држава имао је свог месног бога кога су сматрали краљем и власником града. Град је имао и свог земаљског владара, намесника божанског владара,

који је предводио народ у служби божанству. Веровало се да је бог власник не само територије града-државе већ и радне снаге становништва и њених производа. Народ је морао слушати његове наредбе које је преносио његов земаљски управитељ. Било је то планирано друштво чије је седиште било у храму. Храм је контролисао сабирање радне снаге и средстава за комуналне подухвате, као што су били изградња брана или канала за наводњавање, а сакупљао је и распоређивао и највећи део жетве. О доминантној улози храма као средишта и духовног и физичког живота јасно говоре планови сумерских градова.

Семити настањени у северној Месопотамији у све већем броју су се кретали на југ док у многим местима нису преплавили Сумерце. Они су прихватили сумерску цивилизацију, али су били мање везани за традицију града-државе. Због тога и не чуди да се у њима виде први месопотамијски владари Акађани. Под Акађанима сумерска уметност нашла се пред новим задатком.

Асирци су постепено повећавали своје територије, па су обухватили не само Месопотамију већ и околне земље. На врхунцу своје моћи асирско царство пружало се од Синајског полуострва до Јерменије. Речено је да су Асирци били за Сумерце оно што су Римљани били за Грке. Њихова цивилизација је почивала на остварењима Југа, али их је тумачила на свој јасно одређен начин. Тако су храмови које су они градили били прилагођени сумерским узорима, док су палате асирских краљева достигле дотада непознату величину и сјај. Асирци су као и Сумерци градили своје зграде од опеке, капије и ниже делове унутрашњих зидова важних просторија волели су да облажу великим каменим плочама. Сваки поход описан је веома подробно, са натписима који су давали и друге податке. Асирске снаге, без прекида, дејствују као да су стално биле у походу, пресрећући непријатеља на свим границама превеликог царства и одводећи заробљенике за своје потребе. Мноштво описаних појединости на рељефима са призорима војних похода оставља мало места за друге приказе. Асирско царство срушено је кад је престоница Нинива пала под удруженим снагама Међана и Скита са истока. Асирци су били ратнички народ, суров и добро организован. Њихова култура и уметност носе битне карактеристике месопотамијског стваралаштва, али и посебне особине типичне за друштвену организацију и менталитет Асираца.

Персијанци руше Вавилон и оснивају царство које се ширило све до Египта и Мале Азије. Кад су били на врхунцу моћи под Даријем I и Ксерксом (523–465), персијско царство је било много веће од египатског и асирског заједно. Царство је опстало пуна два века, а срушио га је Александар Македонски (331. пре н. е). За све време постојања владари су владали енергично и човечно. Право је чудо шта је све једно непознато номадско племе постигло. У току само једне генерације Персијанци су овладали сложеном машинеријом империјалне администрације и изградили монументалну уметност знамениту по оригиналности како би изра-

зили велелепност своје владавине. Упркос својој способности за прилагођавање, Персијанци су сачували своју религију изведену на учењу Зороастра, а то је била вера заснована на дуализму добра и зла, отелотворењем у Ахурамазди (светлости) и Ахриману (мраку). Обреди су вршени под отвореним небом и на олтарима са ватром. Персијанци нису имали религиозну архитектуру. Њихове палате, с друге стране, биле су огромне грађевине које су остављале снажан утисак. Са највише претензија изграђена је палата у Персеполису, почета под Даријем I, а подсећа на краљевске резиденције у Асирији, док се асирска традиција као најснажнији елемент осећа свуда. Персијска уметност значајна је синтеза више елемената, култура и старих уметности. Уметност Персије представља наставак асирске традиције, али у знатно елегантнијој форми. Утицај грчке уметности био је присутан па је, можда и због тога, архитектура овог периода више оријентисана на декоративност него на утисак снаге и величине.

Халдејска култура и уметност сврставају се у веома значајан период старог века. У Халдеји основни материјал за градњу била је иловача. Од ње је прављен ћерпич – непечена опека, сушена на сунцу. Печена опека је коришћена за изградњу подова, степеништа и спољних зидних површина. Овај грађевински материјал захтевао је веома масивне зидове које су Месопотамци смишљено ојачавали вертикалним испустима чиме се, поред конструктивног квалитета, добија и одговарајући визуелни ефекат, карактеристичан за месопотамијску архитектуру. Зидови су били ојачани гредицама. Понекад су, уместо гредица у зидове стављали ужад натопљену битуменом. За месопотамијско градитељство карактеристично је одсуство стубова који имају улогу носача. У случајевима када их има, њихова је улога чисто украсна. Одступање од овог правила налази се само у Персији. Грађевинарство Халдеје (Старог Вавилона), Асирије и Новог Вавилона има толико заједничког да се може посматрати као јединствена архитетктура Месопотамије, узимајући при томе у обзир и оно што су донели време и разлике у друштвеном развоју и осталим околностима.

Међу најстаријим цивилизацијама Блиског истока у старом веку је и **египатска**. Настала је 3500. године пре н. е. и по свему је јединствена. Ова цивилизација је утицала на уметност медитеранског подручја, а скоро два миленијума после њеног нестанка инспирисала је ствараоце европских стилова (ампир). Откако су римске легије закључиле историју древног Египта, пустињски ветрови и песак, освајачи, пљачкаши, инжењери и научници уништавају и развлаче све оно што су египатски градитељи и уметници стварали са намером да то буде заувек. Ипак, захваљујући солидном раду египатских неимара, уметника и занатлија, сувој клими и добро скривеним гробницама, сачувано је довољно монументалних грађевина, рељефа, сликаних зидних композиција, намештаја и другог, да се веома детаљно могу реконструисати и упознати архитектура и ентеријери ста-

рог Египта. Да би се разумела уметност овог народа, потребно је имати на уму да је древни Египат настао око 3100. године пре н. е. уједињењем Горњег и Доњег Египта. Његова историја може се поделити у шест раздобља: (1) Старо царство, 3100–2181. године пре н. е (I–VI династија), (2) Први прелазни период, 2181–2133. године пре н. е (VII–X династија), време грађанских ратова и унутрашњих немира, (3) Средње царство, 2133–1780. године пре н. е (XI–XII династија), срушено најездом Хикса, (4), Други прелазни период, 1780–1507. године пре н. е, време када су Хикси владали Египтом, (5) Ново царство, 1567–1088. године пре н. е (XVIII–XX династија), настаје ослобођењем Египта и његовим поновним уједињењем, а представља период врхунца египатске цивилизације, (6) Позно доба, 1088–30. године пре н. е (почиње са XXI династијом) у историјском и уметничком смислу представља раздобље опадања, а прекинуто је једино између 720. и 525. године пре н. е. изузетним препородом у време владавине фараона пореклом из Саите (Саитски период).

Године 525. пре н. е. Египат су освојили Персијанци, 332. године пре н. е. Александар Македонски, а 30. године пре н. е. Римљани, од када древни Египат дефинитивно престаје да постоји. По пропасти Римског царства ове територије су у 7. веку запосели Арапи, у 12. веку Курди, а у 16. веку Турци. Почетком 19. века Французи се под Наполеоном искрцавају у Египту, где претрпевши пораз остају веома кратко. Вративши се у Европу доносе извештаје о монументалним споменицима једне давно ишчезле, али изузетно значајне цивилизације. За разлику од осталих, египатску уметност карактерише стилска трајност. За три миленијума постојања, ова уметност је успела да задржи карактеристике свог стила скоро непромењене. На природу египатске уметности, нарочито на архитектуру, утицало је неколико елемената, а најзначајније су: грађевински материјал, клима, друштвено уређење и религија. Била је заступљена профилна и сакрална архитектура и храмови. Египатски храмови били су култни објекти приступачни само свештеницима који су у њима вршили своје обреде. Египатски ентеријер карактерише употреба стубова. У профаној архитектури они су дрвени и нешто виткији, а у сакралној увек веома масивни. Захваљујући сувој клими и добро затвореним гробницама, очувано је много намештаја који изненађује разноврсношћу облика, добром конструкцијом и високим познавањем технике израде и површинске обраде.

Културноисторијски споменици у Египту су бројни и налазе се у долини реке Нил. Представљају велику културну баштину са којом се може похвалити мали број држава у свету. Најзначајнији су:

- **ГИЗА** се налази у непосредној близини Каира и представља један од најзначајнијих споменика Старог Египта и једну од највећих туристичких атракција. Сам комплекс датира из времена IV династије, око 2600. го-

дине пре н. е. и чине га Велике пирамиде (Кеопсова, Кефренова и Микеринова) и Сфинга Абу ел-Хол. Пирамиде представљају једино очувано од такозваних седам светских чуда. Сфинга је колосалан примерак статуе лава са људском главом која је идентификована као лик фараона Кефрена. Најзначајнија је Кеопсова пирамида, која је уједно и највећа. Оригиналнo висока 146 m (сада око 137 m), садржала је у себи 2.500.000 m³ каменних блокова. О величини овог здања говори и податак да су унутрашњи зидови Велике галерије, која води у фараонове одаје били дугачки 46 m, са максималном висином 8,5 m. Поред Кеопсове пирамиде нађен је и реконструисан Соларни брод, начињен од кедровог, сикаморовог и јојобиног дрвета, који је пратио тело фараона на његовом последњем путовању.

- **САКАРА**, као велики некрополис (град мртвих, гробље), дугачак је око 8 km и широк око 1 km. На овом локалитету заступљене су све важније династије, почевши од Прве па све до династије Птоломеја. Најзначајнији споменик представља Зосерова пирамида, која уједно представља и центар овог комплекса, око које се налазе све остале грађевине (пирамиде фараона Тетија, Унаса, Усеркафа). Зосерова степенаста пирамида је најстарија у Египту, из Треће династије. Изградио ју је чувени архитекта Имхотеп, који је такође био врховни свештеник и чувени лекар тог времена.
- **МЕМФИС** је некадашња престоница Египатског царства, у периоду од Друге до Седме династије. Налази се на око 15 km од Гизе. Од древне престонице данас није остало ништа, осим неколико рушевина које припадају храму Птах (Сунца), месту где су се фараони крунисали и храму Сетија Првог. Овај локалитет је познат по великим статуама Рамзеса Другог које су се налазиле на улазу у храм Птах. Претпоставља се да су оборене у земљотресу, и сада се једна од њих налази у Мемфису, а друга на Рамзесовом тргу у Каиру.
- **ЛУКСОР** се налази на месту древног града Тебе, престонице Египта у време Средњег и Новог Царства, од Дванесте до Двадесете династије, коју су 84. године пре н. е. потпуно уништили припадници династије Птоломеја, као симбол богатства и моћи Египта. До данас је очуван храм подигнут у славу бога Амона Ра, откривен 1883. године, дугачак 260 m и познат по величанственим обелисцима и статуама градитеља храма. Најзаслужнији за изградњу овог храма су Аменофис Трећи, Тимозис Трећи, а завршен је за време владавине Рамзеса Другог.
- **КАРНАК** се налази око 3 km северно од Луксора с којим је повезан Авенијом Сфинги и заједно с њим представља остатке Тебе. На овој локацији широкој 113 m налазе се остаци три храма посвећена божанствима Амону Ра, Менту и Мут. Најзначајније су рушевине храма бога Амона Ра, који се сврстава у највеће у Египту, дужине 360 m.

- – **КОЛОСИ МЕМНОНА** су чувене статуе фараона Аменофиса Трећег, које су се налазиле на улазу у његов погребни храм изграђен почетком 19. века пре н. е. Како наводе грчки историчари, овај храм је нестао у земљотресу и једино што је од њега остало су ове две статуе. Статуе, направљене од блокова пустињског камена, високе су 18 m, тешке око 1.300 тона, а нажалост налазе се у веома лошем стању.
- – **ТЕБА**, познатија као Долина Краљева, представља некрополис фараона који су владали у Теби од Дванесте до Двадесете династије. Овде се налазе гробнице Рамзеса Првог, Другог, Трећег, Четвртог, Сетија Првог и Другог, Тутмосиса Трећег и Четвртог, Аменофиса Другог, Хоремхеба, Краљице Хатшепсут, са својом импозантном архитектуром и осликаним зидовима. Најзначајнија гробница овде је гробница Тутанкамона, откривена тек 1922. године од стране Хаурда Картера. Сво благо пронађено у њој чува се у Египатском музеју у Каиру. У непосредној близини Долине краљева налазе се и Долина краљица, Долина племства, Долина радника, као и већи број погребних храмова. У оквиру овог комплекса налази се и храм Деир ел-Бахри, изграђен за време владавине краљице Хатшепсут. Саградио га је архитекта Сенмут и представља јединствен пример египатске архитектуре.
- – **АБУ СИМБЕЛ** се налази на југу Египта, у срцу Нубије, скоро на граници са Суданом и око 300 km од Асуана. Представља најлепшу и најимпозантнију грађевину највећег фараона у египатској историји. Храм је посвећен триади божанству Амону Ра, Хармакесу и Птах, али, у суштини, подигнут је искључиво да кроз векове велича славу свог градитеља, Рамзеса Другог Великог. Храм се налази на самој обали Нила, исклесан у стеновитој планини. Фасаду чине четири статуе Рамзеса Другог високе 31 m. Абу Симбел је величанствен и по томе што представља симбол највеће археолошке, спасилачке мисије, пошто је цео храм измештен на другу локацију да не би био потопљен у језеру Насер изградњом Асуанске бране.

Исламска култура има дугу традицију. Реч *ислам* има неколико значења. У традиционалном смислу, код муслимана има значење истините свете религије упућене човечанству преко низа посланика, од којих је сваки оставио књигу откровења. Такве су биле Тора, псалми и јеванђеље, а оставили су их Мојсије, Давид и Исус. Мухамед је био последњи пророк, а књига коју је оставио, Куран, допуњује и засењује све претходне објаве. У том смислу, јеврејски пророци и хероји пре Христа и хришћански пре Мухамеда били су муслимани. Најчешће је термин *ислам* свођен на завршну фазу низа Мухамедових објава и оних у Курану. На првом месту *ислам* значи религију коју је пророк Мухамед проповедао посредством Курана и свог учења и праксе. У ширем смислу, реч *ислам* користе

историчари, не као еквивалент хришћанству, већ хришћанском свету. Религиозна основа учења Курана углавном је садржана у разним поглављима објављеним у Меки пре исељавања Пророка и његових следбеника у Медину. Она уче да је бог један, свемогући, творац свега што постоји, да је дужност људи да се поковају божијој вољи, да после смрти постоје рај и пакао, да ће на крају времена и на крају света доћи до ускрснућа тела и до општег суда. Куран и бадиси чине основу шеријата, светог закона. Шеријат обухвата све стране јавног и приватног, друштвеног и личног живота Муслимана. У одредбама које се односе на брак, власништво, наследство и друга лична и породична питања, он је нормативни законски систем којем људи треба да се поковају. У политичким одредбама шеријат је више систем идеала које људи и друштво прихватају и којима стреме. Научници су закон поделили на два дела, први се односи на мисли и срца верника, тј. догму и индивидуални морал, а други на спољне акте у односу на бога и човека.

Стубови ислама су пет исламских прописа. Први, шебада или сведочење, исповедање вере. Други је молитва, две врсте, дуа – лична и салат – колективна или ритуална. Трећи стуб ислама је ходочашће – баџ. Четврти стуб је пост, рамазан (девети месец муслиманске године). Пети стуб ислама је закат, финансијски допринос који муслимани плаћају заједници или држави. Исламска држава је врста верске управе засноване на божанском закону.

Да би се разумела исламска уметност, треба имати у виду да су ислам и уметност тесно међусобно повезани, али у оквиру строгог канона остављају једно другом довољно слободе која уметницима допушта самостално изражавање. По муслиманима, велики Пророк Мухамед препоручио је у својим казивањима да се не сликају људи ни животиње, те је тако поставио аксиом анатуралистичке исламске уметности. Настанак ислама може се разумети само из прилично замршене историје најстаријих Арапа. Исламска уметност је на тај начин добила своје лице обележено сунцем, борбом и традицијом. Прва писана сведочанства у којима се говори о Арапима јесу анали асирских краљева који почињу са Салманосором Другим 853. године пре н. е. Што се тиче Асираца, и Библија нас упућује на одређене историјске догађаје. Међу најзначајније исламске споменике убрајају се: Велика мошеја у Дамаску, Купола на стени у Јерусалиму, пустињски дворца Каср Амра у Јорданији, Омедијски град на сиријско-либанској граници, пустињски дворца Мшата (ловачки дворци са купатилом, осамљени дворци, комплекс палате Каср ел Туба, комплекси мошеје или караван-сараја и велике резиденције), пустињско утврђење Каср ел Харанах у Јорданији, Велика мошеја у Самари и дворца Ухамдир јужно од Багдада ближе Карбали. Надгробни споменици у исламском свету били су веома ретки. Исламска култура се развијала, али је и до данашњих дана задржала велики део традиције и верске опредељености, а мањи део уткан је у савремена цивилизацијска кретања у свету.

5. ЗНАЧАЈ БЛИСКОГ ИСТОКА ЗА СВЕТСКЕ ИСТОРИЈСКО-ГЕОГРАФСKE ПРОЦЕСЕ

Блиски исток има велики значај у одвијању бројних историјско-географских процеса на сва три континента. Као географски појам, има обележја евроазијског и афроазијског копненог простора и средоземно-индијске акваторије. Са историјског становишта овај простор утицао је на бројне процесе, а најзначајнији су:

1. утицаји старих цивилизација на развој и културу европских, азијских и афричких народа
2. процеси кретања народа ка другим просторима и насељавање северног дела Африке
3. одвијање трговине између Европе и Азије, Азије и Африке и унутар Азије (чувени Пут свиле)
4. преношење на друге континенте хришћанства и ислама и њихово ширење на друге просторе ван Блиског истока
5. транзитна међуконтинентална и међурегионална функција од предисторије до модерног времена
6. функција међуконтиненталног сировинског (нафтног), отвореног тржишта
7. стални полигон отвореног сукобљавања великих сила на основама политичких, економских и војних интереса
8. вековно светско извориште криза, ризика о отворених војних сукобљавања, и
9. стална претња светском миру.

То су процеси који оптерећују стање савремених међународних односа и који ће испољавати утицаје на светска кретања на свим пољима у наредном времену. Ти процеси својим утицајима наметнули су се као интернационални и са научног становишта интердисциплинарни.

Са географског становишта, за светске процесе индикативни су утицаји географске и природне средине Блиског истока на просторе сва три континента које он повезује. Међу најзначајније географске процесе убрајају се:

1. све интензивније трошење природних ресурса, посебно нафте (сиромашење наредних генерација)
2. геоморфолошка структура и даље је брана боље повезаности овог простора са осталим деловима сва три континента
3. повећање значаја функције међународног саобраћајног чворишта
4. даље погоршање неповољних општих услова живљења, посебно климатских и хидрографских
5. полицентрични положај у односу на најзначајније светске трговинске и друге центре

6. хетерогеност простора у политичком, економском, културном и војном погледу
7. етнодемографска сложеност простора и његова мултиетничност
8. стално опадање обима производње артикала за исхрану и све већа зависност од увоза
9. оптерећеност дуговима већине земаља овог простора, и то богатим и развијеним земљама, и
10. постојање сталне могућности издвајања овог простора као потенцијалног посебног регионалног и светског ратишта (присутна све већа концентрација војног потенцијала).

Простору Блиског истока припада у целини Азијско и мањи део Афричког средоземља. У ширем смислу, **Азијско средоземље** обухвата источноевантску котлину Средоземног мора са острвима, источни део егејске морске котлине са острвима, обалу од Суецког канала до Босфора и све земље које излазе на ову обалу. У ужем смислу, Азијско средоземље обухвата обално море са острвима, укључујући и Кипар, обалу и Азијско средоземно приморје. Копно Азијског средоземља, у ширем смислу, по површини је мање од Афричког и Европског средоземља и ређе је насељено од њих. У целини посматрано најгушће је насељено, најпроходније је и економски најразвијеније приморје Азијског средоземља. Обала је дугачка 2.466 km. Осим егејског дела обале, остало је неразруђено. Већи заливи су Искендеријски и Анталијски преко којих се средоземна акваторија увлачи дубље у копно Мале Азије. Азијско средоземно приморје од Суецког канала до Искендеријског залива је претежно ниско и каменито, са пустињским земљиштем које на многим местима избија на саму обалу. Малоазијски део средоземног приморја је слабо комуникативан, узан и стешњен планинама Мале Азије (Таурус). Овај простор карактерише се многим речним долинама кроз које теку мале и кратке реке из унутрашњости копна и воде из рејона Латакије, Бејрута и Тел Авива, ка долини Еуфрата, и даље ка Персијском или Акабском заливу. На простору Азијског средоземља одвијали су се значајни светски процеси што са историјско-географског становишта још више повећава његов значај, а тиме и значај Блиског истока у целини.

6. ПРИРОДНИ РЕСУРСИ БЛИСКОГ ИСТОКА

Природне ресурсе сваке земље чине: рудна богатства, плодно земљиште, шуме и демографски потенцијал. Рудна богатства чине руде и минерали. Плодно земљиште чини пољопривредно земљиште (оранице и баште, ливаде и пашњаци, воћњаци и виногради). Шумско земљиште чине све врсте шума и пошумљено земљиште. Демографски потенцијал чини становништво са свим својим квантитативним и квалитативним својствима.

Блиски исток убраја се у **привредно** недовољно развијена подручја. Међутим, уочљиве су велике разлике у привредном развоју између појединих земаља. Те разлике се односе на услове, начин и перспективе решавања бржег развоја. У одређним земаљама још увек се одржавају племенско-родовски односи који оптерећују развој модерне тржишне привреде. Резултат тога је, поред привредне неразвијености, и културна заосталост праћена сиромаштвом најширих народних слојева.

Физичко-географски чиниоци за развој привреде у већем броју земаља су неповољни. Условљавају их сува степско-пустињска и оштра планинска клима, недостатак или мала количина падавина, недостатак сталних речних токова и влаге и високе температуре. Наведени чиниоци, поред осталих, условили су недостатак обрадивих површина. Степе су под бројним пашњацима, што погодује развоју сточарства. Најповољнији услови за развој свих привредних грана, нарочито пољопривреде, видљиви су на простору дугих али уских приморја (средоземно и црноморско), долини Нила, Месопотамији и долинама малоазијских река. На овим просторима су најповољнији услови за живот па су и најгушће насељени.

На развој привреде Блиског истока велики утицај имају неповољни друштвени чиниоци. Производне снаге и производни односи су на још увек ниском степену развоја. Образовање већине становништва и даље је ниско, а мањи богати део друштва стиче највише образовање у најразвијеним земљама света. Због тога је велики број радно способног становништва искључен из савремених привредних делатности. Природна богатства су у великом броју земаља у власништву племенских старешина, шеика, велепоседника, државе, верских поглавара, градске буржоазије или страних компанија. У искоришћавању великих природних богатстава, посебно нафте, учествује малобројни повлашћени слој који има висок животни стандард, а већина становништва је на граници егзистенције. У савременим условима у једном броју земаља Блиског истока привредна делатност поприма напредније токове тако да се више води рачуна о задовољавању потреба становништва.

Индустрија Блиског истока је недовољно развијена изузев у Израелу. Нешто развијенију индустрију имају Турска, Ирак, Сирија, Кипар и Египат. Најзаступљенија је петрохемија, текстилна и прехрамбена индустрија. **Пољопривреда** је од давнина основна привредна грана највећег дела становништва. Њу карактерише екстензивност. Животни стандард сеоског становништва је доста низак. Основни узроци су: неповољни природни услови, остаци феудалних односа, вековна заосталост због дуге турске владавине и владавине европских колонијалних земаља који нису били заинтересовани за унапређење пољопривредне производње и измене пољопривредне структуре становништва. Односи који су владали у пољопривреди су застарели и непродуктивни. Поред тога, веома је

мало обрадивог земљишта, а његова обрада је још увек некавалитетна. У неким земљама овог простора предузимају се бројне мере за подизање пољопривреде производње на савремени ниво уз коришћење свих агротехничких мера (Турска, Израел, Египат и Иран). Главне културе Блиског истока су: пшеница, пиринач, шећерна репа, памук, дуван, агруми, урмине палме и винова лоза. Приноси ових култура су још увек мали када се посматра регион у целини. Земље са најразвијенијом културом урме су земље које гравитирају Персијском заливу (Ирак, Иран, С. Арабија и оазе у пустињама). Међутим, регион подмирује своје потребе скоро у целини са житарицама, уљем и масноћама. Највећу производњу пшенице у 2000. години забележио је Египат са 6.564.000 тона, а кукуруза Египат са 6.395.000 тона и Турска са 2.500.000 тона. У новије време неке земље су се преоријентисале на производњу суптропских култура (израелски агруми, египатски памук, ирачке урме, турски дуван) и њихов извоз. Сточарство је већином екстензивно, а највише се гаје овце и козе. У 2000. години највећи број говеда имала је Турска са 11.031.000 грла и производњом сировог меса од 350.000 тона, а исте године Иран је имао 55.000.000 грла оваца. Израел се оријентисао на интензивну сточарску производњу и убраја се у веће извознике меса и месних прерађевина.

Блиски исток данас се налази у периоду убрзаног привредног развоја. Не задовољава све своје потребе у многим индустријским производима, а пољопривредних производа има једва довољно за скроман живот. И даље политичка разједињеност простора, локални ратови, криза и слично утичу на привредни развој. Највећи раст бруто националног производа у 1999. години забележила је Турска са 4%, Иран са 2,5% и Израел са 2,2%.

6. 1. НАФТА, ГАС И СУНЧЕВ ЕНЕРГЕТСКИ ПОТЕНЦИЈАЛ БЛИСКОГ ИСТОКА

Нафта се на Блиском истоку у старом веку употребљавала за ложење пећи за печење зидарске цигле. У Месопотамији нафта се употребљавала као саставни део многих лекова, а стари Египћани су њене неке нуспроизводе користили приликом балсамовања. Веће зоне размештаја главних нафтоносних поља су: Тихо-океанска терцијарна, Евроазијско-афричка терцијарна, Пацифичка палеозојска и ивична. Блиски исток припада Евроазијско-афричкој зони. Међу континентима највеће залихе нафте има Америка са 36,1%, Азија са 34,8%, Европа са 27,8% и Африка са 1,7%.

Нафта је као природни ресурс најзначајнији рудни потенцијал Блиског истока. У последњих пет деценија 20. века нафта је овом региону донела велике обрте у привредном развоју и важности у свету. Пре откривања нафте и почетка њене експлоатације Саудијска Арабија, Иран, Ирак и мале феудалне државе које из-

лазе у Персијски залив биле су типичне економски заостале земље. Приходи од нафте у почетном периоду експлоатације нису доносили осетније побољшање у стандарду становништва и укупном привредном развоју јер је профит убирао страни капитал који је и омогућавао техничку експлоатацију природних залиха. Мали део профита се преливао у џепове монарха земаља овог региона. У другој фази експлоатације нафте, када је производња достигла светске размене и када стране компаније наилазе на отпор већине блискоисточних земаља (Ирак и Иран), врши се праведнија расподела профита. Од седамдесетих година 20. века у овим земљама почиње да се осећа побољшање друштвеног стандарда (смањење пореза, израда хидроинсталација за наводњавање, изградња путева, болница и школа).

На простору Блиског истока окупио се велики број светских компанија које су вођене огромним профитом инвестирале велики капитал у нова истраживања нафте, њену прераду и транспорт на светска тржишта. На почетку улагања профит је био неограничен у корист страних компанија, а касније је доста редукован (50:50, 75:25), до потпуне национализације нафтних извора од стране великог броја држава Блиског истока (Ирак, 1975). У последње три деценије 20. века, због тежње за бржим економским развојем, многе земље оснивају сопствене компаније за експлоатацију и прераду нафте, са мањим учешћем страног а све више домаћег капитала. На тај начин, земље овог региона су нагло побољшале своје укупно економско стање и стандард становништва.

Богатство стечено експлоатацијом нафте земље Блиског истока наводи на процену да ће ове сировине нестати једног дана тако да се поставља питање шта да се ради даље. Одговор је, треба тражити и нове изворе енергије. Искрпљивање залиха захтева планску и рационалнију производњу нафте, индустријализацију и обезбеђење живота становништва ка вишем стандарду од данашњег. Највећи проблем је недостатак стручних кадрова и стручне радне снаге у оквиру сопствених демографских потенцијала. Касније арапски произвођачи оснивају банке са великим улозима који треба да помогну свим другим арапским земљама у развоју. У том погледу, највише иницијативе има Иран, а најбоље резултате остварује Бахреин. Организација Арапских произвођача нафте у Бахреину основала је компанију за помоћ и развој нафтне индустрије у земљама арапског света са почетним капиталом већим од милијарду долара.

Блиски исток, по залихама нафте, сврстава се у најбогатије регионе света. Више од пола светских залиха налази се под пустињским песком овог региона. Појас природних резерви нафте пружа се од северних подножја планина у Турској (Раман Даг), преко Мосула и Киркука у Ираку, Кузистана у Ирану, а потом уз обалу Персијског залива, до дубоко у унутрашњост Арабије. Налазишта нафте има у скоро свим земљама овог простора, а најбогатије земље су: Сау-

дијска Арабија, Ирак, Кувајт, Иран, УАЕ и Бахреин. Према подацима из 1978. године, светске резерве нафте процењене су на 87,27 милијарди тона, а на Блиском истоку око 45,4 милијарде тона, што чини 59% укупних светских залиха. Даља истраживања (Сибир, САД, Јужна Африка, Каспијски басен) утврдила су постојање светских залиха нафте на око 130 милијарди тона.

Учешће Блиског истока у производњи нафте у свету стално је расло. Године 1938. у овом региону произведено је 5,6%, 1954. године 19,4%, 1972. године 33,3% да би 2000. године достигло ниво од 37,8% укупне светске производње нафте. Овај регион данас представља прву велесилу по производњи нафте. Најзначајније нафтоносне области Блиског истока су: Арабијска у Египту са најзначајнијим Суецким басеном; Персијска са басенима Гавар у Саудијској Арабији, Бирган у Кувајту, Бахреин, Катар и Абу Даби у УАЕ; Месопотамијска са басенима Киркук, Мосул и Зубеира у Ираку; Кузистанска у Ирану са басенима Мајдани-нафтуна и Кум; и Малоазијска са басенима Раман Даг и Црноморско приморје.

Године 2000. највећи произвођачи сирове нафте на простору Блиског истока били су: Саудијска Арабија са 404.316.000, Иран са 185.000.000, Ирак са 125.256.000, Кувајт са 119.700.000, УАЕ са 102.852.000 и Египат са 40.116.000 тона. Торњеви на бушотинама, бројни нафтоводи, насеља техничког особља и други пратећи инфраструктурни објекти чине нове елементе у пустињском пејзажу Блиског истока. Највеће техничке подухвате представљају нафтоводи који повезују ирачке и заливске (Персијски залив) нафтне рејоне са медитеранским лукама на великим удаљењима.

Залихе нафте и природног гаса у земљама Блиског истока су велике. Према подацима од 2002. године, оне износе: (1) у Саудијској Арабији око 19 милијарди тона, (2) у Кувајту око 10 милијарди тона, (3) у Ирану око осам милијарди тона, (4) у Ираку око 5,4 милијарде тона, (5) у Египту око две милијарде тона, (6) у Уједињеним Арапским Емиратима око 1,5 милијарди тона, (7) у Катару око милијарду тона, (8) у Турској око 300 милиона тона, (9) у Оману око 170 милиона тона, (10) у Јемену око 128 милиона тона, (11) у Бахреину око 100 милиона тона, (12) у Сирији око 80 милиона тона, (13) у Јордану око 20 милиона тона, (14) у Либану око 18 милиона тона, и (15) у Израелу око 10 милиона тона.

Даља испитивања довешће до откривања нових залиха у већини земаља Блиског истока јер сви простори нису довољно истражени. Она ће повећати залихе ове значајне рудне сировине и омогућити једном броју земаља бржи развој.

Бројна су **нафтоносна поља** на простору Блиског истока, а њих има у свим земљама. Ради сагледавања њиховог размештаја, неопходно је указати само на најзначајније просторе где је експлоатација нафте у току.

То су: (1) у Турској, нафтоносно поље Мардин и Црноморско приморје, (2) у Ирану, Кузистан (Дисфул, Мајдан-е-Нефтун, Шуштар), Шираз и Кум, (3) у

Ираку, Залах, Мосул, Киркук и Зубеир, (4) у Сирији, Алеп и Хомс, (5) у Јордану, Маан, (6) у Израелу, Негев и Абу Родеиса (Синај), (7) у Саудијској Арабији, Аин Дар, Дамам, Гавар и Сафанија, (8) у Јемену, Макала и Таиз, (9) у Оману, Акдар и Бурани, (10) у Уједињеним Арапским Емиратима, Абу Даби, (11) у Катару, јужни део полуострва Катар, (12) у Бахреину, острво Бахреин и (13) у Египту, Арапска пустиња (код Суеца).

У експлоатацији су бројна мања нафтоносна поља на територији појединих земаља Блиског истока. Такође, бројна су истражена нафтоносна поља, али нису у експлоатацији због мањих залиха или неекономичне производње.

Прерађивачки капацити су различити, нарочито у земљама великим произвођачима нафте, јер се један број земаља определио за извоз сирове нафте, а не њених деривата. Због потреба бржег развоја, велики број земаља Блиског истока све више развија капацитете за прераду нафте јер се постиже већи профит и тиме убрзава укупан развој друштва.

Најзначајније рафинерије су: (1) у Ирану, Абадан (највећа на свету са 25–30 тона годишње), Керманшаху и Техерану, (2) у Ираку, Киркук, Багдад, Басра и Фао, (3) у Саудијској Арабији, Дамам код Дахрана и Рас Танура (12 милиона тона годишње), (4) у Оману, лука Мина код Маската, (5) у Јемену, Аден, (6) у Уједињеним Арапским Емиратима, Дубаи, (7) у Катару, Ум Саида и Доха, (8) у Бахреину, Ал Манама (18 милиона тона годишње), (9) у Кувајту, Ал Кувајт и Мина ал Ахмади, (10) у Сирији, Баниас и Латакија, (11) у Турској, Искендерун, (12) у Либану, Сидон и Триполи, (13) у Израелу, Хаифа, и (14) у Египту, Порт Саид.

У свим земљама Блиског истока постоје мањи капацитети за прераду нафте који су намењени унутрашњим потребама. Наведени капацитети су усмерени на прераду нафте ради извоза другим земљама.

Мрежа нафтовода на Блиском истоку је веома развијена. Велики број нафтовода има транснационални карактер, али је веома развијена и унутрашња мрежа нафтовода за потребе унутрашњег тржишта. Дугачки нафтоводи повезују експлоатациона поља Персијског залива и Арабијског полуострва са Средоземном обалом Блиског истока, Црвеним морем и Каспијским језером.

Најзначајнији нафтоводи су: (1) у Саудијској Арабији, трансарабијски нафтовод дуг 1.800 km, води од Дамама на обали Персијског залива до луке Сидон у Либану на Средоземној обали. Ширина цеви износи 75 cm, а за његово пуњење било је потребно 805.000 тона нафте. Остали нафтоводи су: Ријад–Рас Танура, Ал Хифуз–Рас Танура, Мека–Џида и Сафанија–Дамам, (2) у Катару, Доха–западна обала Катара, (3) у Оману, Бурами–Мина, (4) у Јемену, Таиз–Ходеида, (5) у Уједињеним Арапским Емиратима, Абу Даби–Дубаи, (6) у Ирану, Шираз–Абадан, Мајдан-е-Нафтун, Дизфул–Керманшах, Шираз–Кум–Ленкоран (обала Каспијског језера) и Кум–Техеран–Решт (обала Каспијског језера), (7) у Ираку, Зу-

беир–Фао, Киркук–Триполи (Либан), Киркук–Хаифа (Израел) и Залах–Багдад, (8) у Сирији, Хомс–Баниас, (9) у Јордану, Маан–Акаба, (10) у Израелу, Еилат–Ашкелон и Ашкелон–Тел Авив–Хаифа, (11) у Кувајту, Бурган–Ал Кувајт, Бурган–Ал Ахмади и Абата–Ал Ахмади, (12) у Оману, источни део Руба ел Хали–Мина, (13) у Турској, Мардин–Искендерун, и (14) у Египту, Синај–Порт Саид, Арапска пустиња–Суец и Ел Фаијум–Александрија.

Најзначајнији нафтни терминали за отпремање сирове нафте танкерима и другим средствима налазе се у приобаљу Персијског залива, Азијског средоземља, Црвеног мора и Каспијског језера. То су: Мина у Оману, Ходеида у Јемену, Акаба у Јордану, Порт Саид и Александрија у Египту, Дубаи у УАЕ, Ум Саида у Катару, Ал Манама у Бахерину, Мина-ал-Ахмади у Кувајту, Басра и Фао у Ираку, Абадан, Ленкоран, Решт и Бендер Шахпур у Ирану, Искендерун у Турској, Баниас у Сирији, Ашкелон и Хаифа у Израелу, Сидон и Триполи у Либану и Дамам, Рас Танура и Џида у Саудијској Арабији.

Блиски исток располаже великим резервама **природног гаса**, али се мање експлоатише од нафте. Налазишта природног гаса су највећим делом везана за налазишта нафте. То је други по значају потенцијал овог региона. Експлоатација природног гаса се врши у регионима у којима се врши експлоатација нафте. Највећу примену налази у домаћинствима и енерганама, а велике количине се извозе. Експлоатација је везана за гасоносне области: Месопотамију, Персијски залив, Кузистан и Арапску пустињу у Египту. У наредном периоду земље овог региона планирају повећање производње и извоза природног гаса у земље Азијског и других континента.

Поред нафте и природног гаса значајан природни ресурс Блиског истока је **соларна енергија**. Природни услови омогућили су великом броју земаља коришћење сунчеве енергије током целе године у различите сврхе. Високе просечне температуре, велики број сунчаних дана у години и дужа осунчаност просто ра дању пружају повољне услове за бољу искоришћеност соларне енергије. Без обзира на услове, овај вид енергије се још увек недовољно користи. Према проценама стручњака, соларна енергија би на простору Блиског истока могла задовољити и до 30% укупних енергетских потреба. Највећу примену налази у туристичкој привреди (загревање воде у хотелским комплексима) и у домаћинствима. Привреда веома мало користи овакве погодности и ако би јој знатно смањило трошкове снабдевања енергијом. Треба имати у виду да на овом простору велику перспективу може имати соларна енергија баш због тога што су капацитети нафте ограничени. Соларна енергија може наћи велику примену у пољопривредној производњи топлификацијом земљишта за гајење раних повртарских култура, нарочито на простору Мале Азије и планинском делу Ирана. Соларна енергија у производњи електричне енергије може бити посебно значајна за овај простор па и друге просторе на планети.

6. 2. ПЛОДНО ЗЕМЉИШТЕ И ШУМЕ КАО ПРИРОДНИ РЕСУРСИ БЛИСКОГ ИСТОКА

Плодно земљиште је природни ресурс с којим је у великој мери оскудан простор Блиског истока. Обрадиве површине чине свега 3% укупног простора овог региона. Проценат обрадивих површина различит је од земље до земље, а износи: Бахреин 2%, Египат 3%, Ирак 12%, Иран 10%, Јемен 3%, Израел 17%, Јордан 4%, Катар 0,2%, Кипар 40%, Кувајт 1%, Либан 21%, Оман 0,2%, Саудијска Арабија 1%, Сирија 28%, Турска 32%, и Уједињени Арапски Емирати 0,5%. Обрадиве површине се разматрају кроз опсег коришћених површина у пољопривреди и укупне обрадиве површине једне земље. Највеће коришћене површине земљишта у 2000. години имали су: Иран са 163.319.000 хектара, од тога 16.502.000 хектара обрадивих површина; Турска са 77.482.000 хектара, од тога 26579000 хектара обрадивих површина; Египат са 238174000 хектара, од тога 2.834.000 хектара обрадивих површина и Израел са 2.106.000 хектара, од тога 351.000 хектара обрадивих површина.

Плодно земљиште на Блиском истоку налази се у низијским деловима и у долинама најзначајнијих река: Нила, Тигра, Еуфрата и река у Малој Азији. Ти простори су Месопотамија, долина Нила, Кузистан, Средоземно приморје, Црноморско приморје и део Егејског приморја. Остало плодно земљиште налази се у долинама мањих река, на висоравнима и оазама. Плодно земљиште искоришћено је у гајењу пољопривредних култура, а мањим делом и за развој сточарства. Највеће површине под плодним земљиштем имају: Кипар, Турска и Сирија. Најмање плодног земљишта имају земље Арабијског полуострва. Још увек је присутна монокултурална пољопривредна производња, мада се постепено прилагођава савременем начину обраде, зависно од националних потреба. У наредном периоду чиниће се велики напори да се један део пустињског простора претвори у обрадиве површине, а то је једино могуће наводњавањем. Због тога се на великом броју мањих река подижу бране за наводњавање нових пољопривредних површина.

Шуме су значајно природно богатство. Шума и њени производи имају велики значај у привредном животу многих народа. Главни производ шуме је дрво, чија је употреба веома разноврсна, а по мишљењу стручњака достиже и до 5.000 облика и варијанти коришћења. Користи које човек има од шуме не свде се само на употребу дрвета него и за исхрану стоке. Шуме испољавају утицај на климу, спречавају стварање бујица и онемогућавају њихово разорно дејство (одношење плодног земљишта у планинским деловима), имају хидролошки значај јер утичу на режим вода и повољно утичу на здравствено стање становништва.

Дрво је и даље један од најважнијих предмета светске трговине, а у светској производњи сировина долази на треће место, после угља и нафте. Сматра се да

се као гориво у свету још увек употребљава са око 25%, а у грађевинарству и као индустријска сировина и до 45% од његове укупне производње. У последњим деценијама 20. века непосредна употреба дрвета се смањује, али се све више користи као сировина у хемијској индустрији (целулоза и вештачка влакна). Шуме су заступљене у свим деловима света, зависно од природних услова изузев пустињских и простора под вечитим ледом и снегом. Њихова распрострањеност везана је за вертикалну рашчлањеност рељефа, распоред атмосферског талога и температуру. Шуме су веома ретке тамо где је количина атмосферског талога мања од 500 mm годишње и где је трајање лета мање од 60–70 дана. Климатске специфичности утичу негативно на распрострањавање шумских површина. Шуме умерених области имају већу распрострањеност на северној хемисфери. Најзаступљеније врсте шума умерених простора су четинари, а потом лишћари.

Блиски исток оскудева у квалитетним шумама изузев делова Мале Азије и Ирана. Азија се сврстава у континенте са слабијим размештајем шумског земљишта. У Азији има 21% простора под шумама. Преовлађују четинарске шуме са 44%, тропске са 30% и листопадне са 26%. На Блиском истоку шуме захватају свега 11% тла, а најзаступљеније су четинарске са 49%, листопадне са 31% и тропске са 17%. Шуме су најраспрострањеније у Турској, на планинским масивима Тавора, Антитавора, Јерменских планина, Понтијског горја и Малог Кавказа. У Ирану су шуме распрострањене на планинским масивима Елбурса, Кун Руда, Луристана и Јужног Иранског горја. Већином су заступљене листопадне, а на другом месту су четинарске шуме. Најоскуднија шумска вегетација је на простору Арабијског полуострва и простору Египта. Турска предњачи у развоју дрвопрерађивачке индустрије јер су најповољнији капацитети квалитетне дрвене масе.

Ова два природна ресурса су веома значајна за даљи развој привреде и укупан развој Блиског истока јер се не сме дозволити да се сви елементи развоја ослањају искључиво на експлоатацију и извоз нафте и њених деривата. То би многе земље довело у тежак положај после искоришћавања потенцијала нафте и природног гаса. Такво опредељење довело би многе земље у још зависнији положај од страног фактора и одразило би се на политичку стабилност и независност неких земаља, па и Блиског истока у целини.

ЛИТЕРАТУРА

1. Анучин, В. А. „Друштво, природа и економика“, *Економска мисао*, свеска 23, број, Београд, 1977.
2. Васовић, М. Регионална географија, карактеристичне реије на земљиној површини, БИГЗ, Београд, 1971.
3. Грчић, М. „Географски модел геополитичких односа у свету, Европи и на Балкану“, *Глобус* бр. 18-19, СГД, Београд, 1994.
4. Грчић, М. „Типови држава на политичкој карти света“, *Глобус* бр. 23, СГД, Београд, 1998.
5. Грчић, М. *Политичка географија*, Универзитет у Београду – Географски факултет, Београд, 2000.
6. Динић, Ј. *Економска географија*, Универзитет у Београду – Економски факултет, Београд, 1999.
7. Динић, Ј. „Економско-географски аспект проучавања природног потенцијала“, *Економски анали* бр. 90-93, Београд, 1986.
8. Дукић, Д. *Хидрологија коина*, Научна књига, Београд, 1984.
9. Донахју, Д. Џ. *Ислам у транзицији – муслиманске персјективе*, Оксфорд УП, 1982.
10. Експозито, Л. Џ. *Оксфордска историја ислама*, Клио, Београд, 2002.
11. Илић, Ј. „Основне економско-географске карактеристике и тенденције развоја енергетике у свету“, *Зборник радова ПМФ*, свеска 21, Београд, 1974.
12. Илић, Ј. „Класификација земаља и континената према основним економско-географским показатељима“, *Глобус* бр. 8, Београд, 1976.
13. Iran Basic Facts, [www. Nationbynation.com](http://www.Nationbynation.com). 2004.
14. Iran-City Population. www. Citypopulation.de. 2003.
15. Милојевић, Ж. Б. *Општа регионална географија*, Научна књига, Београд, 1956.
16. Младеновић, А. *Велики атлас света*, Просвета, Београд, 1974.
17. Остојић, Д. *Државе света*, Но Лимит Боокс, Београд, 2002.
18. Петровић, Р. *Економска регионална географија Азије, Аустралије и Океаније*, Савремена администрација, Београд, 1975.
19. Петровић, Д. *Геоморфологија*, ИРО Грађевинска књига, Београд, 1982.
20. Рахман, Ф. *Ислам и модерно доба*, Чикаго УП, 1982.
21. Ристић, К. *Регионална географија I*, Универзитет у Београду, Београд, 1993.

22. Стефановић, Д. Појам, карактеристике и значај урбанизације у савременом свету, издавач? Београд, 1974.
23. Станковић, С. Језера света, Београд, 1991.
24. Трајковић, П. Економска географија света, Научна књига, Београд, 1960.
25. Тешић, М. „Океанографско-економски чиниоци морских лука“, Гласник СГД, свеска 49, број 2, Београд, 1969.

Slobodan MIŠOVIĆ

Full professor (retired)

NATURAL, DEMOGRAPHIC, CULTURAL AND HISTORICAL PARTICULARITIES OF THE NEAR EAST

Abstract: The Near East (the Middle East) is a political term from the colonial past for the geographic region at the junction of three Old World continents: Asia, Africa and Europe. Geographically, most of that region belongs to Southeast Asia. The name “Near East” originated during the First World War when it encompassed all of the territories of the Turkish Empire, including those on the Balkan Peninsula. The name was introduced after the fragmentation of the Turkish Empire, when most of its territory came under the mandate of Great Britain and partly France. This term was coined relative to Europe as the center of global colonial power and therefore has no scientific justification. On the contrary, it represents a grim reminder of the former colonial empire of European great powers.

The space at the junction of the three continents called the Near East is located in the near east relative to Europe. However, relative to Indo-China or Australia it lies somewhere “in the near west”; for Southern and Central Africa, this would be “the near north”. Hence, the name “Near East” is not scientific as it belongs to the political arsenal of the colonial period and represents a linguistic relic from this era. The right name for this region is Southeast Asia but given that it includes parts of Africa, it could also be called Intercontinental Afro-Asia.

Key words: the Near East, geographic space, boundaries, population, economic characteristics, oil, natural gas, oil pipelines

Владимир АЈЗЕНХАМЕР, Жељко ИВАНИШ
Универзитет у Београду, Факултет безбедности

УТИЦАЈ ЗАЛИВСКОГ САВЕТА ЗА САРАДЊУ НА БЕЗБЕДНОСНУ СИТУАЦИЈУ НА БЛИСКОМ ИСТОКУ

Апстракт: Иако је од самог почетка пратио шаблон формирања безбедносне заједнице, Заливски савет за сарадњу, упркос почетним успесима, до данас није успео да испуни своју основну сврху. У раду ћемо покушати да одговоримо на питање да ли ЗСС представља фактор унапређења безбедносне ситуације у блискоисточном региону. Аутори рада полазе од хипотезе да ЗСС, као субрегионална организација, не само да не може бити фактор који би допринео побољшању безбедносне ситуације на Блиском истоку већ да због своје природе („ексклузивни клуб“ арапских петромонархија) лако може представљати потенцијални узрок нових нестабилности. Као аргументацијска основа ове хипотезе превасходно ће послужити концепт *неуспеле безбедносне заједнице*, развијен у књизи Чарлса А. Купчана *Како нејријателни постојају пријателни – извори стабилног мира*, док ће остатак аргументације бити заснован на анализи сложених геополитичких односа у блискоисточном региону.

У раду ћемо прво анализирати безбедносне околности које су довеле до формирања ЗСС, као и на његове оснивачке циљеве (прокламоване и непрокламоване). Потом ћемо се позабавити узроцима неуспеха ове организације да обезбеди услове за остваривање функционалне *безбедносне заједнице*, да бисмо на крају рада покушали да објаснимо како истоветни разлози који доводе до „дебакла“ организације на субрегионалном нивоу отварају простор за даљу безбедносну дестабилизацију читавог блискоисточног региона.

Кључне речи: *Заливски савет за сарадњу, регионална сарадња, безбедносна заједница, САД, Саудијска Арабија, Иран*

УВОД

Савет за сарадњу арапских држава Залива (eng. The Cooperation Council for the Arab States of the Gulf), познатији под званичном скраћеницом Заливски савет за сарадњу (енг. Gulf Cooperation Council или само GCC) основан је 25. маја 1981. Те године, на скупу у Абу Дабију, шест држава Персијског залива – Саудијска Арабија, Бахреин, Уједињени Арапски Емирати, Катар, Кувајт и Оман постигле су договор о успостављању узајамне сарадње која би обухватила координацију, интеграцију и јачање међудржавних веза. За примарни циљ сарадње прокламовано је јачање јединства међу чланицама, што ће се посебно потенцира у члану 4 Оснивачке повеље.¹ У њему је акцентована идеја продубљивања и јачања односа, веза и поља сарадње међу грађанима заливских држава. Као додатни подстицај за оснивање Заливског савета за сарадњу (у даљем тексту ЗСС) послужио је заједнички исламски идентитет и вера у исту судбину и службу арапској нацији.

У наставку рада анализираћемо безбедносне околности које су довеле до формирања ЗСС, као и њене оснивачке циљеве. Потом ћемо се позабавити узроцима њеног неуспеха да обезбеди услове за остваривање функционалне *безбедносне заједнице*, да бисмо потом објаснили како истовестни разлози који доводе до „дебакла“ организације на субрегионалном нивоу отварају простор за даљу безбедносну дестабилизацију читавог региона. Сходно потребама рада, регион Блиског истока биће одређен као простор Арапског полуострва омеђен Египтом, Ираном и Турском.² Како ће у раду ЗСС бити третиран као неуспела безбедносна заједница, сам појам *безбедносне заједнице* дефинисаћемо као „...групу држава чије су институције, праксе и осећања заједничког идентитета толико интегрисани да су оне међусобно изградиле став и очекивања да ће се проблеми и неспоразуми решавати искључиво мирним путем.“³ Насупрот томе, као неуспеле безбедносне заједнице посматраћемо оне којима није пошло за руком да комплетирају читав развојни процес (тачније све три фазе развоја, о којима ће касније бити више речи), те самим тим нису постале гарант стабилног мира.

1 The Cooperation Council for the Arab States of the Gulf, Secretariat General, The Charter, Доступно на: <http://www.gcc-sg.org/eng/indexfc7a.html?action=Sec-Show&ID=1> (приступљено: 15.10. 2014)

2 Постоји више географских и геополитичких одређења појма Средњег истока (енг. Middle East). Поред поменуте уже дефиниције (која одговара појму Блиског истока устаљеног у српском језику), постоје и шира одређења која обухватају простор Северне Африке (Тунис, Либија, Алжир, Мароко, Египат), Арапско полуострво, и Иран. У новије време за овакво одређење користи се термин MENA (North Africa Middle East). Најшире је одређење које у овај регион укључује и простор Централне Азије и Јужног Кавказа тзв. Greater Middle East. Опширније о томе видети у: Слободан Јанковић, „Сукоби на Блиском истоку – основна обележја“, *Међународна јолијшика*, Vol. LIX, бр. 2–3, стр. 268.

3 Према: Филип Ејдус, *Међународна безбедносћ: Теорије, сектори и нивои*, ЈП Службени гласник и Београдски центар за безбедносну политику, Београд, 2012, стр. 85.

ЗАЛИВСКИ САВЕТ ЗА САРАДЊУ КАО ОДГОВОР НА ЗАЈЕДНИЧКЕ БЕЗБЕДНОСНЕ ИЗАЗОВЕ

Шездесете година XX века биле су за арапске државе Персијског залива период снажног ослањања на европске колонијалне силе, нарчито када је реч о безбедној политици. Велика Британија штитила је своје дојучерашње протекторате од таласа арапског и персијског национализма који је све више потресао регион. Након британског повлачење из Залива 1971. године тек стасале арапске државе остаће без свог колонијалног покровитеља, препуштене тако самосталном суочавању са низом озбиљних безбедносних изазова. Најозбиљнију претњу представљао је Иран, који је прво под изразито националистички настројеним шахом, али потом и под новом револуционарном исламском влашћу, константно испољавао хегемонистичке претензије ка суседној обали Персијског залива. Други озбиљан изазов представљало је избијање рата између Ирака и Ирана 1980. године и опасност од преношења сукоба на друге државе окружења. Ови безбедносни изазови наметнули су чланицама будућег Заливског савета потребу за координацијом безбедносних политика и заједничком мобилизацијом војних потенцијала. Како је већ речено, као додатни подстицај послужио је и заједнички верски и културни идентитет, као и традиционална вера у једну, јединствену, судбину свих арапских држава. Чарлс Капчен примећује да је „Заливски савет био способан да профитира на неколико фактора који су ишли у његову корист. Његови оснивачи – Оман, Саудијска Арабија, Уједињени Арапски Емирати, Катар, Бахреин и Кувајт – јесу доминатно сунитске државе које деле заједнички језик, религију, и племенски друштвени поредак.“⁴ Капчен, такође, истиче да су ове државе постигле договор и око посебног концепта Уме (исламске заједнице) који их је „оградио“ и од иранског револуционарног ислама, и од секуларног арапског национализма карактеристичног за Ирак. Из овакве перцепције регионалне ситуације произашла је идеја да би потенцијална агресија на једну од чланица новооснованог Заливског савета аутоматски представљала агресију на све земље чланице. Стога је питање кооперација на војном и безбедносном плану било неминовност која се пре или касније морала наћи на дневном реду ЗСС.

Иако је евидентно да је ЗСС 1981. године формиран са циљем да омогући земљама чланицама да се заједнички суоче са актуелним претњама по регионалну безбедност, у оснивачкој повељи Савета није било ни речи о војном савезу. Реч *одбрана* се не помиње нигде у тексту Повеље, нити садржи икакву референцу која се односи на питање колективне безбедности. Објашњење овог „пропус-

4 Charles A. Kupchan, *How enemies become friends - The sources of stable peace*, Princeton University Press, Princeton, 2010, стр. 253.

та“ садржано је у чињеници да би у осетљивом историјском тренутку, какав је био тадашњи сукоб Ирака и Ирана, формирање било каквог блискоисточног војног савеза могло да се схвати као доливање уља на ватру. Стога су као основни циљеви ЗСС набројани: ефективна координација, интеграција и међуповезаност држава чланица на свим пољима, јачање веза међу народима, креирање идентичних регулатива у различитим областима попут привреде, финансија, трговине, царине, туризма, законодавства, администрације, као и јачање научног и техничког напретка у индустрији, рударству, пољопривреди, водопривреди, оснивање истраживачких центара, формирање заједничких предузећа и охрабривање сарадње у оквиру приватног сектора.⁵ Ипак, иако су ови превасходно економски, технички и културни циљеви прокламовани као разлог продубљивања сарадње „Безбедност се сасвим извесно појављује као главни мотив иза ЗСС, упркос његовој благородној причи о економској сарадњи, и остаје централна преокупација током првих десет година његовог постојања током којих су се догодили Ирачко-ирански рат (1980–1988), а онда и Заливски рат 1990/91.“⁶

Од момента настанка ЗСС као стална претња колективној безбедности држава чланица фигурирала је опасност од ескалације ирачко-иранског сукоба, као и потенцијално увлачење других земаља Залива у овај сукоб. Ипак, као иницијална каписла за покретање заједничке безбедносне политике послужио је стари страх од Ирана, сада подгрејан претњом исламског фундаментализма који је своју инспирацију црпео из иранске исламске револуције. Свргавање шаха у Ирану навело је арапске монархе да стрепе од сличног сценарија и у њиховим државама. Они су се, с једне стране, прибојавали да би домаћи исламистички покрети могли срушити монархистичке режиме, док су, с друге, били суочени са претњом тзв. *извоза иранске револуције* и опасношћу од побуне шиитског становништва. Могућност успостављања проиранске владе на западној страни Залива представљала је велику претњу по владајуће династије. Након Бахреинског инцидента уследила је серија састанака највиших званичника и министара одбране земаља чланица, током које је донет план заједничке безбедносне политике и покренут напор за формирање заједничке војне команде и заједничке одбрамбене мреже.⁷ У октобру 1983. године изведена је прва војна вежба здружених снага земаља чланица која је названа Полуострвски штит I (енг. Peninsula

5 The Cooperation Council for the Arab States of the Gulf, Secretariat General, The Charter, Article four. Доступно на: <http://www.gcc-sg.org/eng/indexcf7a.html?action=Sec-Show&ID=1> (приступљено: 15.10. 2014)

6 Louise Fawcett, *International relations of the Middle East*, Oxford University Press, Oxford, стр. 184.

7 За разлику од осталих чланица ЗСС, у којима већинско становништво чине припадници сунитског ислама, у Бахреину сунитска динстија влада већинском шиитском популацијом. Неколико месеци по оснивању ЗСС разоткривена је завера за свргавање емира од Бахреина. Завереници су припадали локалној шиитској револуционарној групи и били су, наводно, повезани са владом у Техерану.

Shield I).⁸ Министри одбране земаља чланица донели су 1984. године одлуку о креирању сталних јединица Peninsula Shield Force (две бригаде од укупно 5.000 људи).⁹ Крајем исте године ова одлука биће одобрена на V самиту Заливског савета у Кувајту, чиме је безбедносна сарадња коначно престала да буде „скривени“ мотив ове организације, и од тада ЗСС све више почиње да функционише као *de facto* безбедносна заједница.

На крају овог поглавља важно је истаћи да Заливски савет за сарадњу по својој карактеру пре представља субрегионални модел сарадње него што се може посматрати као регионална организација. ЗСС је од свог оснивања замишљена као „ексклузивни клуб“ арапских држава повезаних заједничком природом политичких режима и заједничким претњама могле су угрозити опстанак ових режима. Искључивањем Ирана, али и других, по природи режима, „некомпатибилних“ арапских држава, домет ове организације је већ на самом почетку ограничен на субрегионални а не регионални ниво. Циља Хардерс и Матео Легренци у својој књизи *Иза реионализма – реионална сарадња, реионализам и реионализација на Блиском истоку* ЗСС експлицитно означавају као субрегионалну организацију, чијем настанку су првенствено „кумовале“ прагматичност и неоптерећеност панарабизмом.¹⁰

ЗАЛИВСКИ САВЕТ ЗА САРАДЊУ КАО ПРИМЕР НЕУСПЕЛЕ БЕЗБЕДНОСНЕ ЗАЈЕДНИЦЕ

Појам *безбедносне заједнице* сковао је Карл Дојч за потребе анализе међународних односа у североатлантском региону. У складу са Робинсоновим одређењем безбедносну заједницу већ смо дефинисали као групу држава интегрисану на основу заједничког идентитета, заједничких институција, праксе и очекивања да ће се проблеми међу чланицама решавати искључиво мирним путем. „Стварањем безбедносне заједнице, државе превазилазе безбедносну дилему у међусобним односима, као и страх да ће једна другу војно угрозити.“¹¹ Чарлс Капчен сматра да безбедносна заједница представља еволутивно развијенију форму стабилног мира, у којем државе иду корак даље од мирољубивих односа и, напослетку, успостављају систем правила и норми који управља њиховом интеракцијом.¹² У оваквој заједници интереси држава чланица нису више само *по-*

8 Kareem Shaheen, *Defensive shield for the Gulf since 1982*, The National, Доступно на: <http://www.thenational.ae/news/uae-news/defensive-shield-for-the-gulf-since-1982> (приступљено: 15.10. 2014)

9 *Ибуг*.

10 Matteo Legrenzi, Cilja Harders, *Beyond Regionalism? Regional Cooperation, Regionalism and Regionalization in the Middle East*, Ashgate Publishing, Farnham, 2008. стр. 5.

11 Филип Ејдус, *Ибуг*, стр. 86.

12 Charles A. Kupchan, *Ибуг*, стр. 183.

дударни већ су сједињени. Емануел Адлер и Мајкл Барнет истичу три фазе развоја безбедносних заједница: *настајућу*, *распијућу* и *зрелу*.¹³ У иницијалној фази државе се групишу превасходно услед неке заједничке претње, користећи предности заједничких карактеристика попут културне, социјалне или идеолошке хомогености. Растућу фазу карактерише интензивирање пријатељских односа, и чвршће повезивање безбедносних установа и организација. У зрелој фази образује се заједнички идентитет, а безбедносна заједница се у потпуности консолидује. Стављајући ЗСС у Адлеров и Барнетов развојни контекст, ова организација представља савршен пример почетка формирања безбедносне заједнице. Међутим, након делимично успешно реализоване друге, тј. растуће фазе ЗСС ипак није успео да изгради јединствен идентитет и обезбеди потпуну консолидацију безбедносне заједнице. Стога аутори попут Луиса Фосета сматрају да ЗСС није успео да досегне Дојчов концепт безбедносне заједнице.¹⁴ Хардерс и Легренци, такође, заступају слично становиште, док Капчен иде корак даље и узима ЗСС за пример онога што назива *неуспела безбедносна заједница*. Позивајући се на Адлера и Барнета, Капчен као неуспеле безбедносне заједнице види оне које нису успеле да прођу кроз све три фазе „сазревања“ тј. којима није пошло за руком да комплетирају читав развојни процес, те самим тим и нису постале гарант стабилног мира.

Пропуштајући ЗСС кроз овакав критички филтер, лако се може приметити да је ова организација, упркос добрим почетним резултатима, у каснијим фазама развоја почела све више да посустаје да би се, напослетку, уместо преображаја у функционалну безбедносну заједницу, чак вратила и корак уназад. У настајућој фази, у којој „државе чланице постижу договор да своје спорове решавају мирним путем и идентификују почетне механизме за њихово решавање“, ¹⁵ ЗСС се показао као веома успешан. Организација је допринела мирном решавању неколико територијалних спорова међу државама чланицама (између Бахреина и Катара), као и конфликту између државе чланице и „треће стране“ (између Омана и Јужног Јемена).¹⁶ На тај начин, ЗСС је успео не само да успостави оквир за заштиту од поменутих заједничких претњи већ је положио солидне основе за успостављање стабилног мира између својих чланица. Убрзо након тога уследила је друга фаза у којој се ЗСС више окренуо изградњи колективне одбране. У овој *развојној* фази државе чланице договориле су обимнији сет правила и норми, институционализовале основне безбедносне механизме и формирале сталне заједничке одбрамбене јединце (Peninsula Shield Force). ЗСС је и тада начинио

13 Видети: Филип Ејдус, *Ибид*, стр. 86.

14 Luis Fawcett, *Ибид*, стр. 185.

15 Charles A. Kupchan, *Ибид*, стр. 184.

16 *Ибид*, стр. 259.

значајан искорак у правцу реализације безбедносне заједнице. Он се тицао усвајања механизма за деконцентрацију моћи и „минимализовање стратегијских консеквенци материјалне асиметрије“.¹⁷ Тако су државе чланице покушале да избегну унутрашња ривалства и неповерење изазване неједнакошћу у економској и војној моћи. У ту сврху Судијска Арабија, која се убраја у најдоминатније државе чланице, одрекла се унутар ЗСС позиције која би била сразмерна њеној стварној регионалној моћи. Саудијска Арабија је тако настојала да отклони сумње Кувајта, који је услед страха од саудијске доминације испрва оклевао да са овом државом закључи безбедносни пакт на билатералној основи иако су то учиниле друге чланице пре њега. Саудијска Арабија је, такође, показала велику спремност на уступке у територијалним споровима које је имала са другим државама чланицама, попут УАЕ и Омана. Ипак, међусобне сумње су остале. За разлику од других регионалних организација које су дифузију моћи оствариле и путем принципа ротације престоница, ЗСС је своје седиште „фиксирао“ у Ријаду и тиме оставио простор за даље неповерење „слабијих“ чланица у саудијску добронамерност. Ситуација је слична и са јединицама Peninsula Shield Force.¹⁸ Седиште ових снага је, такође, лоцирано у Саудијској Арабији и оне се налазе искључиво под командом саудијских генерала и официра.¹⁹

Управо оваква решења у изградњи заједничких одбрамбених капацитета довела су до сталног продубљивања међусобног неповерења, и представљаће битан узрок „деволуције“ ЗСС и главну препреку која га је онемогућила да досегне зrelu фазу развоја безбедносне заједнице. Други разлог, који је делимично проистекао из претходног, био је све јаче стратегијско ослањање држава чланица на војну моћ и војно присуство САД.²⁰

Фосет и Капчен се слажу да су основни разлози недовршености, односно неуспеха ЗСС на субрегионалном безбедносном плану индивидуално стратегијско усмеравање чланица на јачање безбедносне сарадње са САД, и све дубље

17 *Иbid*, стр. 185.

18 Ове оружане снаге замишљене су као здружене јединице за војне интервенције и лоциране су у Саудијској Арабији у близини војне базе *Краљ Кхалид* у Хафар ал Батину. Дуго времена било је нејасно да ли ове јединице имају овлашћење да делују само у случају спољне агресије или су овлашћене да реагују и у случајевима унутрашњих криза. Недавни „ангажман“ ових јединица у смиривању насилних антивладиних протеста у Бахреину дао је конкретан одговор на ово дугогодишње питање. Видети: Mohammed al-Jayousi, *Arrival of GCC Peninsula Shield Forces in Bahrain generates mixed reactions*. Доступно на: http://al-shorfa.com/en_GB/articles/meii/features/main/2011/03/15/feature-01 (приступљено: 15. 10. 2014)

19 Иако се често спекулисало о увођењу „ротационог принципа“ главнокомандне функције Peninsula Shield Force, ова одлука никада није усвојена у Врховном савету ЗСС. Међу земљама чланицама општеприхваћено је гледиште да положај главнокомандујућег генерала заједничких трупа припада искључиво Саудијској Арабији. Као образложење овога става наводи се чињеница да ова заливска држава највише доприноси Peninsula Shield Force (људством, финансијски и војном инфраструктуром).

20 САД су више пута директно интервенисале у Заливу – најпре како би обезбедиле заштиту кувајтских танкера (1980), потом у циљу потискивања ирачких трупа из Кувајта (1991) и, напоследку, зарад збацивања режима Садама Хусеина (2003). Опширније о томе видети у: Judith S. Yaphe, „Gulf security perceptions and

међусобно неповерење. „Зависност од спољашњих чиниоца и континуирано ривалство међу чланицама спречило је настанак онога што је Карл Дојч назвао *безбедносна заједница*.“²¹ Капчен опажа како је ЗСС почео да „посрће“ након ирачке инвазије Кувајта. Уместо да услед конкретног угрожавања безбедности његове чланице кохезија ЗСС порасте, десило се управо супротно. Међусобно неповерење онемогућило је успешно управљање колективним одбрамбеним механизмима, и навело државе чланице да се окрену јачању билатералне безбедносне сарадње са САД „...што је постало тренд који је испровоцирао политичке контраверзе унутар ЗСС и који је фатално ишао на штету мултилатералне сарадње у оквиру групе.“²² Тако су јединство, јединствена безбедносна политика и стабилни мир између држава чланица озбиљно доведени у питање. Таква ситуација траје и данас.

У условима перманентних конфликта, који од краја II светског рата потресају Блиски исток, главне бољке којима је изложен ЗСС отварају нови простор за даљу дестабилизацију не само простора држава чланица већ и ширег региона. Као прво, неповерење и ривалитет ЗСС чланица, као и њихово све чешће размимоилажење око бројних горућих питања у региону, компликују ситуацију и подижу тензију у субрегиону који је некад виђен као простор потенцијалне безбедносне заједнице. Те несугласице се не тичу само међусобних односа већ се тичу и односа према суседним арапским државама, које не припадају „ексклузивном клубу“ заливских монархија. Поједине државе захваћене су сукобима које је узроковало тзв. арапско пролеће, а државе ЗСС немају усаглашен став према питању начина спречавања преливања ових конфликта на сопствене територије. Некада добро кординисан однос према фундаменталистичким организацијама које могу угрозити опстанак њихових режима сада се, такође, осипа. Јединство унутар ЗСС је последњих година озбиљно угрожено међусобним поделама по питању односа према панисламистичкој организацији Муслиманско братство. Ово питање је у неколико наврата довело до жестоких међусобних оптужби и захлађења односа између Саудијске Арабије УАЕ, с једне стране, и Катара, с друге.²³ Како смо већ напоменули, присуство САД у Заливу и билатерални односи држава чланица са овом војном суперсилом представљају још један камен спотицања унутар ЗСС.²⁴ Недостатак међусоб-

strategies”, in: Richard D. Sokolsky (ed.), *United States and the Persian Gulf - Reshaping security strategy for the Post-Containment Era*, National Defense University Press, Washington, D.C., 2003, стр. 37–40.

21 Luis Fawcett, *Ибуг*, стр. 185.

22 Charles A. Kupchan, *Ибуг*, стр. 188.

23 Видети: Sultan Sooud Al Qassemi, *Qatar's Brotherhood Ties Alienate Fellow Gulf States*. Доступно на: <http://www.al-monitor.com/pulse/originals/2013/01/qatar-muslim-brotherhood.html> (приступљено: 15.10. 2014.)

24 САД су и те како војно присутне у Персијском заливу. Њихово најзначајније упориште јесу управо неке ЗСС чланице, на првом месту Бахреин, где се налази седиште америчке Пете флоте, а затим и Катар, Кувајт и УАЕ.

ног поверења између чланица оставља сталан простор за интерне спекулације и подозрење да поједине државе ЗСС могу користити ове аранжмане како би стекле преимућство над осталим чланицама. С друге стране, на овакву праксу безбедносних аранжмана са САД, слабије чланице гледају и као на гаранцију очувања сопственог интегритета, услед сталне бојазни од регионалне доминације Саудијске Арабије. Истина, на овом пољу су начињени неки конкретни помаци. Ипак, они нису дошли као израз јачања међусобног поверења и кохезије између чланица, већ су „наметнути“ споља. САД су 2006. године започеле програм унапређења кооперације на релацији САД – ЗСС, под називом Заливски безбедносни дијалог (енг. The Gulf Security Dialogue). Замишљено је да овај програм обезбеди базични координациони механизам САД и шест земаља Заливског савета. За главне циљеве Дијалога прокламовани су промоција и унапређење међусобне сарадње између земаља чланица Савета, као и сарадње ЗСС са Сједињеним Државама, а све у циљу здруженог супротстављања заједничким безбедносним изазовима. Заливски безбедносни дијалог функционише по принципу форума на коме амерички званичници и њихови арапски партнери (чланови ЗСС) дискутују о билатералним и мултилатералним иницијативама које се тичу регионалне безбедности и војне сарадње. Његова основна функција јесте да обезбеди компламентарност постојећих напора за успостављањем чвршће и функционалније регионалне сарадње, као и да промовише нове мултилатералне аранжмане. Ипак, ова иницијатива није заменила нити је довела до маргинализације поменутих билатералних споразума. Самим тим, међусобно поверење унутар ЗСС и даље остаје веома крто.

Важно је истаћи да ЗСС „призивање“ америчког присуства у Заливу може имати и шире последице од урушавања субрегионалног јединства. Оно, с једне стране, чини чланице ЗСС „легитимним“ метама бројних исламистичких екстремистичких група које воде тзв. глобални цихад против САД и муслиманских држава које са њима сарађују. С друге стране, ослањање ЗСС на америчку блискоисточну политику додатно компликује регионалну геополитичку ситуацију јер у великој мери провоцирају суседни Иран, који арапско полуострво сматра својим „геополитичким двориштем“. Пружајући гостопримство америчком војном присуству у Заливу, ЗСС сврстава себе на страну „Великог Сатане“,²⁵ чији односи са Ираном, од Исламске револуције па до данас, могу бити окарактерисани као стање перманентног непријатељства. Претварање територија чланица ЗСС у америчка војна упоришта додатно сужава простор за смиривање традиционалних тензија између Ирана и ових држава. Пракса добровољног уплитања „треће“ стране (САД) у регионална питања представља доливање уља на ватру нагомиланих блискоисточних питања, и озбиљно умањује шансе за остваривање

25 Термин који је својевремено употребио ајатолах Хомеини како би описао улогу САД у светској политици.

шире и успешније регионалне сарадње. Тиме се ЗСС концепт блискоисточног регионализма, који делимично (уз описане недостатке) функционише на субрегионалном нивоу, на регионалном нивоу претвара у дестабилишући фактор јер онемогућава повезивање свих кључних регионалних актера који у својим рукама држе конце будућности Блиског истока.

ЗАКЉУЧАК

Упркос почетним успесима, Заливски савет за сарадњу до данас није успео да испуни своју сврху. Иако је од самог почетка пратио шаблон формирања безбедносне заједнице, испуњавајући бројне критеријуме *настајајуће* и *развојне* фазе, он није успео да обезбеди узајамно поверење између чланица и да, како то Капчен каже, *сједини* интересе чланица. Разлози овог неуспеха су бројни, али се два издвајају као кључна – узајамно неповерење, тј. страх од саудијске доминације над осталим чланицама, и ослањање на америчко војно присуство у региону. Оба поменута фактора могу се посматрати и као узроци дебакла, али и као његови акутни симптоми који суштински обесмишљавају ЗСС. Ипак, ова организација опстаје. Заједничке претње које су окупиле државе чланице и даље су присутне, и даље чине челичну нит која их држи на окупу. Ирачка нестабилност је поново актуелна, Исламска Република Иран и даље гаји хегемонистичке претензије ка другој страни Залива, екстремистичких група је више него икада, а тзв. арапско пролеће је донело нове претње стабилности монархистичких режима.

Неоспорно је да разлога за опстанак ЗСС има више него довољно, па чак и повода за његову даљу трансформацију.²⁶ Такође је неоспорно да је спремност чланица за успостављање функционалне безбедносне заједнице и даље веома мала. А без тога ЗСС не представља ништа друго до субрегионални војни савез, чије чланице припадају „ексклузивном клубу“ арапских држава повезаних заједничком природом политичких режима. А таква организација тешко да може допринети унапређењу регионалне стабилности. Не само што ЗСС није у стању да дугорочно гарантује стабилан мир између својих чланица (међу којима и даље постоје нерешена територијална питања)²⁷ већ и праксом упорног „искључи-

26 Саудијска Арабија тренутно заговара успостављање тзв. Заливске уније као оквира за стварање јачег војног савеза чланица ЗСС. Видети: Bruce Riedel, *Saudi Arabia moving ahead with Gulf union*. Доступно на: <http://www.al-monitor.com/pulse/originals/2013/12/saudi-arabia-gcc-unity-oman-opposition-king-abdullah.html> (приступљено: 15. 10. 2014)

27 Ови нерешени спорови понекад доводе и до мањих оружаних окршаја између пограничних војних јединица чланица ГЦЦ. Видети: Richard Spencer, *Naval battle between UAE and Saudi Arabia raises fears for gulf security*. Доступно на:

<http://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/middleeast/unitedarabemirates/7521219/Naval-battle-between-UAE-and-Saudi-Arabia-raises-fears-for-Gulf-security.html> (приступљено: 15. 10. 2014)

вања“ значајног регионалног фактора какав је Иран из процеса решавања блискоисточних питања додатно потпирује регионалне тензије. ЗСС је, такође, веома „проблематичан“ у светлу иранско-америчке нетрпељивости, и у контексту саудијско-иранског ривалитета. Пружајући гостопримство америчком војном присуству у Заливу, ЗСС сврстава себе на страну иранског „архинепријатеља“, док Саудијска Арабија, као најутицајнија чланица, настоји да организацију и даље одржи на њеном почетном курсу – као антиирански савез. Стога, истоветни разлози који су „саботирали“ ЗСС као успешну безбедносну заједницу у будућности могу отворити простор за даљу безбедносну дестабилизацију читавог региона.

БИБЛИОГРАФИЈА:

- Al Jayousi Mohammed, Arrival of GCC Peninsula Shield forces in Bahrain generates mixed reactions. Доступно на: http://al-shorfa.com/en_GB/articles/meii/features/main/2011/03/15/feature-01 (приступљено: 15. 10. 2014)
- Al Qassemi Sultan Sooud, Qatar's Brotherhood Ties Alienate Fellow Gulf States. Доступно на: <http://www.al-monitor.com/pulse/originals/2013/01/qatar-muslim-brotherhood.html> (приступљено: 15. 10. 2014)
- Cooperation Council for the Arab States of the Gulf, Secretariat General, The Charter. Доступно на: <http://www.gcc-sg.org/eng/indexfc7a.html?action=SecShow&ID=1> (приступљено: 15. 10. 2014)
- Ејдус, Филип, *Међународна безбедносћ: Теорије, сектор и нивои*, ЈП Службени гласник и Београдски центар за безбедносну политику, Београд, 2012.
- Fawcett, Louise, *International relations of the Middle East*, Oxford University Press, Oxford, 2005.
- Hitti, Nassif, *Qatar Offers GCC+1' to Include Iran*. Доступно на: <http://www.al-monitor.com/pulse/originals/2013/02/qatar-proposal-gcc-iran.html> (приступљено: 15. 10. 2014)
- Јанковић, Слободан, „Сукоби на Блиском истоку – основна обележја“, *Међународна историја*, Vol. LIX, бр. 2-3, стр. 268.
- Kupchan, Charles, *How enemies become friends - The sources of stable peace*, Princeton University Press, Princeton, 2010.
- Legrenzi, Matteo, Harders Cilja, *Beyond Regionalism? Regional Cooperation, Regionalism and Regionalization in the Middle East*, Ashgate Publishing, Farnham, 2008.
- Riedel, Bruce, *Saudi Arabia moving ahead with Gulf union*. Доступно на: <http://www.al-monitor.com/pulse/originals/2013/12/saudi-arabia-gcc-unity-oman-opposition-king-abdullah.html> (приступљено: 15. 10. 2014)
- Richard, Spencer, *Naval battle between UAE and Saudi Arabia raises fears for gulf security*, Доступно на: <http://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/middleeast/united-arabemirates/7521219/Naval-battle-between-UAE-and-Saudi-Arabia-raises-fears-for-Gulf-security.html> (приступљено: 15. 10. 2014)
- Shaheen, Kareem, *Defensive shield for the Gulf since 1982*, The National. Доступно на: <http://www.thenational.ae/news/uae-news/defensive-shield-for-the-gulf-since-1982> (приступљено: 15. 10. 2014)
- Yaphe, Judith, "Gulf security perceptions and strategies", in: Richard D. Sokolsky (ed.), *United States and the Persian Gulf - Reshaping security strategy for the Post-Containment Era*, National Defense University Press, Washington, D.C., 2003, стр. 37–40.

Vladimir AJZENHAMER, Željko IVANIŠ
University of Belgrade – Faculty of Security Studies

THE INFLUENCE OF THE GULF COOPERATION COUNCIL ON THE SECURITY SITUATION IN THE MIDDLE EAST

Abstract: Paper deals with dilemma whether GCC is a factor of improvement of the security situation in the Middle East, or it can be the cause of future regional destabilization? The authors main hypothesis is that GCC, as sub-regional organization, on the long run, cannot be a factor that could contribute to improvement of the security situation in the Middle East. On the contrary, because of its nature (“exclusive club” of Arab monarchies), it can easily represent a potential cause new instability. Authors are using the concept of a failed security community, developed in a book by Charles A. Kupchan “How enemies become friends - sources of stable peace,” as an argumentative basis of this hypothesis. The rest of the argument will be based on the analysis of complex geopolitical balance in the Middle East region.

Paper first analyzes security circumstances that led to the formation of the GCC, as well as its founding objectives (proclaimed and no proclaimed). Then authors will address the causes of its failure in realization of functional security community. At the end, authors will try to explain how identical reasons that lead to the debacle of the organization at the sub-regional level can open space for further destabilization of the security situation in this turbulent region.

Keywords: Gulf Cooperation Council, regional cooperation, security community, United States, Saudi Arabia, Iran



Слађан МИЛОСАВЉЕВИЋ
МУП Републике Србије

РУСКА ДИВЕРЗИФИКАЦИОНА СТРАТЕГИЈА У НАФТНО-ГАСНОМ СЕКТОРУ И ЊЕНЕ ИМПЛИКАЦИЈЕ НА ЕВРОПСКЕ И БАЛКАНСКЕ ПРОСТОРЕ

Апстракт: Почетком 21. века започети су процеси политичке консолидације и стабилизације економских прилика у руској држави, који су у великој мери били условљени и олакшани дешавањима на глобалном енергетском тржишту у првој половини прве деценије овог века, односно вишеструким растом цена нафте и гаса, на чијем извозу се тренутно базира руска економија. Високи приходи од продаје енергената имали су стабилизирајући ефекат, што се експлицитно одразило и на политичко-економску и војно-безбедносну политику руске државе. Са тог становишта, управо енергетска компонента Руске Федерације (енергетски потенцијал и вешто вођење енергетске политике) представља један од кључних механизма обнове моћи и потврђивања пројектоване улоге глобалног значаја Русије.

У раду је анализирана и делом објашњена диверзификациона стратегија руског нафтно-гасног сектора у контексту њеног утицаја на јачање пројектоване позиције земље као светске силе у савременом међународном енергетском систему. Извршена је класификација диверзификационих активности које спроводи Русија у складу са својом енергетском политиком, и то примарно оних које су усмерене према Европи (на европском извозном вектору) и које у највећој мери детерминишу руско-европске односе и њихову међузависност. У том смислу, начињен је и покушај да се синтетизују досадашња научна сазнања о овом феномену, те да се детаљно опишу и по могућству објасне до сада препознати аспекти руске диверзификационе стратегије са становишта савремених енергетских дешавања, као и њихов утицај и импликације на балканске просторе.

Кључне речи: *нафта, гас, стратегија, Европа, Балкан, енергетска безбедност*

ДЕФИНИСАЊЕ СТРАТЕГИЈЕ ДИВЕРЗИФИКАЦИЈЕ

Уважавајући практичну и едукативну потребу одређивања синтагме *стратегија диверзификације*, не улазећи, при томе, у детаљна разматрања и оцене, нужно је њено номинално дефинисање. Међутим, оно је отежано чињеницом да не постоје универзално прихватљиве дефиниције појмова *стратегија* и *диверзификација*, као и да егзистирају различити теоријски приступи у дефинисању садржаја и обима тих појмова. У научно-стручној литератури преовладава схватање да су садржај и обим тих појмова данас суштински проширени. Термин *стратегија* данас представља појам са вишеструким значењем који има примену у скоро свим сферама дрштвеног живота и користи се за означавање далеко ширег појма од изворног значења које се везивало за вештину ратовања, односно вођења војске и извођења ратних операција. Реч *диверзификација* (лат. *diversificare*) је кованица која потиче од латинских речи *diversus*, што значи различит и *ficare* (= *facere*) – чинити. Диверзификација се, у ширем смислу, одређује као уношење одређених промена, чињење нечег разноврсним, док у ужем смислу може означавати проширење производних и продајних могућности. Сходно наведеном, у контексту руске енергетске политике која се односи на њену нафтно-гасну индустрију, синтагма *стратегија диверзификације* могла би се одредити као систем знања, правила, принципа и закона који се користе у доношењу дугорочних управљачких акција у функцији уношења рационалних промена у производној и извозној сфери, односно проширење производних и продајних могућности стварањем додатних алтернативних опција, а све у циљу развоја и заштите руског енергетског сектора и јачања њене енергетске безбедности.

УВОДНА РАЗМАТРАЊА

Почетком новог миленијума руско руководство чини знатне напоре на стабилизацији и консолидацији економских прилика на унутрашњем плану у циљу поновног стицања статуса респектабилног чиниоца и центра савременог мултиполарног света, који ће бити међу главним креаторима система глобалне енергетске безбедности. Русија је енергетска суперсила и, сходно томе, вешто вођење енергетске политике представља кључни механизам обнове моћи Русије и потврђивања њене пројектоване улоге глобалног значаја. У условима ограничености и недостатка основних енергетских ресурса остваривање енергетске безбедности представља круцијални интерес. Контрола над енергетским ресурсима у блиској перспективи постаће један од најважнијих показатеља моћи држава, па и Руске Федерације. Сходно томе, на почетку 21. века веома је актуелизована проблематика енергетске безбедности, као најважнијег еглемента система глобалне безбедности. Руски енергетски потенцијал је огроман. Русија је највећи свет-

ски произвођач и извозник природног гаса и међу водећим државама у свету по производњи и извозу нафте. При томе, Русија поседује скоро трећину светских резерви гаса и знатне резерве нафте.¹ Поседовање огромних резерви енергената омогућава Русији низ компаративних предности у савременој међународној политици, што јој обезбеђује неспорно место међу водећим центрима моћи на глобалном нивоу. Ове чињенице енергетској безбедности Руске Федерације дају посебну димензију и значај, јер њени енергетски ресурси представљају кључну полугу којом руска држава пројектује своју моћ и утицај у међународном поретку. Корелација између енергетских ресурса и јачања моћи руске државе је неспорна. При томе, Русија у највећој мери свој привредни и друштвени развој заснива на високим приходима од извоза енергената и та објективна закономерност тренутно представља константу руске државне политике.

Руска нафтно-гасна индустрија представља окосницу економије земље и локомотиву државног развоја. Удео руског енергетског (нафтно-гасног) комплекса (рус: *Топливно-энергетический комплекс – ТЭК*) у привреди земље, односно у економској производњи, током 2008. године достигао је 40%, што је готово четири пута више у односу на 1980. годину, када је износио само 12%. Приходи од извоза енергената (нафте и гаса), који су вишеструко нарасли са порастом цена нафте на светском тржишту (од 2001. године, цена нафте порасла је скоро четири пута),² постали су основа за стабилизацију економске ситуације у Русији и пораст њеног утицаја у свету, стварајући тиме и предуслове за привредну модернизацију и формирање иновационе економске политике.³ Приходи руске нафтно-гасне индустрије (укључујући и услуге транспорта и дистрибуције енергената),

1 Анализирајући место, значај и улогу природних ресурса, као елемента тзв. тврде моћи у укупној, комплексној моћи државе, многи аутори сматрају да је из тог аспекта Русија планетарни лидер и у том смислу је називају „светским магацином“. На територији Руске Федерације, по различитим проценама, концентрисано је од четвртине до чак трећине залиха рудног богатства Земље. С једне стране, Русија је у знатној предности над другим државама јер поседује огромне природне ресурсе који јој обезбеђују добру перспективу за будући развој. Истовремено, она све више постаје главна „мета“ оних који схватају да је борба за природна богатства (у различитим облицима и формама) у блиској будућности неизбежна, па и оправдана. (Опширније о томе видети у: Е. Г. Пономарева, *Россия как центр силы: Энергетическая составляющая центральной мощи*, МГИМО (У) МИД РФ, Москва, 2011)

2 У последње две деценије 20. века цене нафте су осцилирале на релативно ниском нивоу од око 20 долара за барел, са кратким изузетком тромесечног скока за време Заливског рата против Ирака 1990. године. (...) Током 2000. године, цене су у неколико наврата накратко прешле 30 долара по барелу, да би се крајем те и почетком 2001. стабилизовале на око 25 долара. (...) Од 2001. године, услед повећања потрошње нафте у свету (раст потрошње по годишњој стопи од око 2%), цене нафте су почеле континуирано да расту, означавајући да је период јефтине нафте неповратно прошао и да је свет све зависнији од региона богатих енергентима. (Опширније о томе видети у: И. Деканић, С. Колунџић и Д. Карасалиховић, *Спољне нафте: Веза између нафте, новца и моћи која је њоме изменила свијет*, Наклада Задро, Загреб, 2004, стр. 63–102)

3 Савремена руска економија, која се примарно базира на извозу сировина, пре свега енергената, суочава се са великим бројем проблема везаних за неопходност њене модернизације и прелазак на виши ниво, који се одликује високоразвијеним иновационим технологијама. (Опширније о томе видети у: B. Shaffer, *Energy Politics*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 2009)

чине око четвртину руског БДП, као и више од половине свих буџетских прихода, односно више од 50% доходне стране руског буџета.⁴ Поред изнетих чињеница и података, треба напоменути да последице светске економске кризе нису мимоишле ни руски енергетски сектор, односно да су наведени енергетски показатељи делом измењени услед глобалне економске кризе, која је довела до великих осцилација и пада цена нафте и гаса, чиме су у великој мери смањени приходи и у руском енергетском сектору. Такође, негативна последица економске кризе јесте и смањење обима инвестиција у истраживања и развој нових производних капацитета,⁵ као и у занављању енергетске инфраструктуре.

Енергетска сарадња ЕУ и Русије интегрални је део политичких, економских и безбедносних односа, који у постхладноратовској ери постају све комплекснији и тежи. Тензије у њиховим односима већ неколико година су у порасту. Примарна оријентисаност руског извоза нафте и гаса на европско енергетско тржиште, такође, представља константу и та тенденција ће егзистирати и у будућем средњорочном периоду, с обзиром на чињеницу да европско тржиште за Русију тренутно суштински представља безалтернативни извозни правац. Оваква ситуација у највећој мери условљена је постојећом транспортно-енергетском инфраструктуром која представља кључну детерминанту односа међузависности Русије и ЕУ.

Руски енергетски интереси на Балкану и стратегија њиховог остваривања, представљају сегмент њене укупне спољноенергетске стратегије на европском правцу. Значај Балканског региона за Русију примарно је енергетски, као перспективни енергетско-транзитни коридор према Европи, али и као растуће тржиште енергената. Суштинска одлика Балкана је та да је у много већој мери објекат него субјект светске политике. Присутност ванрегионалних геополитичких играча веома је изражена, а водеће силе у региону су САД, ЕУ и Русија. Истовремено, постоји и супротстављеност енергетских интереса и самих држава региона, што комплексну ситуацију додатно усложњава. Руски енергетски интереси на овим просторима везани су за остваривање несметаног транзита руске нафте и гаса на европски континент. Руски пројекти енергетско-транспортне инфраструктуре у региону у знатној мери су компатибилни са енергетским интереси-

4 У 2007. години од извоза енергената Русија је зарадила око 114 милијарди долара (само од продаје нафте и нафтних деривата – 51 милијарду, а од продаје природног гаса – 43 милијарде). (*Модернизация России: условия, предпосылки, шансы*, В 2-х т. (сб. ст.), под. ред. В. Л. Иноземцева, Т. I., Центр исслед. постиндустр. общества, Москва, 2009, стр. 165) Извозом нафте и гаса Русија обезбеђује више од половине прихода у федералном буџету и више од две трећине вредности укупног извоза и девизних прихода. (Ј. Примаков, *Свѣтъ без Русије? Чему води йполитичка крайковигодостъ*, Београд, 2010, ой. ций., стр. 89)

5 A. Lobjaskas, "Will Russia Lose Its Game of Gas Roulette?", *Radio Free Europe/Radio Liberty*, January 15, 2009, http://www.rferl.org/content/Will_Russia_Lose_Its_Game_of_Gas_Roulette_/1371191.html; приступљено: 18. 11. 2011)

ма великог броја балканских држава. Такође, руске енергетске компаније настоје да постану власник дела енергетске инфраструктуре држава Балканског региона и у томе су у претходној деценији имале одређеног успеха. Положај Републике Србије у овим релацијама свакако није занемарљив. Истина, у стратешким документима Руске Федерације нема експлицитних назнака о значају Србије за остваривање руских интереса на европском простору, али би било неосновано закључити да је овај простор потпуно изван руских, пре свега, енергетских планова. За Србију је најважније реалистично сагледавање сопствене позиције и могућности у релацијама односа великих сила на регионалном и глобалном плану, како опет не би имала статус „колатералне штете“ у процесима који се око ње одвијају.

ПОРАСТ УЛОГЕ И ЗНАЧАЈА ЕНЕРГЕНАТА И ЕНЕРГЕТСКЕ БЕЗБЕДНОСТИ У САВРЕМЕНОЈ МЕЂУНАРОДНОЈ ПОЛИТИЦИ

Систем научно заснованих ставова у стратегији диверзификације дефинише се на основу сазнања и предвиђања о будућем деловању унутрашњих и спољашњих чинилаца на енергетску безбедност Руске Федерације, која је због квантитативних и квалитативних одлика руске државе специфична до те мере да се може сматрати јединственом. Из тог аспекта изузетно је тешко прецизно идентификовати и дефинисати све наведене чиниоце, а још теже је одредити поузданост анализа и предвиђања садржаја, обима и интензитета њиховог деловања. Из тих разлога наведени чиниоци који детерминишу енергетску безбедност Руске Федерације морају се сагледати у контексту глобалних енергетских, (гео) политичких и безбедоносних процеса у савременом међународном поретку, тј. кроз анализу позиције и улоге Руске Федерације у тим процесима. Такође, у циљу разумевања основних принципа и праваца развоја стратегије диверзификације руског нафтно-гасног сектора неопходно је пре тога у грубим цртама дати неколико суштинских напомена о енергетској безбедности Руске Федерације, основним облицима њеног угрожавања, као и о најзначајнијим проблемима с којима се руска нафтно-гасна индустрија суочава, с обзиром на чињеницу да се ове појаве и процеси налазе у односу тесне корелације са диверзификационом стратегијом и да је поједини њихови елементи на најексплицитнији начин у знатној мери детерминишу.

Данас је на глобалном нивоу очигледна борба за светске ресурсе, који представљају основу економског и друштвеног развоја светске заједнице у целини. Смањење обима светских резерви нафте и гаса у перспективи условили су јачање конкуренције и борбе за приступ енергетским ресурсима и маршрутама њиховог транспорта на светска тржишта. Сходно томе, проблематика енергет-

ске безбедности добила је глобални значај и постала доминантна тема светске политике и економије, што је условило повећање улоге и значаја енергетског чиниоца у међународним односима. Истовремено, ситуација у глобалном енергетском систему је веома комплексна, у смислу да је производња најзначајнијих примарних енергената (нафте и природног гаса) концентрисана у земљама у развоју, а њихова основна потрошња и потражња у развијеним државама. При томе, у највећем броју случајева произвођачи, извозници енергената, и потрошачи, увозници, раздвојени су територијама транзитних држава, што условљава повећање зависности и снабдевача и корисника енергената од транспортних ризика.⁶ Међу најефикаснијим механизмима за анулирање ових ризика представља је и *диверзификација* енергетско-транспортне инфраструктуре, која представља важан чинилац у остваривању енергетске безбедности не само појединих држава већ и читавих региона. Основни постулат традиционалне геополитике енергената гласи: Ко контролише енергетске ресурсе, контролише свет. С обзиром на тренутну ситуацију у сфери глобалне енергетике, овај постулат може бити модификован и конкретизован по формули: Ко у будућности буде контролисао маршруте транспорта енергената, контролишаће свет. У ситуацији ограничености и недостатака универзалних, општеприхваћених, међународно-правних механизма за регулисање међудржавних односа у енергетској сфери, борба за контролу производње и транспорта енергената ће толико нарасти да ће вишеструко усложити и ојачати напетости и супарништво у међународној политици. Стога је почетком 21. века најважнији приоритет глобалне енергетске политике постало питање остваривања међународне енергетске безбедности, које подразумева изградњу јединственог приступа овом проблему на бази општеприхваћених принципа, уз формирање међународних механизма којима би се регулисало деловање енергетских чинилаца у међународним односима. Задатак механизма глобалне енергетске безбедности јесте да обезбеде легитимну и ауторитативну арбитражу при решавању разних проблема у сфери енергетике, као и у конкретним спорним ситуацијама.⁷

У вези са растућим значајем економске моћи и све више израженог прагматизма у савременим међународним односима, проблематика енергетске безбедности, односно процеса *диверзификације* снабдевања енергентима и у вези са тим проблематика изградње енергетско-транспортне инфраструктуре (нафто-

6 Ова појава се нарочито односи на дистрибуцију природног гаса, с обзиром на чињеницу да се за разлику од нафте природни гас искључиво транспортује великим цевоводним системима само до оних региона до којих постоје изграђени гасоводи, док је ситуација са транспортом нафте релаксирана са обзиром на већи број транзитних опција које објективно постоје.

7 Н. М. Лахтовский, *Энергетическая безопасность как фактор обеспечения национальных интересов России в XXI столетии* (Диссертация на соискание ученой степени канд. политич. наук), Москва, 2010, стр. 37.

вода и гасовода) тесно је повезана и условљена процесима и односима не само у економској сфери већ и геополитичким и безбедоносним аспектима савремених међународних односа. Област међународних енергетских односа, с обзиром на своју актуелност и значај, никада није егзистирала као чисто привредна делатност, изолована од политичких и безбедоносних процеса у међународном систему.⁸ Другим речима, функционисање тржишта енергената и енергетско-транспортних маршрута у последње две деценије у све већој мери условљено је и економским и многим другим чиниоцима, од којих су, свакако, најзначајнији (гео)политички и безбедоносни.

Конфликти у вези са гасом, односно тзв. „гасне кризе“ на постсовјетском простору у првој деценији овог века, између осталог, довели су до тога да је појам *диверзификација* постао кључан у енергетским стратегијама држава како увозника (потрошача), тако и извозника (произвођача) енергената. У савременим условима није довољно контролисати само производњу нафте и гаса, већ је један од одређујућих чинилаца енергетске политике постала борба за контролу главних енергетско-саобраћајних магистрала, нафтовода и гасовода. Ова чињеница условила је ситуацију да је данас проблематика енергетске безбедности и диверзификације увоза/извоза енергената у жижи интересовања скоро свих актера међународних односа и у великој мери је институционализована кроз опсежна и детаљна истраживања реномираних државних и друштвених институција у области енергетике.

Руска стратегија диверзификације

Руска диверзификациона стратегија условљена је бројним чиниоцима, између осталог, и стратегијом глобалне диверзификације снабдевања ЕУ. При томе је изузетно важно напоменути да се руска диверзификациона стратегија примарно односи на природни гас, пошто је нафта, како наводе поједини аутори, много „утрживија“ роба јер су диверзификационе могућности неупоредиво веће из аспекта транспорта. Русија је у другој половини прве деценије овог века умногоме редефинисала своју стратегију када је у питању њен извоз природног гаса. Напуштен је стари концепт искључиве оријентисаности само на европско тржиште, затим перманентна настојања да се извозне количине стално повећавају, као и ослањање искључиво на руске ресурсе. Нова руска извозна стратегија, задржавањем „старог“ принципа да нема продаје гаса на граници, укључује диверзификацију извозних тржишта и транспортних праваца, максимализацију

8 Хенри Кисинџер је још 1974. године рекао да се енергетска политика никада не може спроводити као чисто економска делатност. „Од самог почетка, енергетска политика је предмет спољне политике.“ (H. Kissenger, Interview in Business Week, 1974, 23 December, *Reoriduced in Departament of State Bulletin* 1975, 27 January, p. 106)

профита, увођење тржишних механизма у формирању цена, повећани увоз и транзит гаса из Централне Азије, повећано ангажовање руских гасних компанија на глобалним тржиштима, као и стратегију билатералне сарадње са „одабраним“ страним компанијама у пословима са гасом.

Руска стратегија диверзификације обухвата: а) диверзификацију извоза, и б) географску диверзификацију саме производње.

а) Диверзификација руског извоза има више аспеката и подразумева: истраживање и „продор“ на нова, перспективна „неевропска“ тржишта природног гаса (као што је кинеско и североисточноазијско – Ј. Кореја, Јапан);⁹ учешће у већем обиму на брзорастуће тржиште течностног гаса; диверзификација извозне гасно-транспортне инфраструктуре изградњом њених нових сегмената у виду директних гасовода које поједини аутори називају још и „подморским“ и којима се увелико умањује улога и значај транзитних држава. Овако амбициозни планови диверзификације руског извоза суочени су с бројним проблемима. Тренутна диверзификација извоза према источноазијском тржишту је у иницијалној фази и условљена је, између осталог, развојем и увођењем у експлоатацију нових гасних поља у Источном сибирју и на Далеком истоку, али и изградњом енергетско-транспортне инфраструктуре према Источној Азији и Кини. Примера ради, извоз нафте у Кину чини мање од 10% укупног руског извоза нафте.¹⁰ Међутим, наведени проценат може се у знатној мери променити изградњом нових пројекта енергетско-транспортне инфраструктуре, нафтовода „Источни Сибир–Тихи океан“ (Тајшет–Сковородино–Кабаровско–Накодка), капацитета 80 милиона тона годишње,¹¹ као и једног крака овог нафтовода, који се од Сковородина одваја за Кину (тзв. Алтајски нафтовод Сковородино–Дацинг), капацитета око 30 милиона тона. Када је у питању извоз гаса, у завршној фази је реализација пројекта Алтајског гасовода (Алтај –Забајкалск) до Кине, а у плану је реализација и новог пројекта гасовода од Источног Сибира до Кине.

Русија у циљу географске диверзификације свог извоза планира реализацију нових пројеката гасно-транспортне инфраструктуре и на европском и на источноазијском извозном вектору, што уз постојећи, релативно развијен систем наф-

9 Процес географске диверзификације руског извоза гаса у контексту продора на тржиште Источне Азије, према пројекцијама у ЕС-2030, требало би до 2020. године да достигне ниво од 20% од укупног руског извоза. *Энергетическая стратегия России на период до 2030 года*, стр. 13–14.

10 Опширније о томе видети у: “Transneft Sets to Eastern Siberia - Pacific Ocean Oil Pipeline”, *Kommersant*, 18. 4. 2006; http://www.kommersant.com/p667408/r_500/Transneft_Sets_to_Eastern_Siberia-Pacific_Ocean_Oil_Pipeline/; приступљено: 22. 10. 2011.

11 Нафтовод Источни Сибир–Пацифички океан иде маршрутом од Тајшета у Источном Сибирју до Нахотке на руском Далеком истоку. Пројектовани капацитет је 80 милиона тона годишње, од чега је 30 милиона тона предвиђено за Кину. Што се тиче цене пројекта, оперише се износом од око 12-13 милијарди долара. Опширније о томе видети у: “Russia approves new ESPO pipeline route”, *РИА Новости*, 3. 3. 2008; <http://en.rian.ru/russia/20080303/100502195.html>; приступљено: 29. 11. 2011.

товода и гасовода за транзит енергената ка Европи даје њеној енергетској стратегији додатни квалитет у виду флексибилности вођења енергетске политике. Управо постојећа транспортно-енергетска инфраструктура игра кључну улогу у односу међузависности између Русије и ЕУ.¹² Наиме, тренутно 4/5 руског извоза гаса према европском тржишту одвија се преко постојећих транзитних гасовода (*Брајтсџво* и *Јамал-Евроја*),¹³ преко територија Украјине и Белорусије. При томе, како је пракса последњих година показала, „транзитна проблематика“ и спорови Русије са овим државама у великој мери утицали су на ниво енергетске безбедности држава ЕУ и урушавање имиџа Русије као снабдевача и стицање епитета „непоуздан“. Управо настојећи да у што већој мери анулира деловање негативних „транзитних“ чинилаца, руска стратегија диверзификације извоза у перспективи ће се у много већој мери заснивати на тзв. „директној“ гасно-транспортној инфраструктури (на тзв. подморске гасоводе), уз што већу елиминацију учешћа транзитних држава у транспорту. Од тзв. директних гасовода тренутно је у функцији подморски гасовод *Плави џок*, од руског дела источноцрно-морске обале до Турске, који је положен по дну Црног мора. У фази изградње су пројекти гасовода Северни ток, од Русије до Немачке дном Балтичког мора, као и гасовод *Јужни џок* испод Црног мора до Бугарске, а у плану је и краћи копнени гасовод до Финске. Ови гасоводи углавном су изложени критици чија је суштина у томе да су политички мотивисани (у смислу умањења улоге и значаја транзитних држава и вршења политичког притиска на њих), као и економски нерентабилни с обзиром на веома високу цену изградње подморских делова гасовода, јер је опција повећања капацитета постојећих копнених гасовода, много јефтинија.¹⁴ Међутим, има и таквих мишљења да у дугорочној перспективи изградња подморских гасовода има своју комерцијалну оправданост и исплативост. Изградња „подморских“ гасовода је знатно скупља у односу на копнене, али, с друге стране, не постоје транзитне таксе и на дужи рок ове уштеде могу да компензују

12 Европа четвртину својих потреба за увозом гаса подмирује увозом из Русије, а уколико рачунамо и Турску, тај проценат се повећава и до једне трећине. Опширније о томе видети у: М. Симурдић, „Гасна криза и енергетска безбедност“, *Међународна полиџика*, година LX, бр. 1133, јануар-март 2009, стр. 48–58)

13 Гасовод *Брајтсџво* највећи је и најстарији руски гасни извозни правац. Он пролази кроз Украјину, Словачку и Чешку, завршавајући у Немачкој. Кракови се шире до Мађарске, чак и до Турске, пролазећи кроз Молдавију, Румунију и Бугарску. Гасовод *Јамал-Евроја*, који је изграђен 2005. године, на путу до Немачке пролази кроз Белорусију и Пољску. (Р. Гец, „Грка у цевоводима између ЕУ и Русије“, *ой. ции.*, стр. 93) Од 25% гаса, колико Европа увози из Русије, 80% те количине стиже преко Украјине. Украјинским гасоводним системом транспортује се око 120 милијарди кубних метара руског гаса годишње, док гасовод *Јамал-Евроја* (преко Белорусије) има капацитет од 33 милијарде кубних метара. (Видети: В. Pannier, „Can Russia Really Re-Route European Gas Supplies To Avoid Ukraine?“, Radio Free Europe/Radio Liberty, January 6, 2009; http://www.rferl.org/content/exsplainer_Russia_Cut_Off_Ukraine_Reroute_European_Gas/1367059.html; приступљено: 16. 10. 2011.

14 Видети: F. Hubert, S. Ikonnikova, *Investment options and bargaining power in the Eurasian supply chain for natural gas*, Humboldt University, 2007.

и надокнаде велике трошкове. Међутим, суштина изградње директних гасовода је у томе да они представљају механизам дугорочне корпоративне стратегије *Гасдрома* у функцији максимализације профита и повећања учешћа на тржишту.

О стратегији диверзификације руског извоза постоје различита мишљења. Руски аутори углавном заступају став да је она нужна и веома корисна за руску државу јер омогућава квалитативно нову димензију у спровођењу руске енергетске политике у смислу повећане флексибилности и могућности избора већег броја опција.¹⁵ Поједини аутори сматрају да руска диверзификација увоза неће у знатнијој мери утицати на промену постојећих параметара руског експорта и да ће Европа и даље остати примарно руско извозно тржиште, док поједини аутори сматрају да је она политички мотивисана и крајње нецелисходна и неоправдана из комерцијалног аспекта, па стога и неодржива и да Русија уместо диверзификације треба да појача напоре на изналагању најприхватљивијих опција на већ постојећем, европском извозном вектору. На основу изнетих ставова о диверзификацији руског извоза, може се закључити да је њен примарни циљ повећање нивоа енергетске безбедности руске државе из аспекта повећања безбедности потражње. Поред тога, постоји и већи број других циљева од којих су, свакако, најзначајнији: што боље позиционирање на тржишту и максимализација профита, смањење значаја транзитних држава и ојачавање сопствених позиција у преговорима с њима, очување позиције најзначајнијег извозника енергената на европско тржиште уз очување „имица“ поузданог снабдевача, побољшање инвестиционе климе за привлачење страног капитала, улагање у истраживање и развој нових налазишта, интензивирање руске енергетске дипломатије, као и они који се званично негирају, али који несумњиво постоје и који су међу најзначајнијима – успостављање и очување тржишне доминације и омогућавање политичког притиска.

б) Можда још значајнији сегмент руске стратегије диверзификације од диверзификације њеног извоза (продором на нова тржишта и изградњом додатних цевовода) представља географска диверзификација саме производње, у смислу постепеног померања производних активности са постојећих, етаблираних великих поља у Западном Сибиру у којима у великој мери производња опада, ка новим налазиштима. Наиме, према одредбама нове руске Енергетске стратегије, у периоду до 2030. године географска шема руске производње гаса ће се знатно променити у смислу предислокације производње ка новим областима и увођења у експлоатацију нових гасних поља.¹⁶ Пад производње из великих поља (тзв. „ве-

15 Видети веома квалитетне анализе руских и западних аутора руске стратегије диверзификације извоза у зборнику: К. Бараш (прир.), *Цевоводи, политика и моћ. Будућности енергетских односа ЕУ-Русија*.

16 Видети: В. В. Бушуев, *Енергетика – XXI*, Институт энергетической стратегии - (Минпромэнерго РФ, Союз нефтегазопромышленников России), Москва, декабрь 2007; <http://www.labenin.ru/docs/en-21.ppt>; приступљено: 28. 8. 2011.

лика три“ – Медвежје, Уренгој и Јамбург, у северозападној сибирској области Надим–Пур–Таз), са којих тренутно долази више од 70% укупне производње гаса,¹⁷ у почетку биће компензовано развојем налазишта у другим северним областима, пре свега, у Тјуменском региону и на полуострву Јамал (ново налазиште Бованенково), као и развојем источносибирског гасног поља Ковикта, северно од Бајкалског језера.¹⁸ У европском делу Русије ради се на великом пројекту развоја Штокманског гасног поља, као и на новим пројектима у Каспијском региону, који према одредбама наведене стратегије у првој фази њене реализације (период 2005–2015) треба да повећа удео каспијског гаса у укупној руској производњи са 7% (2005) на 15% (2015). Уз то, нови пројекти биће покренути на Сахалинском острву (Сахалин 2), затим у Источном Сибиру и у Јакутији (гасно поље Шајанда), што би требало да повећа и њихов удео у укупној руској производњи гаса са 1,2% (2005) на 13% (2030).¹⁹ Оваква пројекција повећања производње гаса и њене диверзификације нужно ће условити и повећање постојеће мреже руских гасовода до 2030. године, за оптрилике 10–25%.

Како се може закључити, повећање производње и извоза нафте и гаса и, у том контексту, интензивирање истраживања и увођење у експлоатацију нових налазишта представљају стратешки приоритет руске енергетске политике. Овај стратешки императив руске енергетске политике налази се у односу тесне корелације са политиком инвестирања у руски нафтно-гасни сектор и представља логичну последицу чињенице да се, како је већ истакнуто, највећи део производње нафте и гаса данас обавља са западносибирских налазишта, отворених још у совјетској ери и да се њихове резерве исцрпљују. Другим речима, велики број руских налазишта (извора) енергената имају падајући тренд када је у питању експлоатација и производња нафте и гаса, при чему темпо геолошких истраживања не прати у довољној мери растућу потребу за енергентима и налази се у све већој диспропорцији како са постојећом производњом, тако и са нивоом инвестиција у њихов развој. До краја прве деценије овог века региони у којима су спроводјена геолошка истраживања били су Западносибирски, Тиманопечорски и Прикаспијски. При томе, интензивирани су истраживања у Обском и Тазовском рејону Карског мора, као и у области шелфа Печорског мора. У другој деценији овог века (2010–2020) области у којима ће се спроводити истраживања у циљу освајања и увођења у експлоатацију нових налазишта енергената биће

17 Гасна поља Медвежје (Medvezhye), Уренгој (Urengoy) и Јамбург (Yamburg) заједно обезбеђују више од две трећине производње гаса, али су та налазишта у великој мери исцрпљена.

18 *Энергетическая стратегия России на период до 2030 года*, стр. 13–14.

19 В. В. Бушуев, *Подходы, приоритеты и ориентиры проекта Энергетической стратегии России на период до 2030 года*, Институт энергетической стратегии, Москва, 21 июля 2009; http://www.energystrategy.ru/ab_ins/source/b_es-2030-21.07.09.ppt; приступљено: 17. 7. 2011.

шелф арктичких мора, Оходско море, Краснојарска област, Иркутска област, Саха (Јакутија) и шелф Сахалинског острва. У дугорочној перспективи приоритетни ће постати арктичка зона Западног и Источног Сибира, као и шелф Арктичких мора. Такође ће бити интензивирана истраживања нових, још увек неистражених области Сибирског и Далекоисточног федералног округа – северни рејони Евенкије, Сахе (Јакутије), затим Чукотске области и Камчатке.²⁰ Развој и увођење у експлоатацију нових налазишта енергената (на западно и источносибирским просторима, на приморју и подморју северних руских мора и Каспија) претпостављају опсежна и детаљна геолошка истраживања, инсталирање модерне и скупе опреме, изградњу пратеће инфраструктуре, еколошке мере и слично, што све опет изискује велика финансијска средства и инвестиције.

На основу изнетих ставова и чињеница о стратегији диверзификације руског извоза нафте и гаса, неспорно је да ће примарна оријентисаност на европско енергетско тржиште остати константа и у будућем средњорочном периоду (што је, како је већ апострофирано, условљено економским и географским чињеницама). Ова теза је релативно лако доказива на основу одређених индикатора и показатеља. По обиму извоза гаса, Русија заузима водећу позицију у свету, док је по обиму извоза нафте Русија у самом светском врху. Последњих година Русија у укупном светском извозу нафте учествује са око 11–12%, а четири петине свог извоза пласира на европско тржиште, подмирујући на тај начин и до 30% његових укупних потреба за овим енергентом. Када је у питању природни гас, индикатори, односно показатељи позиције, улоге и значаја Русије у глобалној енергетици још су очигледнији.²¹ Русија има доминантну позицију на европском тржишту гаса, као и на тржиштима држава ЗНД.²² Имајући у виду напред наведене енергетске индикаторе, може се закључити да ће енергетска повезаност и међузависност Русије и ЕУ представљати важан елемент руске енергетске политике, односно руске енергетске безбедности.²³ Управо захваљујући свом развијеном енергетско-транспортном систему на европском правцу, Русија има

20 *Энергетическая стратегия России на период до 2030 года*, стр. 8.

21 Русија је убедљиви лидер у свету по резервама (поседује четвртину укупних светских резерви гаса) и извозу (око петине целокупног светског извоза), док је 2010. године по оствареној годишњој производњи заузела друго место иза САД, произведши безмало петину укупне светске продукције. Видети: Central Intelligence Agency; <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/2179.html#rs>; приступљено: 16. 7. 2012.

22 Ю. Боровский, „Энергетическая безопасность России в рамках СНГ“, *Аналитические записки*, Научно-координационный совет по международным исследованиям МГИМО (У) МИД РФ, Вып. 4 (6), 2005, стр. 16–30.

23 Европска унија и Русија су изузетно повезане и међузависне у погледу енергетске политике. ЕУ увози 50% потребне енергије, од чега 25% долази из Русије. Процене су да ће зависност ЕУ од увоза енергије из Русије до 2030. године порасти и достићи ниво од 40 до 70%. Истовремено, око 70% укупног руског извоза енергената одлази у земље ЕУ, обезбеђујући тако преко потребна буџетска средства за руску државу. Видети: К. Бараш (прир.), *Ценоводи, политика и моћ. Будућност енергетских односа ЕУ– Русија*.

и значајну улогу „транзитера“ централноазијског и каспијског гаса на европско тржиште и тржиште земаља ЗНД.²⁴

С тим у вези, не мање значајан спољни чинилац који опредељује основне правце руске стратегије диверзификације, а самим тим и њене енергетске политике представља дужина транзитно-енергетске инфраструктуре, односно њен „пролазак“ преко територија „трећих“ земаља, што условљава зависност руског експорта енергената од „транзитних“ држава, о чему је већ било речи. Поред наведених проблема који егзистирају при реализацији руске енергетске политике, још један тзв. спољашњи чинилац у знатној мери утиче на руску енергетску безбедност и њене националне интересе. То је активност ЕУ и САД у Каспијском региону,²⁵ као и изградња алтернативних коридора за транспорт енергената, који конкуришу руској нафтно-гасној инфраструктури. Ови пројекти имају и негативне економске последице за руску страну као главног транзитера каспијских енергената и геополитичку конотацију из аспекта развоја интегративних процеса на постсовјетском простору и слабљења позиције и улоге Русије у тим процесима. У циљу изградње јединственог глобалног енергетског поретка, Русија је 2009. године израдила нацрт (предлог) документа за стварање нове правне регулативе у области међународне енергетске сарадње.²⁶

Међутим, имајући у виду да је витални руски интерес јачање позиција, значаја и улоге на европском енергетском тржишту и очување статуса најзначајнијег снабдевача (извозника), екстерни фактор који у највећој мери детерминише основне правце руске енергетске политике и експлицитно и њену диверзификациону стратегију јесте управо *енерџетска ђолиџика ЕУ*, односно проблеми с којима се ЕУ суочава у сфери енергетике, пре свега, њена ресурсна ограничења, као и њено поимање енергетске безбедности. Поједини аутори чак сматрају да ЕУ на погрешан начин реагује на руску диверзификациону стратегију и да се безбедност снабдевања ЕУ може остварити само кроз реалан дијалог с Русијом

24 Опширније о томе видети у већем броју квалитетних анализа: B. Shaffer, "Caspian Energy Export Phase II: Beyond 2005", *Energy Policy*, No. 38, 2010, стр. 209–215; Ю., Боровский, „Энерготранспортные проекты Каспия: интересы России“, *Южный фланг СНГ. Центральная Азия - Каспий - Кавказ: энергетика и геополитика*, под ред. А. В. Мальгина, М. М. Наринского, Вып. 2, Навона, Москва, 2005, стр. 141–156; M. Crandall, "Energy, Economics and Politics in the Caspian region", Westport (Conn): Praeger Security International, 2006.

25 Треба напоменути и чињеницу да уколико би интересна сфера САД досегла до самих руских граница, њена позиција извозника енергената у квалитативном смислу била би ослабљена. Другим речима, у евентуалном даљем ширењу НАТО на исток до југозападних руских граница, значај енергетских ресурса (који представљају кључну предност Русије и једну од основа њеног економског напретка и међународне позиције) у великој мери био би релативизован као спољнополитички потенцијал и преговарачки адут. Видети: С. Милосављевић, „Ширење НАТО на исток, као детерминишући фактор руске стратегије безбедности у постхладноратовском међународном поретку“, *Међународна ђолиџика*, год. LXIII, бр. 1146, април-јун 2012, стр. 39–65.

26 Видети: П. Арабов, „Россия предложила новый энергетический порядок“, *Финансовые известия*, 22. 4. 2009.

о безбедности тражње и транзитним правцима. Тако Роналд Гец, најистакнутији немачки експерт за руску енергетику, стоји на становишту да Европа спроводи диверзификацију снабдевања гасом на погрешан начин, настојећи да купује гас из веома несигурних извора, као што је Туркменистан и/или изградњом гасовода чија је комерцијална одрживост дубиозна, попут Набука. Уместо тога, ЕУ би требало да прихвати чињеницу да је кључ њене енергетске безбедности сарадња с Русијом.²⁷ Суштински, оваква ситуација на директан начин, пред руску енергетску политику и њену енергетску стратегију, поставља велики број проблема у виду геополитичких, геоекономских и безбедоносних ограничења, што је пракса енергетских односа Русије и ЕУ у блиској прошлости и потврдила.

Када су у питању унутрашњи чиниоци који опредељују основне правце руске енергетске политике, окосницу представља императив повећања производње и извоза најважнијих примарних енергената – нафте и гаса и у вези с тим, како је већ истакнуто, интензивирање истраживања и увођење у експлоатацију нових налазишта. Остали, али не мање важни, циљеви руске енергетске политике јесу постепена либерализација и увођење тржишних принципа у индустрији гаса (и електричне енергије) као строго централизованим сегментима руског енергетског комплекса, затим модернизација руског енергетског сектора, привлачење страних инвестиција, као и кооперација са страним енергетским компанијама, о чему је већ било речи у делу анализе основних карактеристика руског нафтно-гасног комплекса.

Такође, још један веома значајан чинилац који детерминише руску енергетску политику представља константно растући тренд повећања унутрашњих потреба руске привреде за енергентима, што је условљено опоравком и стабилизацијом економских прилика и привредним растом. У ситуацији вештачко ниских цена гаса, потражња за гасом на „домаћем“ тржишту је у периоду 2000–2006. године перманентно расла по просечној годишњој стопи од 2,3%, што је изнад просечног раста укупне потрошње енергије (1,3%) у истом периоду. Уз задржавање таквог тренда потрошња гаса у Русији до 2015 (у поређењу са 2005) порасла би за скоро четвртину, а до 2030. године за 40%.²⁸ Наиме, више од 50% гаса који Русија произведе потроши се на домаћем тржишту, са пројекцијом даљег раста и све већег ослањања на гас као на „домаћи енергент“. Зато многи аутори наводе чињеницу да ће у блиској перспективи управо руско унутрашње тржиште гаса представљати највећу „конкурвенцију“ извозним тржиштима, као што је европско или далекоисточно. Цена гаса на домаћем руском тржишту мерама владе је лимитирана и вишеструко мања од цене на глобалном тржишту, иако се

27 Видети: Р. Гец, „Трка у цевоводима између ЕУ и Русије“, стр. 93–102.

28 Т. Митрова, „Динамичан развој руског гасног сектора“, *ой. ций.*, стр. 76–77.

последњих година спроводи њихова постепена либерализација, уз приметну тенденцију њиховог раста. Према подацима појединих руских аутора, цена гаса на домаћем руском тржишту последњих година бележила је перманентни пораст и повећала се за око 30%, са 40 на 57–64 долара за 1.000 м³. Управо овај фактор поједини аутори препознају и апострофирају као кључан за даљи развој руске нафтно-гасне индустрије. Аргументација је више него очигледна. Сходно чињеници да се више од половине произведеног гаса потроши на „унутрашњем“ руском тржишту, у условима вештачко ниских „домаћих“ цена гаса (као и високих пореских стопа), нема превише простора за издвајање средстава за капиталне инвестиције из самог профита. Раст домаћих цена гаса не би довео само до штедње енергије, већ би интензивирао и напоре на плану супституције гаса другим видовима енергије (обновљиви извори, угаљ, нуклеарна, итд.).

Поред низа предности, руска стратегија диверзификације извоза енергената има и озбиљних ограничења и недостатаке, условљене превасходно карактеристикама наслеђене нафтно-гасне транспортне инфраструктуре из совјетског периода, као и њеном примарном оријентацијом на европски извозни вектор. Те чињенице, иако су последњих година чињени знатни напори и остварени релативно скромни резултати на плану диверзификације извоза и проширивања извозних могућности, у великој мери утичу на околност да је нефлексибилност, тј. крутост суштинска одлика руског нафтно-гасног дистрибутивног система, што даље узрокује недостатак мобилности и ограничене могућности прилагођавања датог система. Из тог аспекта, по мишљењу појединих аутора, европско тржиште енергената за Русију суштински представља безалтернативни извозни правац. У прилог овој тези, аутори наводе да ће у дугорочној перспективи потребе за нафтом и гасом у ЕУ имати тенденцију повећања, што је условљено структуром европских економија и прогнозама темпа њиховог економског раста.²⁹ Како је већ истакнуто, тренутно Русија има изузетно високу партиципацију у структури европског увоза нафте, док ситуација са увозом руског гаса додатно аргументује напред наведени став. Према званичним подацима, удео гаса у структури потрошње примарних енергената у ЕУ у последњој деценији непрестано је растао и у садашњем тренутку је он на нивоу од око 24% опште потрошње. Главни снабдевачи природним гасом држава ЕУ су Русија, Норвешка и Алжир. Зависност Европе од увоза гаса у средњорочном периоду наставиће континуирано да расте, тако да обим увоза гаса у Европу, према прогнозама појединих експерата, може порасти са 200 милијарди кубних метара с почетка овог века (2001) до невероватних 650 милијарди 2030. године, док ће се у истом периоду увоз повећати са 38%

29 По предвиђањима Међународне енергетске агенције, потражња нафте европских држава 2015. године ће порасти за око 7%, у поређењу са нивоом из 2003. године. Видети: Э. Шнайдер, „Европейский Союз и Россия в XXI веке: интересы сторон“, Вестник аналитики, № 4, 2004, стр. 51–61.

на 70%, а највећи његов део биће обезбеђен увозом из Русије и Алжира.³⁰ Поред економских чинилаца који су утицали на пораст стопе енергетске зависности ЕУ, тј. на пораст потрошње и увоза нафте и гаса, веома значајан је и тзв. политички чинилац, сам процес проширења ЕУ пријемом нових чланица. При томе, различите европске државе у различитом степену су зависне од увоза руског гаса, уз генералну тенденцију повећања постојеће зависности и усложњавања проблематике енергетске безбедности. Од европских држава средином прве деценије овог века (2004), највећи увозници руског гаса били су најразвијеније европске државе: Немачка, Италија и Француска (чији је увоз чинио половину укупног европског увоза). Међутим, и поред те чињенице, све ове државе имају диверзификован увоз гаса, тако да Немачка гасом из Русије надокнађује мање од половине (40%) својих укупних потреба за овим енергентом, Италија око 30%, а Француска само четвртину (близу 25%). У том контексту, ситуација са другим европским државама је квалитативно и квантитативно другачија. Тако Балтичке државе и Словачка своје потребе за гасом стопроцентно подмирују увозом из Русије, а Аустрија, Пољска и Мађарска око 70%. С друге стране, поједине европске државе уопште не увозе гас из Русије (Шпанија, Португалија, Белгија, Данска, Ирска, Шведска и Велика Британија).

Што се тиче нафте, руска извозно-енергетска инфраструктура у садашњем тренутку не дозвољава извоз овог енергента у већем обиму на тржиште Северне Америке, док се ситуација са приступом тржиштима земаља Азијско-пацифичког региона задњих година поправља изградњом и плановима о реализацији нових нафтовода (и гасовода) на том извозном правцу (поменути нафтовици: Источни Сибир–Тихи океан и Алтајски нафтовод до Кине), иако поједини аутори изражавају сумњу у ову опцију руске диверзификације извоза. Сумирајући напред изнете ставове и чињенице, може се закључити да су тренутне руске могућности за извоз нафте лимитиране постојећом транспортном инфраструктуром за извоз нафте на неколико стратешких праваца: а) на континенталном централно-европском правцу (нафтовод *Дружба*), б) на севернобалтичком правцу (Балтички нафтоводни систем, нафтни терминал у луци Приморск), в) на каспијско-црноморском правцу (систем нафтовода ка нафтним терминалима лоцираним у лукама на Црном мору), и г) на слабо развијеном, али најперспективнијем, источноазијско-пацифичком правцу; док пројекат северноамеричког извозног правца се још увек налази у иницијалној фази операционализације.

Генерално посматрано, када је у питању постојећа стратегија диверзификације руског извоза гаса, може се сумирати да је она последњих година у опредељујућој мери заснована на логици изградње нових, директних гасовода ка ев-

30 Видети: А. Губайдуллин, „Газ в Европе: есть ли альтернатива“, *Россия в глобальной политике*, № 1, Январь-Февраль 2006, стр. 85–94.

ропском, а у последње време све више и ка источноазијском тржишту. При томе, суштинска карактеристика постојеће руске гасно-транспортне инфраструктуре с почетка овог века била је низак ниво тржишне мобилности и флексибилности уз постојање бројних ризика и опасности, како екстерних (геополитичких, макроекономских, пословно-тржишних и еколошких), тако и унутрашњих (лоше стање у самој индустрији гаса, и то из више аспеката). Такво стање руског гасног комплекса није у знатнијој мери промењено ни почетком друге деценије овог века. Поједини западни и руски аутори сматрају да би стратегија извоза руског гаса морала више да се креће у правцу овладавања технологиом производње и дистрибуције течног гаса, што је инспирисано и мотивисано чињеницом да тржиште течног гаса у западним земљама расте и развија се огромном брзином. Према мишљењу наведених аутора, овакво хипотетичко редефинисање руске диверзификационе стратегије која се односи на производњу и транспорт гаса у крајњој истанци неминовно би довело до вишег степена мобилности руског извоза и смањења транзитних ризика,³¹ с обзиром на чињеницу да је производња течног гаса у Русији у садашњем тренутку на изузетно ниском нивоу.³²

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

На основу наведених ставова и индикатора могуће је генерализовати неколико закључака. Прво, реконструкција постојеће и изградња нове тзв. директне, енергетско-транспортне инфраструктуре (нафтовода и гасовода) на европском правцу, у перспективи представља нужан услов за очување позиције и улоге Русије, као главног снабдевача европског тржишта енергентима. С обзиром на растуће потребе за енергентима и европског и руског домаћег тржишта, други закључак који се намеће јесте да је за Русију од кључног значаја развој ресурсно-сировинске базе њене нафтно-гасне индустрије и интензивирање геолошких истраживања у циљу развоја и увођења у експлоатацију нових перспективних налазишта (извора), што ће омогућити Русији да задржи статус водећег произвођача и извозника енергената у дугорочној перспективи. Треће, за реализацију овог циља биће неопходно обезбедити и крупне инвестиције и домаћег и иностраног капитала у руски нафтно-гасни сектор, уз израду дугорочне инвестиционе стратегије. И на крају, поред финансијских инвестиција, Русији је неопходна и напредна технологија за истраживање, производњу (експлоатацију) и транспорт енергената, што опет упућује на сарадњу са западним партнерима.

31 Видети: Т. Марку, О. Андреев, „Газ России и Европейский Союз: Взгляд с Запада“, Вестник аналитики, № 4, 2005, стр. 102–112.

32 Међутим, у дугорочном периоду према пројекцијама из нове руске Енергетске стратегије, производња течног гаса у Русији до 2030. године требало би да забележи већи раст и да представља око 14–15% укупног руског извоза гаса. Видети: *Энергетическая стратегия России на период до 2030 года*.

Сходно наведеном, а с обзиром на неспорну чињеницу да се данас, на половини друге деценије 21. века још увек нису стекла довољно продубљена научно-теоријска сазнања која би у знатнијој мери увећала моћ друштвених наука да поуздано предвиђају будуће расплете енергетских појава и процеса на националном и глобалном нивоу, будућност савременог међународног енергетског поретка нуди неизвесност у погледу његове структуре, односа градивних елемената система и њихове интеракције, као и одвијања глобалних енергетско-безбедоносних процеса. Иако ниједан прогностички модел нема капацитет да у потпуности разради све сценарије у вези са даљим развојем глобалног енергетског система, неспорно је да ће Русија у будућности бити важан и незаобилазан чинилац у свим аспектима међународних енергетских односа. У међувремену, поред постојећих, јављаће се и нови проблеми и дилеме, „отвориће“ се и нека нова енергетска питања од чијих ће решења – као и самог начина долажења до њих – у великој мери зависити и тенденције у вези са развојем руске стратегије диверзификације извоза и производње нафте и гаса. Одговори на сва та питања ће знатно детерминисати статус и улогу Русије у савременом међународном енергетском систему.

ЛИТЕРАТУРА

- Алекперов, В. Ю. „Анализ деятельности нефтедобывающего комплекса ТЭК России в 2006 г: проблемы и перспективы“, *Нефтяное хозяйство* № 4, 2007.
- Бараш, К. (прир.), *Цевоводи, политика и моћ. Будућности енергетских односа ЕУ–Русија* (зборник), Европски покрет у Србији, Београд, 2009; <http://www.google.com/#hl=sh&source=hp&biw=1272&bih=589&q=cevovodi%2C+politika+i+moc&btnG=Google+pretraga&fp=c88f18210f250b68>; приступљено: 11. 2. 2011.
- Бовдунов, А. „Петрополитика России и Юго-Восточная Европа (на примере Сербии и Румынии)“, *Геополитика* № 4, 2010 г; <http://geopolitica.ru/Articles/1150/>; приступљено: 17. 10. 2011.
- Энергетические измерения международных отношений и безопасности в Восточной Азии*, под ред. А. В. Торкунова и др., МГИМО (У) МИД России, Издательство „Навона“, Москва, 2007.
- Международный транзит энергоресурсов в системе энергетической безопасности государств: принципы организации и регулирования*, под. общ. ред. С. М. Богданчикова, Москва, 2001.
- Боровский, Ю. „Политизация мировой энергетики“, *Современная мировая политика*. Прикладной анализ, отв. ред. А. Д. Богатурова, Аспект-Пресс, Москва, 2009.
- Бушуев, В. В. *Подходы, приоритеты и ориентиры проекта Энергетической стратегии России на период до 2030 года*, Институт энергетической стратегии, Москва, 21 июля 2009; http://www.energystrategy.ru/ab_ins/source/b_es-2030-21.07.09.ppt; приступљено: 17. 7. 2011.
- Вопросы энергетической безопасности*. Доклад, Группа Всемирного банка, ВАШ, Москва, 2005.
- Геди, К., Икес, Б. „Успоравање производње у Русији: Политички пропуст или стратешка одлука“, у: К. Бараш (прир.), *Цевоводи, политика и моћ. Будућности енергетских односа ЕУ–Русија*, Европски покрет у Србији, Београд, 2009, стр. 61–69; <http://www.google.com/#hl=sh&source=hp&biw=1272&bih=589&q=cevovodi%2C+politika+i+moc&btnG=Google+pretraga&fp=c88f18210f250b68>; приступљено: 11. 2. 2011.
- Гриняев, С. „Газовая эра России“, *Центр Стратегических Оценок и Прогнозов*; http://www.csef.ru/studies/politics/projects/russia_future/articles/2346/; приступљено: 16. 11. 2011.
- G. Marshall. *Petrostate: Putin, Power and the New Russia*, Oxford University Press, Oxford, 2008.
- Добрынкин, М. „ЕС и Россия: в интересах энергетической безопасности“, *Человек и труд*, № 1, 2008.

- Жизнин, С. З. „Десять лет спустя. Перспективы энергетического сотрудничества Россия – ЕС“, *Независимая газета*, от 12. 10. 2010.
- Искандеров, П. А. „Балканский регион в системе европейской энергобезопасности“, Сайт Перспективы (Фонд исторической перспективы); http://perspectivy.info/oikumena/europe/balkanskij_region_v_sisteme_jevropejskoj_energobezопасnosti_2011-03-09.htm; приступљено: 18. 10. 2011.
- Ишкин, В. „Энергетическая безопасность – одна из основ безопасности страны“, *Connect! Мир Связи*, Январь, 2007.
- Кавешников, Н. „Роль энергодиалога Россия-ЕС в обеспечении энергетической безопасности „Большой Европы“, *Вся Европа*, №5(33), 2009.
- Клајн, И. Шипка, М. *Велики речник сѝраних речи и израза*, Прометеј, Нови Сад, 2007.
- Клер, М. *Крв и нафта; Ојасносѝи и последице расѝуће свейске овисносѝи о нафѝи*, Знање, Загреб, 2005.
- Колчин, С. В. „Россия и международная энергетическая безопасность“, *Власть* № 7, 2005.
- Концѝейтуальный подход к новой йравовой базе международного соѝрудничеств-ва в сфере энерѝетики (цели и йринципы), званичан сајт председника Русије; <http://archive.kremlin.ru/text/docs/2009/04/215303.shtml>; приступљено: 21. 11. 2011.
- K. Borisocheva, *Analysis of the Oil-and Gas-Pipeline-Links between EU and Russia*, CERE - Centre for Russia and Eurasia, Athens, Greece, 2007;
- www.energiasportal.com/download/203/; приступљено: 7. 1. 2011.
- Лахтовский, Н. М., *Энерѝетическая безојасносѝь как факѝор обесѝечения национальных инѝересов России в XXI сѝолеѝии*, Диссертация на соискание ученой степени канд. политич. наук, Москва, 2010.
- Лукшин Б. С. „Концептуальные основы и угрозы энергетической безопасности государства в современных условиях: критерии их оценки“, *Россия и Америка в XXI веке*, Электронный научный журнал, № 2, 2011.
- Михајловић-Милановћ, З. „Енергетска безбедност земаља Југоисточне Европе у светлу руске енергетске политике“, у: *Односи Русије и Србије на йочейку XXI века* (зборник), Жарко Петровић (прир.), ISAC фонд, Београд, 2010, стр.158–166.
- Москвин, А. Г. Павлинская, Н. В. „Экспорт российской нефти в Европу по южному варианту: новые реалии“, *Средиземноморье – Черноморье – Каспий: между Большой Европой и Большим Ближним Восѝоком*, под ред. Н. П. Шмелева, В. А. Гусейнова, А. А. Язьковой, Изд. Дом „Граница“, Москва, 2006.
- Klare, M. *Rising Powers, Shrinking Planet: The New Geopolitics of Energy*, Henry Holt & Company Inc., New York, 2009.

www.gazprom.ru; приступљено: 16. 4. 2010.

Пономарева, Е. Г. „Енергетическая составляющая Балканского кризиса“, *Международная жизнь* (Специальный выпуск: Нефть России в XXI веке);

<http://interaffairs.ru/lukoil.php>; приступљено: 22. 11. 2011.

Рытов, А. „Россия вновь на Балканах“, Круглый стол Фонда исторической перспективы; http://www.perspektivy.info/table/rossiya_vnov_na_balkanah.htm; приступљено: 22. 10. 2011.

Селиверстов, С. С. *Энергетическая безопасность Еврoпейского Союза*, Издательский дом „Финансовый контроль“, Москва, 2007.

Сергеев, П. А. „Проблемы мировой энергетической безопасности“, *Мировая экономика и международные отношения*, № 12, 2007.

Симурдић, М. „Гасна криза и енергетска безбедност“, *Међународна политика*, год. LX, бр. 1133, јануар-март 2009, стр. 48–58.

Томберг И. Р. „Трубопроводы в обход России: реальность и перспективы“, Труды Института проблем естественных монополий, Выпуск 2. – *Естественные монополии в топливно-энергетическом комплексе России*, Москва, 2007, стр. 153–164.

Томберг, И. Р. „Энергетическая политика и энергетические проекты в странах Центральной Евразии“, *Средняя Азия и Кавказ*, № 6, 2007.

Топливо-энергетический комплекс России. 2000–08 г. (справочно-аналитический обзор); <http://www.energystrategy.ru/editions/ТЕК-08.htm>; приступљено: 12. 1. 2011.

Тренин, Д., „Южный вектор“, *Международная Жизнь*, №. 5, Москва, 2005, стр. 96–108.

Филимоновић, М., *Свољна политика Руске Федерације*, Инфинитас, Београд, 2010.

Фоменко, О. В., *Россия - Евросоюз: проблемы перехода энергоресурсов*, Москва, 2005.

Шатунов, А. А., *Диверсификация поставок в геополитическом измерении*, Автореф. дисс. канд. полит. наук, Москва, 2008.

Шафраник, Ю., *Нефтегазовый фактор России*, Второй вариант, Москва, 2005, стр. 160.

Штављанин, Драган. *Хладни мир*, Радио Слободна Европа, Београд, 2009.

Энергетическая безопасность. Термины и определения, отв. редактор член-корр. РАН Н. И. Воропай, ИАЦ Энергия, Москва, 2005, стр. 60.

Энергетическая стратегия России на период до 2030 года, от 13 ноября 2009 г., №1715-р; <http://www.energystrategy.ru/projects/es-2030.htm>; приступљено: 21. 2. 2011.

Энергетическая стратегия России на период до 2020 года, от 28 августа 2003 г., № 1234-р, Москва: *Известия*, 2003.

Sladjan MILOSAVLJEVIĆ

Ministry of the Interior of the Republic of Serbia

RUSSIA'S DIVERSIFICATION STRATEGY IN THE OIL-GAS SECTOR AND ITS IMPLICATIONS FOR EUROPE AND THE BALKANS

Abstract: The early 20th century saw the beginning of the processes of political consolidation and stabilization of Russian economy. These processes were largely brought about and facilitated by the events in the global energy market in the first half of the first decade of the century in the form of multiple increases in the prices of oil and gas. Today, these two resources constitute the basis of Russian economy. High profits from the sale of these energy resources had a stabilizing effect that reflected directly on Russian political-military and military-security policy. From this standpoint, the energy component of the Russian Federation (the energetic potential and the skillful framing of energy policy) represents one of the key mechanisms for the restoration of Russia's power and the confirmation of the projected role of Russia's global impact.

The paper analyzes and partly explains the diversification strategy of the Russian oil and gas sector in the context of its influence on the strengthening of Russia's projected position as a global power in the contemporary international energy system. We conducted a classification of the diversifying activities undertaken by Russia in line with its energy policy, primarily those directed at Europe (exports to Europe) which largely determine the relations between Russia and Europe and their interdependence. An attempt was thus made to synthesize the existing research on this phenomenon and to describe in detail and potentially account for the identified aspects of Russia's diversification strategy from the standpoint of the current situation in the energy sector as well as in terms of their influence on and the implications that they have for the Balkans.

Key words: oil, gas, strategy, Europe, the Balkans, energy security

Јасмина ГАЧИЋ, Владимир ЈАКОВЉЕВИЋ
Универзитет у Београду, Факултет безбедности

ОДГОВОР УЈЕДИЊЕНИХ НАЦИЈА НА ИЗАЗОВЕ ВАНРЕДНИХ СИТУАЦИЈА

Апстракт: У циљу адекватног одговора на ванредне ситуације Уједињене нације су основале Канцеларију за координацију хуманитарних послова (*UN Office for the Coordination of Humanitarian Affairs – UN OCHA*). ОЧА ради на обезбеђењу брзог и ефикасног одзива свих укључених делова, укључујући владе, невладине организације и агенције УН. Од 1991. године појавио се већи број дуготрајних унутрашњих конфликта који су захтевали непрекидне међународне реакције (Авганистан, Ирак, Судан) и који су сигнализирани хитну потребу за ефективнијом координацијом. ОЧА има три кључне функције: 1. координација и хуманитарни одговор на ванредну ситуацију, 2. развој политике и политика координације, и 3. помоћ хуманитарним проблемима. Када се разматра свеобухватна сарадња са бројним субјектима, видљива је координација ОЧА са угроженим становништвом, државном и локалном управом, Уједињеним нацијама. Постоји шест агенција УН које представљају део напора и свеукупне помоћи УН угроженој заједници: *UNDP* (*UN Development Programme* – Развојни програм УН), *UNHCR* (*UN High Commissioner for Refugees* – Високи комесаријат за избеглице УН), *UNICEF* (*UN Children's Fund* – Дечији фонд УН), *WFP* (*World Food Programme* – Светски програм за храну УН), *FAO* (*Food and Agriculture Organization* – Организација за храну и пољопривреду) и *WHO* (*World Health Organization* – Светска здравствена организација). *UNDP* има најзначајнију улогу у хуманитарним ванредним ситуацијама и обезбеђује административну, логистичку, комуникациону и осталу подршку ОЧА. Помоћ ОЧА пружају и невладине организације, државне организације и покрет Црвеног крста. Расположиви инструменти за подршку координацио-

ним функцијама ОСНА на терену су и: Огранак за одговор у сложеним ванредним ситуацијама (CERB) и огранак за сарадњу у ванредним ситуацијама (ELB), тим УН за процену ванредне ситуације и координацију (*UN Disaster Assessment and Coordination team – UNDAC*), јединица за војну и цивилну одбрану (*Military and Civil Defence Unit – MCDU*), Међународна саветодавна група за трагање и спасавање (*International Search and Rescue Advisory Group – INSARAG*).

Кључне речи: UN, ОСНА, ванредне ситуације

УВОД

Ескалацијом проблема у области заштите цивилног становништва, материјалних добара и животне средине у условима ванредних ситуација, постало је евидентно да многи, ако не и сви, проблеми везани за ову проблематику не могу да се решавају изолованим активностима појединих земаља. Ово је посебно случај када су у питању проблеми који имају прекогранични или глобални карактер.

Државе су принуђене да сарађују на усклађивању стандарда у области система управљања ванредним ситуацијама како би тиме олакшале и учиниле ефикаснијим активности заштите и спасавања становништва, материјалних и културних добара и животне средине у условима ванредних ситуација. Неопходно је да државе међусобно сарађују на усвајању наднационалних мера политике (нпр. подрегионалне, регионалне и глобалне), на развијању међународне регулативе и међународних стратегија, програма и планова с циљем да координирају изградњу и јачање система заштите и спасавања у условима ванредних ситуација.

У циљу адекватног одговора на ванредне ситуације Уједињене нације основале су Канцеларију за координацију хуманитарних послова (*UN Office for the Coordination of Humanitarian Affairs – UN OCHA*). Она је део Секретаријата Уједињених нација која има овлашћење да координира примање хуманитарне помоћи (посебно оне из система УН) у сложеним ванредним ситуацијама¹ и природним опасностима.

У оваквим и другим сличним ванредним ситуацијама ОСНА ради на обезбеђењу брзог и ефикасног одзива свих укључених делова, укључујући владе, невладине организације и агенције УН. Од 1991. године појавио се већи број дуготрајних унутрашњих конфликта који су захтевали непрекидне међународне реакције (Авганистан, Ирак, Судан) и који су сигнализирани хитну потребу за

¹ Сложене ванредне ситуације представљају хуманитарне кризе у земљи, региону или друштву где постоји потпуни или знатан поремећај власти услед унутрашњих или спољашњих конфликта и које захтевају међународни одговор који превазилази овлашћења или капацитет било које појединачне агенције и/или постојећег програма УН у тој земљи.

ефективнијом координацијом.² Такође је постојало сазнање да недостатак одговарајуће координације може довести до некоординираних и крајње неефикасних реакција на хуманитарне кризе, чији резултат може бити дуплирање напора, док се неке потребе могу пропустити.

Оваква ситуација је 1992. године довела до успостављања Одељења за хуманитарне послове УН (*UN Department of Humanitarian Affairs – DHA*), као тела за подршку именованог координатора за хуманитарну помоћ. Истом резолуцијом УН (46/182), Генерална скупштина УН успоставила је међуагенцијски Стални комитет (*Inter-Agency Standing Committee – IASC*), који је постао главни форум за консултације и доношење одлука међу хуманитарним агенцијама. Као део програма реформи генералног секретара УН, ово одељење је у јануару 1998. године реструктурирано са новим именом – Канцеларија за координацију хуманитарних послова (*UN-OCHA*).³ Њене координационе функције су ојачане, делимично помоћу преношења оперативних функција, као што је рашчишћавање мина, на остале ентитете унутар система УН. Развој политике по питањима, као што су заштита интерно расељених лица и хуманитарна помоћ задржани су као језгро функција *ОСНА*.

1. МИСИЈА И ФУНКЦИЈЕ (UN-ОСНА)

Мисија *ОСНА* је дата следећом изјавом: *ОСНА је намењена за мобилизацију и координацију колективних напора међународне заједнице, посебно у систему УН, ради усклађеног и благовременог испуњавања потреба оних који су угрожени и материјално оштећени у опасностима и ванредним ситуацијама. Ово обухвата смањивање рањивости, унапређивање решења за корене узрока и омогућавање мирног прелазга од помоћи до рехабилитације и развоја.*⁴

ОСНА има три кључне функције:⁵

1. Координација и хуманитарни одговор на ванредну ситуацију

ОСНА, кроз успостављену структуру и политику, своју координациону улогу извршава путем следећих активности:

- **Развијање заједничких стратегија:** хуманитарна помоћ је најефикаснија када укључени актери могу да дефинишу заједничке приоритете, поделе циљеве, сложе се о тактици и заједнички надгледају прогрес. *ОСНА* ради са партнерима унутар и изван система УН и развија стратегију по-

2 Larry Minear, *The Humanitarian Enterprise: Dilemma and Discoveries*, Kumarian Press, Bloomfield, CT, 2002.

3 Видети: <http://www.unsystem.org>

4 Видети: <http://www.ochanet.unocha.org>

5 Видети: http://www.reliefweb.int/ocha_ol/index.html

знату као План за заједничку хуманитарну акцију (*Common Humanitarian Action Plan – CHAP*) и успоставља јасну поделу надлежности при упућивању хуманитарних потреба.

- **Процењивање ситуација и потреба:** сталне анализе политичког, социјалног, економског и војног окружења и периодична процена хуманитарних потреба критични су за разумевање узрока, динамике и деловања сваке кризе. С обзиром на то да се ВС развијају а потребе мењају, агенције за помоћ и остали актери долазе и одлазе, фокусирајући се на своје одговарајуће области и појединачне програме. Кроз целу кризу *ОСНА*: 1) идентификује целокупне хуманитарне потребе; 2) развија реалан план акције за испуњавање ових потреба избегавајући њихово дуплирање; и 3) надгледа прогрес и по потреби подешава програме и анализира њихов утицај.
- **Сазивање координационих форума:** састанци су важни инструменти за анализу ситуација, размену научених лекција и повезивање међу сарадницима. Састанци, такође, изграђују поверење, поштовање, транспарентност и одговорност међу актерима и подстичу решавање проблема. Део координационе функције *ОСНА* је да сазива састанке, од малих, секторских састанака до широких форума за планирање и скупштина са донаторима, ради дискусија и планирања активности одговора и разматрања питања од заједничког интереса.
- **Мобилизација ресурса:** консолидовани и економичан приступ финансирању обезбеђује ефикасно распоређивање ресурса. Као део свог мандата, *ОСНА* води Процес уједињених апела (*Consolidated Appeals Process – CAP*) за мобилизацију ресурса.
- **Расподела заједничких проблема:** за време кризе проблеми расту тако да утичу на већину агенција и невладиних организација, али не потпадају тачно под мандат сваке појединачне агенције. *ОСНА* расподељује заједничке проблеме на хуманитарне актере, као што су преговори са зараћеним странама ради добијања приступа угроженим цивилима или рад са званичницима УН за безбедност за подршку мера припрема и одговора у ситуацијама измењеног обезбеђења.
- **Управљање механизмима и инструментима координације:** *ОСНА* служи као секретаријат за критичне механизме координације између агенција; као инструмент брзог одговора као што су Тимови УН за координацију и процену опасности и Међународна саветодавна група за трагање и спасавање; и за мање форуме као што су Тимови за географско информациону подршку. Она, такође, обезбеђује најефикаснију употребу војних и цивилних актива у хуманитарним операцијама помоћу олакшавања међусобних веза између хуманитарних и војних компонената у операцијама помоћи.

- Координација на терену обавља се преко рада сталних/хуманитарних координатора, који воде тимове земаља УН. Јединице за координацију на терену могу се успоставити где год је погодно на терену, у циљу подршке координатору. На нивоу главних штабова, шеф *ОСНА* има двоструку надлежност, као подсекретар генералног секретара за хуманитарне послове и као координатор за хуманитарну помоћ. У другој улози, он председава *IASC (Inter-Agency Standing Committee)*, који води већину основних хуманитарних улога и унутар и изван система УН, и најважнији је форум за постизање консензуса о координацији међународног хуманитарног одговора на ВС. У првој улози, подсекретара, шеф *ОСНА* је највиши саветник генералног секретара по хуманитарним питањима и сазивач Извршног комитета за хуманитарне послове (*Executive Committee for Humanitarian Affairs – ECHA*). *ECHA* обезбеђује форум за хуманитарну заједницу и одељења за политику и одржавање мира Секретаријата УН ради разматрања даљих перспектива о хуманитарним кризама и питањима.⁶

2. Развој политике и политика координације

У блиској сарадњи са хуманитарним партнерима, *ОСНА* настоји да обезбеди одговарајуће политичке директиве које адаптира и примењује у свакој настојој опасности и ВС, тако да се бави важним питањима између постојећих овлашћења и хуманитарних организација. При томе, *ОСНА* има следеће приоритете:

- како да поступа по питањима помоћи и заштите интерно расељених лица;
- учвршћивање хуманитарних утемељених правила, на пример, потреба за практичним директивама о томе како и када посредовати, како решити „хуманитарне дилеме“ и када суспендовати помоћ или извршити повлачење;
- одговарајући приоритет у покушају дефинисања међусобних односа између људских права и хуманитарних акција. На пример, како би потреба за хуманитарним приступом требало да буде усклађена са потребом или обавезом поштовања људских права при суочавању са злоупотребом људских права
- како се бавити пропустима у развоју, тачније преласком са помоћи на развој.

3. Помоћ хуманитарним проблемима

Помоћ хуманитарним проблемима је изузетно важна активност хуманитарне заједнице. Њен основни циљ јесте да да глас жртвама и обезбеди да хуманитарни проблеми и брига буду у потпуности узете у обзир у свим релевантним форумима (политика, одржање мира, развој, људска права, хуманизам). Последњих

6 Видети: http://www.reliefweb.int/ocha_ol/index.html

година су игнорисани фундаментални хуманитарни принципи, озбиљно је нарушавано међународно хуманитарно право, појачана је претња по сигурност и заштиту цивила и хуманитарног особља.⁷ Ово је осветлило потребу за повећањем значаја свих који су укључени у хуманитарну бригу и циљевима у сложеним ванредним ситуацијама. *ОСНА*, такође, обезбеђује информације о хуманитарним потребама и одговору међународне заједнице, на којима се заснивају поуздана политика, помоћ и доношење одлука. Ово је урађено кроз подршку информационих система у ванредним ситуацијама усмерених на рано упозорење и превентивне акције, као и преко веб-сајтова и електронске поште.

2. ОСНОВНИ ПРИНЦИПИ ОСНА

При извршавању наведених функција, *ОСНА* се руководи бројним фундаменталним хуманитарним принципима,⁸ који формирају основу међународне хуманитарне помоћи. Ови принципи су посебно значајни за рад *ОСНА* на терену, где су њени представници (кроз руковођење сталног/хуманитарног координатора УН) надлежни за спровођење њихових примена у име угроженог становништва и шире помоћи хуманитарне заједнице.

Њихов значај расте са чињеницом да је у већини савремених конфликта међународно хуманитарно право занемарено, чинећи испоруку хуманитарне помоћи проблематичном и понекад опасном. Хуманитарна помоћ је од изузетне важности за жртве природних опасности и осталих ВС. Она се мора обезбедити у складу са принципима човечности, неутралности и непристрасности.

Човечносћ: људском патњом се треба бавити где год да се открије. *Досјојансћиво* и права свих жртава морају бити поштовани и заштићени.

Неујтралносћ: хуманитарну помоћ треба обезбедити не узимајући у обзир непријатељства или заузимања страна у контроверзама политичке, религиозне или идеолошке природе.

Нејрисћрасносћ: хуманитарну помоћ треба обезбедити без дискриминације као што су етничко порекло, пол, националност, политичко мишљење, раса или религија. Помоћ онима који су угрожени мора бити вођена једино њиховим потребама, а приоритет се мора дати најхитнијим случајевима у невољи.

Суверенитет, територијални интегритет и национално јединство државе се мора потпуно поштовати у складу са Повељом Уједињених нација. Свака држава

⁷ У Ивештају о заштити цивила и припадника хуманитарних организација генерални секретар ОУН је указао на следеће: „Током оружаних сукоба смрт цивила, хуманитараца, као и уништавање цивилних инфраструктура данас нису само нуспојаве рата, не-борци су директне мете. Насиље често врше недржавни чиниоци, између осталог, нередовне снаге и приватне милиције.“ Документ S/1999/957, ОУН од 8. септембра 1999.

⁸ Видети: http://www.reliefweb.int/ocha_ol/index.html.

има одговорност да, прво и главно, води рачуна о жртвама природних опасност и осталих ВС које се дешавају на њиховим територијама. Примарна одговорност за заштиту и добробит цивилног становништва почива на влади државе или управама које контролишу територију на којој је становништво лоцирано. Слободан и неометан приступ активностима хуманитарне помоћи мора бити гарантован од свих укључених партија. Такође, треба учинити сваки напор у циљу безбедности и заштите УН и хуманитарног особља. Протагонисти напада на њих ће бити одговорни директно УН и међународној заједници. У ситуацијама оружаних конфликта, цивили су заштићени међународним законом против напада, тортуре и осталих врста насиља у хуманитарном међународном закону и људским правима.

Државе у близини земаља у кризама позване су да помогну, кад год је то могуће, при проласку међународне хуманитарне помоћи. Стране у конфликту морају да поштују и примењују дух и значење међународног хуманитарног закона и људских права и успостављање принципа који се односе на хуманитарну помоћ. Сваке године *ОСНА* прави приоритете значајних хуманитарних питања којима ће се бавити, а у консултацији са својим хуманитарним партнерима преко Сталног комитета.

3. СТРУКТУРНА ОРГАНИЗАЦИЈА *ОСНА*

Командна места (главни штабови) *ОСНА* налазе се у Њујорку и Женеви, и представљају два аспекта хуманитарне акције. Постојање главног штаба у Женеви је од стратешког значаја за подршку на терену и консултације и преговоре са оперативним агенцијама, док је постојање главног штаба у Њујорку од важности због чињенице да је хуманитарна акција неодвојива од питања политике и очувања мира.

Њујорк је седиште директора *ОСНА* који заузима канцеларију подсекретара генералног секретара (*Under-Secretary-General USG*) за хуманитарне послове и истовремено је координатор за помоћ у ВС (*Emergency Relief Coordinator – ERC*). Секретаријат *IASC* и Извршни комитет за хуманитарне послове (*Executive Committee for Humanitarian Affairs – ECHA*) налазе се у Њујорку.

Извршна канцеларија у Њујорку помаже подсекретару *USG* у његовим финансијским, персоналним и општим административним обавезама. Она служи *ОСНА* у целини и координира администрације у Њујорку и Женеви унутар прихваћеног радног оквира од обе стране. Канцеларија, такође, помаже *ERC* у управљању фондацијама унутар њених надлежности.

Огранак за сарадњу у ВС (*Emergency Liaison Branch – ELB*) у Њујорку је један од два огранка *ОСНА* који су одговорни за координацију одговора на сложене

ВС (други огранак је Одељак за одговор у сложеним ВС у Женеви). *ELB* је подељен на два дела – Африка и Азија и Европа и Латинска Америка – као и подршку координатору за помоћ у ВС и координаторима на терену по питањима са хуманитарним, политичким, безбедносним и војним димензијама.

Такође, он делује са одељењима Секретаријата УН, као и са међувладиним телима и релевантним учесницима по питањима сложених ВС. Он, такође, доставља извештаје генералном секретару о хуманитарним аспектима ВС, Савету безбедности и осталим међувладиним телима и релевантним особама. Дивизија за политику, посредовање и информисање (*Policy, Advocacy and Information Division – PAID*) је такође утемељена у Њујорку и састоји се од два огранка: Одељка за политику развоја и посредовања (*Policy Development and Advocacy Branch – PDAB*) и Огранка за услуге информационог менаџмента (*Information Management Services Branch – IMSB*).

PDAB је посебно одговоран за подршку директору *OCHA* у њене две од три кључне идентификоване функције: развој хуманитарне политике (преко Јединице за развој политике) и посредовање по хуманитарним питањима (преко Јединице за посредовање и спољне односе). *IMSB* се, такође, састоји од две јединице: Јединице за информациону анализу (*Information Analysis Unit – IAU*) и Јединице за информациону технологију (*Information Technology Unit – ITU*). *IAU* омогућава мониторинг за рано упозорење нових потенцијалних сложених ВС и унапређује међудржавно планирање непредвиђених ситуација и мера припреме.

Женева је кључни хуманитарни центар и фокусна тачка *OCHA* за подршку на терену. Она је ту стратешки лоцирана ради приступа командних штабова хуманитарних организација које су ту, такође, утемељене, као и осталих хуманитарних агенција УН, важнијих невладиних организација и европских донатора. Директор канцеларије у Женеви је одговоран за активности *OCHA* у Европи. Он представља подсекретара генералног секретара (*USG*) за владе и организације које су засноване у или са канцеларијама у Европи. Он, такође, управља канцеларијом у Женеви и одговоран је и за природне опасности и за сложене ВС. Као помоћник *ERC* (координатора за помоћ у ВС), он председава радном групом *IASC* и често обилази земље у кризама ради преговора или надгледања координационих споразума. Одељење за финансије и администрацију (*Finance and Administrative Section – FAS*) помаже директору канцеларије у Женеви у његовим финансијским, персоналним и општим административним надлежностима. Оно, такође, обезбеђује административну подршку особљу на терену, као и подршку програмираног буџета за хуманитарне операције на терену и за различите пројекте у областима природних опасности и сложених ВС. Што се тиче координације у сложеним ВС, Огранак за одговор у сложеним ВС (*Complex Emergency Response Branch – CERB*) у Женеви представља главну фокусну тачку за

свакодневну подршку на терену. Он је одговоран за сва питања подршке на терену која унапређује координацију и стратешко планирање на терену. *CERB*, такође, издаје прогласе и остале документе за донаторска удружења и одговоран је за преговарање у финансирању *ОСНА* и операције УН у сложеним ВС.

Командни штабови *ОСНА* у Женеви су, такође, пребивалишта за ентитете који се баве природним опасностима, као што су Секретаријат међународне декаде (од десет чланова) за смањивање природних опасности (*Secretariat of the International Decade for Natural Disaster Reduction – IDNDR*) и Огранак за одговор на ванредне ситуације (*Disaster Response Branch – DRB*).⁹ Унутар *DRB* у сложеним ВС могу се ангажовати сервиси за подршку на терену као што су тим УН за процену ВС и координацију (*UN Disaster Assessment and Coordination – UNDAC*) и Јединица за војну и цивилну одбрану (*Military and Civil Defense Unit – MCDU*).

4. РЕАГОВАЊЕ ОСНА НА ВС

Сложена природа савремених оружаних конфликта, која узрокује широку скалу хуманитарних криза, може да отежа идентификацију стварног почетка и тачног окончања ВС. Најочигледнија почетна (стартна) тачка за међународну хуманитарну заједницу јесте време када потреба за помоћ знатно превазилази капацитет и локалног становништва и агенција за хуманитарну помоћ у појединој земљи. Многострани одговори *ОСНА* почињу пре достизања ове тачке и обухватају следеће активности:¹⁰

- рано упозорење
- планирање непредвиђених ситуација/планирање унапред
- процена потреба
- механизам координације на терену
- активности након ванредне ситуације.

4.1. ПРЕДСТАВНИЦИ ОСНА НА ТЕРЕНУ

Координациони механизми *ОСНА* на терену мењају се у зависности од појединачних околности сваке сложене ВС. *IASC (Inter-Agency Standing Committee)* на основу одговарајућег механизма одлучује од случаја до случаја. Он, такође, стално прегледа координационе споразуме и предлаже евентуалне измене. Опсег опција за координационе механизме обухвата три основна механизма:¹¹

9 *EU Handbook on assistance interventions in the frame of the Community Mechanism for Cooperation in civil protection*, 2003.

10 *Guidelines for complex emergencies*, UNOCHA, New York, 2008.

11 Видети: <http://www.unhcr.ch>

Стални координатор као хуманитарни координатор: у већини сложених ВС стални координатор УН (*UN Resident Coordinator – RC*) представља *ОСНА* у фазама раног упозорења и почетног одговора у хуманитарним ВС. При управљању и координацији одговора на сложене ВС, као и природне и технолошке опасности, *RC* је одговоран и обавезан *ERC* (будући да се ради о ублажавању, превенцији и припреми за природне опасности, обезбеђењу изградње националног капацитета, *RC* извештава *UNDP*). Основна функција хуманитарног координатора јесте да омогући и обезбеди брзу, ефикасну и добро координисану припрему хуманитарне помоћи за све озбиљно угрожене. Особље на терену подржава сталног/хуманитарног координатора, које се у зависности од мере ВС може организовати унутар Јединица за координацију на терену (*Field Coordination Units – FCUs*). Оне су обично попуњене особљем *ОСНА*, али могу да укључе и особље из агенција УН или невладиних организација.

- **Водећа агенција:** *IASC* може, где је то могуће, да оформи водећу агенцију која прихвата одговорности хуманитарне координације. Фактори који утичу на одређење водеће агенције такви су да су различити делови испоручиване помоћи блиско повезани са мандатом агенције, да именована агенција има капацитет да преузме координацију стратешких потреба и да успостави и одржава и секторске и заједничке оперативне механизме помоћи, док истовремено извршава операције које су специфичне за њен мандат и да агенција постоји на терену и/или је способна да се брзо мобилише.
- **Разлике између хуманитарног координатора, сталног координатора и водеће агенције:** у посебним околностима *ERC* може да постави хуманитарног координатора где не постоји стални координатор или где се *IASC* сложи да је ситуација у земљи таква да није одржива за сталног координатора или за водећу агенцију при извршавању хуманитарне координационе функције. Одмах када то ситуација дозволи, треба сачинити споразум о именовању функција хуманитарног и сталног координатора, и по потреби за водећу агенцију.

4.1.1. Типови координације

Када се разматрају типови механизма координације на терену у различитим земљама или регионима, треба напоменути да постоје два аспекта хуманитарне координације у систему УН: стратегијска и оперативна координација.¹²

Стратегијска координација обухвата укупно усмеравање и постављање циљева хуманитарног програма, распоређивање задатака и одговорности, као и обезбеђивање њиховог приказивања у стратегијском плану у складу са ман-

¹² *Guidelines for complex emergencies*, UNOCHA, New York, 2008.

датом агенција, заговарање хуманитарних принципа и преговарачког приступа, обезбеђење да мобилизација ресурса одговара приоритетима који су договорени у стратегијском плану, мониторинг и процењивање укупне имплементације програма за осигурање у случају идентификованих измењених околности и присила на које је одговорено и повезивање са војним и политичким учесницима међународне заједнице, укључујући и оне из УН.

Оперативна координација обухвата самосталну координацију везану са специфичним секторима, географским областима и добротворним групама. Агенције могу имати улогу координације унутар појединачне области експертизе, на пример, *UNICEF* често преузима вођење у програмима санитета унутар ширег међуагенцијског координационог процеса. Такође, може да обухвати и обезбеђење заједничких услуга за хуманитарне учеснике у областима безбедности, комуникације и заједничких логистичких система.

4.1.2. Јединице за координацију на терену (*Field Coordination Units – FCUs*)

Мада се њихова структура, величина и тачне активности мењају у зависности од природе сложене ванредне ситуације (као и од адекватног финансирања од стране донатора), примарна улога *FCUs* је углавном иста: да подржи сталне/хуманитарне координаторе у извршавању њихових координационих надлежности на нивоу терена. Стога, они играју одлучну улогу у осигурању заједничког програмирања акција међу хуманитарним актерима на терену.

При подршци сталног/хуманитарног координатора, надлежности *FCUs* обухватају редовно повезивање са владиним и невладиним организацијама и агенцијама УН за хуманитарне програме и одговарајућим потребама; анализу и размену информација о хуманитарној ситуацији, укључујући приступ хуманитарним партнерима и донаторима; планирање, помоћ и мониторинг удруженом тражењу помоћи; организовање процена на терену угрожених области за УН, невладине организације, владе и донаторе и обезбеђење одговарајућег наставка; и подршка напорима агенција УН у изградњи институционалних капацитета на националним и локалним нивоима за адекватни одговор и управљање у хуманитарним кризама и ванредним ситуацијама.

4.2. СА КИМ САРАЂУЈЕ ОСНА

У сложеним ванредним ситуацијама хуманитарни координатор, уз подршку особља на терену, мора да координира и сарађује с многим актерима и хуманитарним организацијама. У неким случајевима потребно је да раде не само са владом домаћина већ и са опозиционим групама како би се постигао приступ људима у невољи у угроженим областима. Значајније владе донатори су, такође,

присутне у земљи, као и бројне међународне невладине организације које испоручују помоћ. Такође, могу бити присутне и мисије за очување мира, било да су под окриљем УН, било да су регионалне организације или мултинационалне војске; специјални представник или специјални изасланик генералног секретара УН и остали специјални преговарачи који представљају регионалне организације или важне земље. На крају, безбедносна питања су посебно критична за хуманитарно особље и операције, а именовани званичник УН за безбедност је кључни партнер.

Главни сарадници *ОСНА* на терену су следећи:¹³

1. **Угрожено становништво:** Имајући у виду да је главни циљ УН у хуманитарним акцијама помоћ цивилним жртвама у конфликтима и природним опасностима, везе *ОСНА* са угроженим становништвом или корисницима помоћи су од примарног значаја. Већина ресурса који се користе за ублажавање утицаја сложених ванредних ситуација потиче од оних људи који су директно угрожени. Они су принуђени да се боре са ванредним ситуацијама од њеног најранијег стадијума. Често, само након што се исцрпи већина њихових сопствених ресурса, они се окрећу страним лицима чиме започиње стварни међународни одговор. У последњој деценији постоје приметне тешкоће и опасности повезане са хуманитарним особљем при успостављању кампова, као и приличан пораст напора за обезбеђење раније помоћи, по врсти и величини која ће обезбедити људима да остану у њиховим домовима и заједницама, или уколико су расељени, да буду преузети од стране породица за помоћ. За људе из међународне помоћи, чиниоци као што су важни захтеви за брзу акцију и потешкоће с језиком могу причињавати проблем у вођењу широког и сталног дијалога с угроженим становништвом. Такав дијалог је, међутим, одлучујући из великог броја разлога. Један од њих је помоћ у планирању унапред и раном упозорењу за већину промена у будућим хуманитарним потребама, као што је нови прилив расељених особа. Само угрожено становништво је често доста добро информисано и проницљиво у односу на утицај војних и политичких чинилаца. Други разлог је најбоље планирање и имплементација тренутне помоћи. Угрожено становништво је добро распоређено за идентификацију приоритетних потреба и ефикасне механизме за дистрибуирање и коришћење обезбеђене помоћи. Најзад, постојећа помоћ мора бити обезбеђена на такав начин да угроженом становништву обезбеди осећај овлашћења и контроле и да избегава стање зависности од помоћи, што се може постићи сталним консултацијама и разменом информација.

13 Field Guidelines, UN Office for the Coordination of Humanitarian Affairs, 2003.

Међутим, мора се обратити пажња при процени ко су поуздани лидери међу угроженим становништвом, као и у добијању поузданих и јасних информација. Често, ова руководства могу бити самозвана или створена од стране појединачних група и могу имати тежу политичку или личну агенду. Осим тога, људи у међународној помоћи често добијају велики проценат информација о угроженом становништву и генерално о сложеној ВС од њиховог локалног особља. Међутим, то особље тежи да има више од удела младих, образованих људи који говоре одговарајући језик и којима није нужно да представљају шире становништво. Ова ограничења могу бити у неком степену избалансирана, али, такође, уз консултације са традиционалним лидерима. Међутим, у већини земаља они теже да то буду старији људи који могу имати своја сопствена ограничења, као што је, на пример, неспособност да дају већи приоритет неким потребама које су у заједници виђене као важне. Важно је унапредити путеве сакупљања разматрања различитих представника заједнице, путем адекватних техника процењивања и дијалога са официјалним и традиционалним лидерима. Невладине организације су често доста искусне у таквим техникама.

2. **Државне и локалне управе:** У већини операција у сложеним ванредним ситуацијама, главни партнер УН је држава, осим у неким изузецима где она не постоји (на пример, Сомалија). У већини земаља држава успоставља специјално министарство или неко друго тело задужено за целокупну координацију државне хуманитарне помоћи и сарадњу са међународним агенцијама за помоћ. Када таква државна структура за координацију постоји, важан је њен део који сарађује са хуманитарним особљем УН. Остала важна државна министарства за координацију обично обухватају Министарства спољних послова, унутрашњих послова (који обично укључује полицију и снаге безбедности и понекад војску) и одбране.¹⁴ Осим тога, агенције УН имају блиске везе са повезаним министарствима која раде са сличним специјалностима, на пример, *UNICEF* и *WHO* (*World Health Organization*) који сарађују са Министарством здравља.¹⁵ На самом терену ово није необично за локалне управе, као што су регионалне управе или локалне војне команде које имају одговарајуће управе и неки степен независности у односу на виши ниво. Важан задатак особља *ОСНА* на терену јесте да обезбеди да такве управе буду добро информисане о циљевима, принципима и имплементацији хуманитарне помоћи и

14 A. S. Hansen, *Against all Odds: The Evolution of Planning for ESDP Operations*, Center for International Peace Studies, Norwegian Defence Research Establishment.

15 Видети: <http://www.who.ch>

од стране УН и међународне заједнице у целини. У већини операција, помоћ УН за становништво може се обезбедити и изван државно контролисаних области (на пример, оних које држи опозиција или полицијске групе). У таквим случајевима, омогућавање хуманитарне помоћи се не дели по политичкој законитости у таквим опозиционим групама. Особље *ОСНА* на терену у таквим областима мора да омогући сажето информисање сталног/хуманитарног координатора и релевантног особља о политичким утисцима о ситуацијама на терену. Адекватан рад са политичким чињеницама није тако једноставан у пракси. Наиме, непристрасност и неутралност нису баш прави и реални принципи у пракси. Агенција за помоћ или хуманитарно особље могу мислити да су неутрални зато што немају интересе у конфликту, али ако су ангажовани у обезбеђењу помоћи становништву у опседнутом граду, починиоци криминалних активности их не сматрају неутралним.

3. **Уједињене нације:** У оквиру УН раде различите агенције, тимови, развојни програми, фондације и организације.

Тим УН за управљање у ванредним ситуацијама и агенције УН: стални/хуманитарни координатор блиско сарађује, ради и обезбеђује руковођење Тимом УН за управљање у ванредним ситуацијама (*UN Disaster Management Team – DMT*) на терену, који укључује представнике хуманитарних агенција УН, а који су присутни у угроженој земљи. Део надлежности сталних координатора у водећим агенцијама УН у земљи јесте да обезбеде да њихови *DMT* већ постоје на месту и функционишу у фази раног упозорења у сложеним ВС. За време сложених ВС *DMT* је основни механизам у земљи за агенције УН у извршавању њихове заједничке политике и програма хуманитарне помоћи, као и у координацији њихових специфичних акција. *DMT* се редовно позива на заједничке састанке са представницима већих хуманитарних заједница за помоћ, као што су невладине организације, Црвени крст, и међународне организације. Ови проширени састанци воде успостављању секторских подкомисија, на пример, за здравље и воду/санитет. Често одговарајуће агенције УН председавају таквим подкомисијама и играју водећу улогу у секторској координацији. Једна од важних улога Јединица *ОСНА* за координацију на терену јесте да обезбеде потребну подршку раду *DMT*.

Постоји шест агенција УН које представљају део напора помоћи УН:¹⁶ *UNDP* (*UN Development Programme* – Развојни програм УН), *UNHCR* (*UN High Commissioner for Refugees* – Високи комесаријат за избеглице УН), *UNICEF* (*UN Children's Fund* – Дечији фонд УН), *WFP* (*World Food Programme* – Светски програм за храну УН), *FAO* (*Food and Agriculture Organization* – Организација за хра-

16 Видети: <http://www.un.org>

ну и пољопривреду) и *WHO* (*World Health Organization* – Светска здравствена организација).

Са изузетком *UNHCR*, у већини ситуација ове агенције имају своје развојно оријентисане програме у земљама, пре настанка ВС. *UNDP* има значајну улогу у хуманитарним ВС и обезбеђује административну, логистичку, комуникациону и осталу подршку *ОСНА*, међународној заједници за помоћ и *DMT*. Он, такође, игра значајну улогу у преласку од помоћи ка развоју, помажући у припреми за финансирање програма обнове, као и програмима рехабилитације. Његов рад обухвата и израду националних државних капацитета за припрему, ублажавање, управљање и одговор на кризе. У извршавању ових функција *UNDP* подржава напоре прелазних управа, влада, као и специјалне интересе и донатора и помоћних и развојних заједница.

UNHCR је овлашћен да води и координира међународну помоћ и заштиту избеглица. Његова примарна улога јесте да обезбеди права и добробит избеглица, тј. људи који су побегли из својих земаља због страха од прогона. Организација настоји да обезбеди да свако може применити право да пронађе уточиште и сигурно склониште у другој држави, као и да се врати у дом по властитој жељи. У неким случајевима *UNHCR*, такође, предузима програме помоћи за интерно расељена лица.¹⁷

UNICEF је овлашћен да заштити и ради на заштити деčјих права, помаже младима у њиховим основним потребама и проширује њихове могућности у достизању њиховог пуног потенцијала.¹⁸ Он ради у обезбеђењу специјалне заштите за већину деце, жртава рата (укључујући децу војнике), ванредне ситуације, великих оскудица и свих облика насиља и експлоатације, као и оних са инвалидитетом. У ВС *UNICEF* канцеларија за програме у ВС је главна тачка за помоћ, хуманитарну политику, безбедност особља и подршку канцеларија *UNICEF* на терену, као и стратегијску координацију са хуманитарним партнерима унутар и изван система УН, укључујући *ОСНА*.

WFP обезбеђује храну за жртве које су претрпеле ВС и опасности, побољшава исхрану већини повређених и убрзава самооздрављење угрожених људи и заједница. Широки опсег операција помоћи у храни води ка развоју високоспецијализованих и логистичких могућности, укључујући конвенционални копнени и ваздушни транспорт, као и теретне и ваздушне операције. У сложеним ВС *WFP* игра значајну улогу у координацији помоћи у храни и логистици, путем сакупљања и ширења информација о глобалној помоћи у испорукама хране и захтева преко координационих структура у земљи. Такође, он поседује висок сте-

¹⁷ Видети: <http://www.unhcr.ch>

¹⁸ Видети: <http://www.unicef.org>

пен експертизе у области телекомуникација у ВС, посебно у повезивању „дубоко на терену“ и у већини ситуација може бити у позицији да усмери потребе за телекомуникације на остале агенције УН у земљи.

WHO је искључиво развојна организација, али може играти важну улогу у ВС. Њено одељење за ванредну ситуацију и хуманитарну акцију је надлежно за помоћ у координацији међународног одговора у сложеним ВС и природним опасностима на пољу здравља. У блиској сарадњи са осталим агенцијама, WHO обезбеђује мишљење и савет експерата при епидемиолошком надзору, контроли заразних болести, информисању о јавном здрављу и тренинг у хитној помоћи.¹⁹

FAO је овлашћен да подигне ниво исхране и стандард живота, побољша продуктивност пољопривреде и боље услове за сеоско становништво. Организација ради на ублажавању сиромаштва и глади спровођењем развоја пољопривреде, побољшањем исхране и обезбеђењем хране, тј. приступ храни свим људима у свако време, која им је потребна за активан и здрав живот.

а) Специјални представник генералног секретара УН понекад се именује да би радио у његово име у ВС које су сложене и са изузетном магнитудом. Практично, његово постављење је резервисано за све оне сложене ВС које захтевају укључење УН у већини политичких преговора и/или када се ангажују снаге УН за очување мира. При именовању специјалног представника, он се сматра општим ауторитетом за операције УН у угроженој земљи. Истовремено, хуманитарни координатор има искључиву улогу координације хуманитарне процене/одговора унутар стратешког управљања специјалног представника.

б) Наименованог званичника УН за безбедност именује у свакој земљи где су присутне УН генерални секретар УН у консултацији с извршним директори-ма свих агенција УН. Он је одговоран за обезбеђење и сигурност персонала УН и њихових подобних сарадника у земљи. У том смислу, он је одговоран и обавезан генералном секретару којег мора да извештава по питањима безбедности. У већини земаља стални координатор УН је наименовани званичник за безбедност. Он ће именовати управљачки Тим за безбедност који ће га саветовати о свим стварима везаним за безбедност. Састав и величина овога тима може да варира, мада већина представника агенција УН, програма и фондација учествује у њему.

в) Операције УН за очување мира, за разлику од свих сложених ванредних ситуација где се обезбеђује хуманитарна помоћ, бројно су ограничене. Оне се покрећу углавном након напора у хуманитарној помоћи, због потребе да се прво усвоји резолуција Савета безбедности која одобрава операцију и времена да се обезбеде и ангажују потребне трупе, оружје и логистичка подршка. Сва-

¹⁹ Видети: www.who.org

ка операција УН за очување мира је јединствена, успостављена са мандатом и организационом структуром које су прилагођене специфичном конфликту или ситуацији. Снаге за очување мира УН могу играти важну улогу у хуманитарној помоћи, попут услова безбедности, посебно за конвоје помоћи. Мада звучи контроверзно, у неким ситуацијама једноставно је немогуће радити без овакве заштите. Ове снаге, такође, обезбеђују основну логистичку подршку, посебно у обезбеђењу теретног и ваздушног транспорта.

г) **Државе донатори** у већини међународне помоћи имају амбасаду која их представља у земљи. Већи донатори обично имају специјалисте унутар својих амбасада. Док агенције УН одржавају своје сопствене директне контакте са донаторима, састанци између агенција УН као групе и главних донатора се припремају преко сталног/хуманитарног координатора. Дијалог са донаторима у земљи има облик индивидуалних састанака и посета представника донатора месту на терену. Важна улога особља Јединице за координацију на терену јесте да донаторима обезбеди ажуриране информације, посебно оне које се односе на тренутне потребе за помоћ, преко ситуационих извештаја и осталих докумената. Особље јединице је одговорно да обезбеди да донатори примају ажурне информације о новчаним средствима које треба да обезбеде.

Невладине организације, државне организације и покрет Црвеног крста

А) Невладине организације (*Non-Governmental Organisations – NGOs*): у већини сложених ванредних ситуација, *ОСНА* ће блиско сарађивати и са међународним и са локалним невладиним организацијама на терену. Међународне невладине организације су приватне, непрофитабилне организације које обично раде у неколико земаља. Већина има дирекције у западним земљама, мада је већи број њих основан у земљама у развоју. Неке организације су овлашћене само за припремање хуманитарне помоћи (на пример, *Лекари без граница*), док остале имају развојно оријентисане програме (*Међународна брига*, *Oxfam*, Фондација „Заштитимо децу“) и биће укључене у хуманитарне операције када се догоди криза. Неке међународне невладине организације примају фондации преко агенција УН, као њихови имплементирани партнери. Локалне невладине организације раде само у својим земљама порекла и могу имати широки спектар програма, често са развојном перспективом. Ове организације могу деловати као имплементирајући партнер са међународним невладиним организацијама које их могу финансирати и подржавати.²⁰

Б) Државне организације су оне које постоје изван система УН и које имају извршне одборе састављене од националних влада. Једна од таквих организација је

20 S. Michael, *The Role of NGOs in Human Security*, The Hauser Center for Nonprofit Organizations and The Keeney School of Government, Harvard University, November 2002.

Међународна организација за миграције (*International Organization for Migration – IOM*) која уређује деколонизацију и повратак у домовину за избеглице, а која обично сарађује са *UNHCR* и посебно се фокусира на транспорт тих лица.²¹

В) Међународни Црвени крст и покрет Црвеног полумесеца имају своју установљену институцију, Међународни комитет Црвеног крста који је утемељен у Швајцарској. Овај покрет обухвата три огранка:²² 1) Међународни комитет Црвеног крста, 2) Национални Црвени крст и Друштво Црвеног полумесеца, и 3) Међународну федерацију Црвеног крста и Друштво Црвеног полумесеца. Сви они имају јасне задатке. Међународни комитет Црвеног крста делује у области оружаних конфликта и унутрашњих немира. Последњих година обезбеђење помоћи у сложеним ВС постала је веома важна компонента његовог рада посебно унутар зона конфликта (на обе стране линија конфликта).²³ Национална удружења раде у више од 160 земаља широм света и делују као помоћна удружења јавним управама у њиховим сопственим земљама.²⁴ Они обезбеђују ланац услуга од помоћи у ВС, здравствену и социјалну помоћ у правцу прве помоћи. Федерација ради широм света у подршци акцијама различитих националних удружења. Она помаже у координацији међународне помоћи која се обезбеђује преко Покрета Црвеног крста жртвама природних катастрофа и технолошких катастрофа изван конфликтних области.

4.3. ФИНАНСИРАЊЕ ОСНА

Иако је део Секретаријата УН, ОСНА добија само мали проценат фондација из редовног буџета УН. Ефективни и добро координисани одговор на сложену ВС умногоме зависи од могућности међународне заједнице да повећа потребне ресурсе. У погледу ограничене донаторске подршке, последњих година је постало неопходно позивање на масовне хуманитарне потребе с обзиром на смањене могућности ресурса. То захтева побољшања не само у стварању инструмената за повећано финансирање већ и стратешког програмирања широко системског одговора на ванредне ситуације. За специфичне сложене ВС, ОСНА тражи подршку донатора преко Процеса уједињених апела (*Consolidated Appeals Process – CAP*) који обухвата захтеве за помоћ у ВС свих релевантних оперативних агенција, а за много мање просторе, преко посебне фондације за ВС (*Central Emergency*

21 Видети: <http://www.unhcr.ch>

22 Видети: <http://www.ifrc.org>

23 Ц. Ровер, Служити и штитити, о људским правима и хуманитарном праву за полицију и снаге снаге безбедности, Међународни комитет Црвеног крста, Женева, 1998.

24 К. Брудерлајн, „Улога недржавних субјеката у изградњи људске безбедности: случај наоружаних група у ратовима унутар држава“, *Људска безбедносћ*, Зборник текстова, Фонд за отворено друштво, 2006.

Revolving Fund – CERF). Уз помоћ издашне донаторске подршке, безрезервних доприноса донатора и већег дела осигураних и предвиђених фондација из редовног буџета, *ОСНА* је у потпуности опремљена да брзо и ефикасно одговори на изненадне почетке опасности, ВС широке скале, за регрутовање и ангажовање оспособљеног и искусног особља када и где је потребно и успешно испуњење свог мандата.

4.4. УСЛУГЕ И РАСПОЛОЖИВИ ИНСТРУМЕНТИ ЗА ПОДРШКУ КООРДИНАЦИОНИМ ФУНКЦИЈАМА ОСНА НА ТЕРЕНУ

4.3.1. *Огранак за одговор у сложеним ВС (CERB)* *и огранак за сарадњу у ВС (ELB)*

ОСНА има два огранка која интензивно и искључиво раде у сложеним ванредним ситуацијама, Огранак за одговор у сложеним ванредним ситуацијама (*Complex Emergency Response Branch – CERB*) у Женеви и Огранак за сарадњу у ВС (*Emergency Liaison Branch – ELB*) у Њујорку. *CERB* је елементарна фокусна тачка за свакодневне контакте са тереном. Почетна тачка контакта у *CERB* ће обично бити *Desk Officer* унутар неке регионалне јединице. Он треба да омогући и особљу на терену да обезбеди редовне, практичне савете о широком опсегу питања, укључујући свакодневне административне и персоналне проблеме; стратешко планирање, мониторинг и извештавање; захтеве, као и везу са донаторима.

Међу специфичним надлежностима *CERB* су подршка координацији на терену преко регрутовања и ангажовања неопходног персонала, укључујући њихову администрацију и услуге (у сарадњи са Одељењем за финансирање и администрацију). У стратешком планирању *CERB* је надлежан за обезбеђење успостављања и мирно покретање процеса стратешког планирања на терену. *CERB* је даље надлежан за израду и отпочињање захтева и осталих докумената повезаних са сложеним ванредним ситуацијама, укључујући заједничке захтеве агенција, средњорочне прегледе и мониторинг и извештаје о оцени стања. *ELB* је веза између командног штаба у Њујорку и хуманитарних координатора који служе у сложеним ВС. *Desk Officers* овде дају подршку по питањима који имају хуманитарне, политичке, безбедносне и војне импликације. Они могу бити и у сталном контакту са тереном ради размене информација о тим питањима и обезбеђења политичких савета и директива.

4.3.2. *Координација безбедности*

У свакој земљи примарна одговорност за безбедност и заштиту чланова особља УН почива на влади домаћина. И поред тога, за УН је неопходно да на

терену поставе систем за планирање и управљање безбедносним питањима који за циљ имају обезбеђење постојећег координисаног приступа заштите особља.

4.3.3. Тим УН за процену ванредне ситуације и координацију (UN Disaster Assessment and Coordination team – UNDAC)

Систем UNDAC који покреће Јединица за подршку координације на терену у Женеви као део Огранка за одговор у ванредним ситуацијама намењен је одговору у природним опасностима. Он изузетно може бити употребљен за изненадне сложене ванредне ситуације, односно за хитно обезбеђење тимова који се састоје од искусних менаџера за ванредне ситуације, као привремена заштита док хуманитарне организације не постану довољно мобилизоване. UNDAC тимови се могу ангажовати у року од 12 сати од објаве ванредних ситуација и састоје се од више од 130 специјално обучених експерата за управљање у ванредним ситуацијама који се могу ставити на располагање на захтев 29 земаља и осталих организација учесница (укључујући особље OCHA).²⁵

Чланови UNDAC који долазе из широког спектра професија (хуманитарци, техничари, медицинари и многи други), треба да поседују искуство у управљању у ВС и међународно искуство. Док ове чланове плаћају њихове сопствене владе и организације, OCHA покреће систем и обезбеђује потребне организације, опрему за мисију, комуникације и додатни тренинг и одговорна је за ангажовање мисије UNDAC.

4.3.4. Јединица за војну и цивилну одбрану (Military and Civil Defence Unit – MCDU)

MCDU, који је постављен унутар Огранка за одговор у ванредним ситуацијама у Женеви, успостављена је ради обезбеђења најефикасније употребе актива за војну и цивилну одбрану у подршци хуманитарним организацијама.²⁶ Она се консултује са нацијама и организацијама ради одржавања најновијих информација на мерама за припрему и одговор које су повезане са подршком цивилној и војној одбрани. Она делује као фокусна тачка са заинтересованим владама, регионалним организацијама и војним/цивилним одбрамбеним установама на мерама за припрему и употребу ових актива у подршци хуманитарним операцијама, и координацији њихове мобилизације. MCDU одржава базу података о ресурсима, рангирајући их од авионских товара, пољских болница и јединица за исхра-

25 A. Boin, M. Ekengren, M. Rhinard, *The European Union as Crisis Manager*, University Printing House, Cambridge, CB28BS, United Kingdom, 2013.

26 Планирање у цивилним ванредним ситуацијама и цивилно-војна сарадња, NATO Civil Emergency Planning and Civil-Military Cooperation (CEP/CIMIC) Course M9-56, Oberammergau, Germany, 2005.

ну на терену до јединица за нуклеарну, биолошку и хемијску детекцију. Иако се MCDU углавном користи у природним опасностима, она се може употребити и у сложеним ВС на захтев сталног/хуманитарног координатора.

4.3.5. *Међународна саветодавна група за трагање и спасавање (International Search and Rescue Advisory Group – INSARAG)*

INSARAG је унутар УН глобална мрежа више од 80 земаља и организација за одговор у ВС. Њен циљ је установљивање стандарда за међународне тимове за трагање и спасавање и методологије за међународну координацију у одговору на ВС. Основан је 1991. године са мисијом да развија ефикасну међународну сарадњу у циљу очувања живота и предочи хуманитарну помоћ након ВС.

Активности INSARAG обухватају унапређење припрема на ванредне ситуације и сарадње између међународних тимова за трагање и спасавање, као и унапређивање размене информација о оперативним процедурама и наученим лекцијама. Чланице INSARAG су развиле заједничке функције и операције тимова за трагање и спасавање, што је довело до развијања међународног система одговора за трагање и спасавање (*International Search and Rescue Response System*).²⁷

4.5. ЈАВНО ИНФОРМИСАЊЕ И МЕДИЈИ

4.5.1. *Платформе информисања*

Кључни ресурси информисања OCHA су веб-сајт *ReliefWeb* и Интегрисана регионална информациона мрежа (*Integrated Regional Information Network – IRIN*), који су међусобно одвојени али комплементарни и заједнички појачани информациони системи. Они се могу користити за обезбеђење брзог, тачног и релевантног информисања у сложеним ВС или природним опасностима међународне заједнице у целини, као и користан извор информација за само особље OCHA на терену.

ReliefWeb (www.reliefweb.int) признат је од оснивања, 1996. године, као главни онлајн извор информација о хуманитарним ВС. Он обезбеђује информације које су сакупљене из више од 300 извора, укључујући OCHA, IRIN, остале агенције УН, међународне организације, владе, невладине организације, академске/истраживачке организације и медије.²⁸ Из перспективе новог особља OCHA на

27 INSARAG одржава сталне контакте са међународним тимовима за трагање и спасавање преко OCHA, односно њеног огранка за одговор у ванредним ситуацијама (*Disaster Response Branch – DRB*) у Женеви, који уједно представља фокалну тачку УН за мобилизацију и координацију међународног одговора на ВС.

28 Веб-сајт се може користити у више од 150 земаља, претежно оних који су унутар међународне хуманитарне заједнице, а које могу прелистати отприлике 300.000 докумената сваког месеца.

терену, *ReliefWeb* може обезбедити веома корисну оријентацију. Његови највећи извори вредности су ситуациони извештаји, кратки прегледи ВС и новости о тренутним опасностима и хуманитарним кризама. У погледу сложених ВС, земље/региони су излистани по одређеном редоследу. Ова документа укључују ОСНА сопствене ситуационе извештаје са терена. Аналитичке/*background* информације су обезбеђене за сваку земљу/сложену ВС преко веза са осталим веб-сајтовима. Веома су корисни и популарни документи који се баве активностима хуманитарних организација, као што су захтеви за помоћ у ВС, опис пројеката и објављивање у штампи.

4.5.2. Остале кључне особине *ReliefWeb*

Центар за мапе: Обезбеђене су аутоматске везе са каталогом мапа које се одnose на ВС у појединачним регионима и земљама које покрива *ReliefWeb*. Специјалисти за *GIS* свакодневно развијају побољшане референце мапа које приказују хуманитарне информације, као што су локације и кретања расељених лица.

Праћење финансија: Ова база којом управља *CERB* у Женеви табеларно приказује обавезе и доприносе из апела за помоћ.

Ресурси:

1. Слободна места за хуманитарце: могућности запошљавања у агенцијама УН и осталим агенцијама
2. Библиотека: референтни документи о хуманитарним питањима
3. Рано упозорење: директориј веб-сајта којег одржавају различите организације посвећене раном упозорењу
4. Регистар капацитета за управљање у ванредним ситуацијама: обезбеђује повезивање информација о нагомиланим резервама ставки за помоћ у ВС, корисничке тачке контакта и спискове експертиза за управљање у ванредним ситуацијама
5. Телекомуникације у ВС: односе се на активности Радне групе која се бави овим питањима
6. Адресар организација: спискови 300 хуманитарних организација
7. Попис тренинга за хуманитарну помоћ: информације о радионицама, конференцијама и слично
8. Сродни веб-сајтови: списак веб-сајтова које одржавају остале хуманитарне организације
9. Претраживач – *ReliefWeb* има и једноставан и напредни претраживач.

4.5.3. ОСНА On-Line (www.reliefweb.int/ocha.ol)

Ово је *ОСНА home* веб-сајт. Он укључује информације које су специфичне за ОСНА (мандат, структуру, контакт информације и остало), новине из главних штабова и канцеларија на терену (билтене, штампу и званичне изјаве), новине о

политици и пропагирању службе (публикације, говоре, остале материјале). Недељник *ОСНА News* се широко дистрибуира као штампани материјал и доступан је на овом веб-сајту.

4.5.4. *Интегрисана регионална информациона мрежа* (*Integrated Regional Information Network – IRIN*)

Јасна сврха *IRIN* јесте да подстакне већи значај и разумевање регионалних спорних питања и догађаја, да допринесе бољој информисаности и ефективнијим хуманитарним акцијама и покривености медија, укључујући припрему и помоћ у ВС. *IRIN* се бави ажурирањем, анализама и даје упутства која покривају широки опсег политичких, економских и социјалних спорних питања која се односе на хуманитарни рад – из регионалне перспективе. Информације се црпе (и достављају) из раширених мрежа обухватајући агенције УН, невладине организације и међународне организације, националне управе, донаторе, организације за људска права, политичке партије, регионалне институције, цркве, академије, трговину и медије. Осим креирања својих дневних, недељних и специјалних извештаја, *IRIN* објављује публикације агенција УН, локалних и међународних невладиних организација, Покрета Црвеног крста и Црвеног полумесяца, влада, академија и осталих. Такође се могу објавити извештаји јединица *ОСНА* за координацију на терену.

Извештаји *IRIN* и њени документи дистрибуирају се претплатницима путем имејла и факса.²⁹

IRIN је важан информациони ресурс, будући да обезбеђује дневно ажурирање, нове информације и анализу догађаја у ВС. Њихов веб-сајт је користан алат за истраживања имајући у виду да садржи архиву свих докумената. Специфичне информације се могу лоцирати помоћу *IRIN* претраживача. *IRIN* функционише као информационо место размене у којем њени службеници свакодневно прегледају хиљаду порука и нових података. На основу њих, објављују се извештаји који на две-три стране дају концизан преглед догађаја. Претплатници *IRIN* могу дефинисати своје корисничке профиле у складу са својим појединачним областима од интереса и тако примати новости које одговарају њиховим потребама.

4.5.5. *Virtual OSOCC (On Site Operations Coordination Centre) – VOSOCC*

Основна намена овога веб-сајта је да олакша доношење одлука у међународном одговору на већину опасности путем размене информација у реалном вре-

29 Од априла 1999. године, материјалу *IRIN* може да се приступи путем *IRIN* веб-сајта (www.reliefweb.int/IRIN).

мену (*real-time*) од стране свих учесника заједнице за међународни одговор на ВС. Сви корисници овог веб-сајта имају могућност да креирају имејл и СМС које се аутоматски шаљу претплатницима у циљу информисања о критичним ситуацијама које се ажурирају за време операција одговора у ВС.

Преко VOSOCC и онлајн радних процедура, укључујући имејл и СМС, може ефикасно да се мобилише Тим УН за процену и координацију (*United Nations Assessment and Coordination Team – UNDAC*). Он омогућава управљање тренинзима и обукама тимова УН, састанцима и радионицама путем имејл пријава, онлајн регистрације учесника и дискусије о пропратним материјалима. VOSOCC обезбеђује својим корисницима форум за дискусију у свим областима које их интересују укључујући размену информација о најбољој пракси и наученим лекцијама после операција одговора на ВС. Он садржи и фото-библиотеку где корисници могу да размењују фотографски материјал и целокупну документацију о извршеним операцијама помоћи.

4.5.6. Глобални систем за упозорење на опасности и координацију одговора (*Global Disaster Alert and Response Coordination System – GDAS*)

GDAS је информациона платформа заснована на вебу која комбинује постојеће веб базиране системе информационог менаџмента у ВС са циљем да упозори међународну заједницу у случају важнијих изненадних опасности и омогући координацију међународног одговора за време фазе помоћи у ВС. GDAS садржи следеће елементе:

- **групу стандарда** за обезбеђење међуоперабилности између постојећих система за упозорење и координацију одговора
- **групу радних процедура** за обезбеђење могућности предвиђања и поузданости у стварању информација и размену у време одговора на кризу,
- **учеснике** који се обавезују да обезбеде одговарајуће информације у складу са стандардима и радним процедурама.

Циљ GDAS је да обезбеди да заједница за међународни одговор у ВС има платформу која упозорења о опасности и све информације релевантне за међународни одговор у ВС интерактивно, на структурни и предвиђени начин размењује између свих укључених. GDAS ће бити активиран у важнијим природним и технолошким опасностима, које превазилазе капацитете за одговор угрожене земље и захтевају међународну помоћ. Он ће бити активан од момента прогнозиране или активне важније опасности до краја фазе помоћи. Фаза помоћи се завршава када не постоје даљи захтеви за размену информација организација које дају помоћ и координацију њихових активности, и започиње фокусирање међународне помоћи на рехабилитацију и реконструкцију. Трајање фазе помоћи

може варирати у ВС, али је обично од три до четири недеље. Тренутно, GDAS не покрива рано упозорење и рехабилитацију (реконструкцију).

Приступ за пријаву – упозорењу GDAS и интерактивним компонентама (на пример, VOSOCC) ограничени су (заштићена лозинка – *password*) на менаџере за ВС у земљама донаторима, организације за одговор и земље склоне опасностима. Осим тога, GDAS је доступан и за истраживачка друштва која анализирају утицај опасности и активности одговора ради побољшања концепта међународног управљања у ванредним ситуацијама. Земље склоне опасностима треба да буду примарни учесници GDAS. Ово захтева да се успоставе и обуче наменске фокусне тачке (тачке контакта) у овим земљама ради обезбеђења да се у случају важнијих опасности, релевантне информације благовремено и поуздано обезбеде за међународну заједницу у складу са дефинисаним стандардима и методологијом GDAS. Упозорење на опасност ће се аутоматски активирати од стране:

- мониторинга опасности и инструмената за процену дејства или штете након опасности, или
- преко VOSOCC од стране било ког регистрованог корисника који је приметио већу опасност.

GDAS активира:

НИВО I упозорења: Упозорење о опасности шаље се претплатницима у случају:

- аутоматске детекције опасности
- учесник активира упозорења о опасности у VOSOCC
- активиран је *Reliefweb* (након првог ситуационог извештаја OCHA или IFRC)
- *AlertNet* активира упозорење на основу унутрашње процене догађаја.

НИВО II упозорења: Упозорење о опасности шаље се претплатницима само када НИВО I упозорења потврди контролор GDAS. Тако претплатници могу бити упозорени само у случају опасности коју је експерт означио као значајну и где је потребна међународна помоћ.

GDAS служи у:

1. Иницијалном упозорењу о опасности и процени утицаја/губитака: одмах након појаве опасности претплатници са одобреног Нивоа I аутоматски се обавештавају о прелиминарним информацијама о опасности и аутоматски израчунатом проценом губитака и дејства опасности.
2. Упозорењу заједнице за међународну помоћ у ВС: на основу иницијалног обавештења о опасности, VOSOCC модератори ће контактирати угрожену земљу и остале релевантне изворе ради добијања додатних информација о опасности. Резултати њихових процена биће објављени у VOSOCC.

У случају захтева за међународну помоћ, или уколико угрожена земља објави да захтева међународну подршку, модератор VOSOCC ће активирати све учеснике са одобреним Нивоом II.

3. Координацији активности помоћи: у већини опасности, модератори VOSOCC креирају ланац за одвојену дискусију у VOSOCC како би менаџерима за ВС омогућили размену информација које се односе на операцију одговора у ВС како у угроженој земљи, тако и у међународној заједници. Информације ће бити састављене у секторима (приоритетне потребе, логистика, смештај, храна, вода/санитет и слично) ради олакшавања управљања информацијама. Модератори VOSOCC омогућавају дискусије на VOSOCC и периодично сумирају секторске информације ради одржавања ажурираног прегледа информација. Осим тога, они ће сваком кориснику проследити захтеве на VOSOCC.
4. Прибављању сателитских снимака и мапа: UNOSAT ће прибавити сателитске снимке и мапе које се могу директно наручити од регистрованих корисника VOSOCC или директно од UNOSAT.
5. Интеграцији одговарајућих система информационог менаџмента.

ЗАКЉУЧАК

UN OCHA по свом саставу, структури и организацији представља веома сложен систем за координацију међународне помоћи у свим врстама ВС. Она ангажује јединице и тимове цивилног и војног састава, на терену на месту ВС који су састављени од стручних и обучених лица широм света. Ова међународна организација има изграђену финансијску подршку како у помоћи угроженим земљама, тако и за финансирање сопствених потреба, иако учешће експерата из појединих земаља изискује финансирање земаља донатора. Наиме, због изузетно сложеног и свеобухватног система, деловање UN OCHA подразумева финансирање од стране великих донаторских земаља и агенција. UN OCHA сарађује с великим бројем организација, хуманитарних, владиних и невладиних, као и оних који су у систему Уједињених нација.

То подразумева широк приступ у сагледавању насталих проблема у одговору на ВС. Информациона платформа UN OCHA нуди велике могућности информационе размене. Приступ виртуелној мрежи (VOSOCC) је ограничен за кориснике, а основни услови за приступање су да постоји одговарајућа тачка контакта у земљи, као и препорука корисника (претплатника) мреже. Овој мрежи могу приступити и одговарајуће институције и експерти који се баве проблемом управљања у ванредним ситуацијама.

ЛИТЕРАТУРА:

- Minear, Larry. *The Humanitarian Enterprise: Dilemma and Discoveries*, Kumarian Press, Bloomfield, CT, 2002.
- Field Guidelines, UN Office for the Coordination of Humanitarian Affairs, 2003.
3. Ровер, Ц. *Службени и штећивости, о људским правима и хуманитарном праву за полицију и снаге снаге безбедности*, Међународни комитет Црвеног крста, Женева, 1998.
4. Hansen, A. S. *Against all Odds: The Evolution of Planning for ESDP Operations*, Center for International Peace Studies, Norwegian Defence Research Establishment.
5. Брудерлајн, К. „Улога недржавних субјеката у изградњи људске безбедности: случај наоружаних група у ратовима унутар држава“, *Људска безбедност*, Зборник текстова, Фонд за отворено друштво, 2006.
6. Boin, A., Ekengren, M., & Rhinard, M. *The European Union as Crisis Manager*, University Printing House, Cambridge, CB28BS, United Kingdom, 2013.
7. *EU Handbook on assistance interventions in the frame of the Community Mechanism for Cooperation in civil protection*, 2003.
8. *Guidelines for complex emergencies*, UNOCHA, New York, 2008.

ИНТЕРНЕТ ИЗВОРИ:

<http://www.unhcr.ch>
<http://www.ifrc.org>
<http://www.un.org>
<http://www.unicef.org>
<http://www.who.ch>
<http://www.unsystem.org>
http://www.reliefweb.int/ocha_ol/index.html

Jasmina GAČIĆ, Vladimir JAKOVLJEVIĆ
University of Belgrade – Faculty of Security Studies

THE UNITED NATIONS RESPONSE TO CHALLENGES POSED BY EMERGENCIES

Abstract: In order to respond to emergencies adequately, the United Nations founded the United Nations Office for the Coordination of Humanitarian Affairs (OCHA). OCHA's task is to ensure a quick and efficient response of all actors, including governments, NGOs and UN agencies. Since 1991, a large number of prolonged internal conflicts have emerged requiring continual international action (Afghanistan, Iraq, Sudan) and signalling the urgent need for more effective coordination. OCHA has three key roles: 1. coordination and the humanitarian response to emergencies, 2. the development of policies and the coordination policy, and 3. providing aid in humanitarian issues. As far as cooperation with numerous actors is considered, OCHA coordinates with the population under threat, the state and local governments, and the United Nations. Six UN agencies constitute part of the effort and aid of the UN to the community under threat: the United Nations Development Programme (UNDP), the United Nations High Commissioner for Refugees (UNHCR), the United Nations Children's Fund (UNICEF), the World Food Programme (WFP), the Food and Agriculture Organization of the United Nations (FAO), and the World Health Organization (WHO). UNDP has the most significant role in humanitarian emergencies and provides administrative and logistical support, support in communications, and other types of support to OCHA. OCHA is also supported by non-governmental organizations, government organizations, and the Red Cross. The available instruments of support to coordinating functions of OCHA in the field also include: the Complex Emergency Response Branch (CERB), the Emergency Liaison Branch (ELB), the United Nations Disaster Assessment and Coordination team (UNDAC), the Military and Civil Defense Unit (MCDU), and the International Search and Rescue Advisory Group (INSARAG).

Key words: UN, OCHA, emergencies

UDC 343.431:659.3-057.875
176.5:659.3-057.875
ID 512433077

Желимир КЕШЕТОВИЋ, Марија НЕСТОРОВИЋ
Универзитет у Београду, Факултет безбедности

УТИЦАЈ МАСОВНИХ МЕДИЈА НА ФОРМИРАЊЕ ЗНАЊА И СТАВОВА СТУДЕНАТА О ПРОБЛЕМУ ТРГОВИНЕ ЉУДИМА И СЕКС-ТРАФИКИНГА¹

Апстракт: У раду аутори указују на значај сексуалне експлоатације, последице који овај проблем носи са собом, као и велику улогу масовних медија у превенцији овог проблема у савременом друштву. У том контексту као нарочито користан алат посматрају се медији који утичу на подизање свести јавности посебно када је реч о темама које су веома „тешке“ и осетљиве, као што је трговина људима ради сексуалне експлоатације. У емпиријском делу истраживања испитиван је утицај масовних медија на знање, информисаност и ставове студената Факултета безбедности у Београду, Учитељског факултета у Ужицу и Факултета техничких наука у Чачку о проблему трговине људима и њеног најчешћег облика – секс-трафикинга, где је на основу резултата извршена компаративна анализа.

Кључне речи: сексуална експлоатација, трговина људима, медији, превенција

УВОД

Трговина људима ради сексуалне експлоатације представља глобални феномен који је у мањем или већем обиму присутан у свакој земљи на свету без

¹ Основу за овај рад чини дипломски рад Марије Несторовић, који је кандидаткиња одбранила на Факултету безбедности под менторством проф. Кешетовића.

обзира на економску развијеност, политичко уређење и културу, традицију или религијску припадност становништва. О овом проблему се последњих година све интензивније говори на највишим нивоима (националном, регионалном, глобалном), и то као о једном од најгорих злочина нашег времена (UNODC, 2014).

Према проценама Међународне организације рада (International Labour Organization – ILO), претпоставља се да укупно има 2,4 милиона жртава трговине људима од којих највећи удео заузимају жене и деца која се сексуално експлоатишу. Трговци укључени у овај облик криминала према неким проценама зарађују више од 32 милијарде долара годишње (UNODC, 2012). Поред полиције, тужилаштва, невладиног сектора и осталих субјеката у превенцији трговине људима и сексуалне експлоатације велику улогу могу имати масовни медији, који скретањем пажње јавности на овај проблем упозоравају, информишу, едукују становништво о „облицима модерног ропства“. Такође, веома важну улогу може да има и млада генерација, посебно студенти због потенцијалног утицаја који могу имати на своје вршњаке и ширу средину. Наравно, предуслов је да они сами поседују одговарајућу свест, знање и степен безбедносне културе уопште и када је реч о овом феномену посебно.

У овом раду истраживали смо колико су студенти три факултета (Факултета безбедности у Београду, Учитељског факултета у Ужицу и Факултета техничких наука у Чачку) информисани о секс-трафикингу и испитали њихово знање, ставове и познавање могућности превенције овог проблема коришћењем медија масовних комуникација.

ТРГОВИНА ЉУДИМА

Трговина људима је један од највећих глобалних безбедносних проблема данашњице, одмах иза илегалне трговине дрогама и оружјем. У питању је комплексан, динамичан друштвени феномен који се може посматрати из више приступа: миграциони приступ (узроке види у просторима миграционих политика и разним областима рада миграната), кривичноправни приступ (сазнања о овом проблему своди на препознавање кривичног дела, али и посматрање овог феномена као облика организованог криминала који доноси огроман противправни приход) и приступ заснован на људским правима (као главне узроке наводи психолошке, социолошке, политичко-филозофске аспекте дисбаланса моћи, дискриминације, немогућности да се заштите људска права грађана) (Галоња, Јовановић, 2010: 76).

Трговина људима није ограничена само на територију једне земље. У питању је вишеслојни проблем који погађа скоро сваку земљу на свету (од развијених земаља, преко земаља у развоју, земаља у политичкој и економској транзицији, па

све до земаља у рату и постконфликтне земље као земље порекла и транзита за жртве). Земље у транзицији или друге земље неразвијеног дела света теже да изграде демократска друштва при чему се суочавају с великим изазовима који носи све већи пораст организованог криминала и веома тешко се носе са друштвеним кризама и нестабилностима. Међутим, економски развијене земље су привлачне за трговину људима, посебно у виду потражње људи као робе, док понуда долази из сиромашних земаља. Наиме, млади људи, вођени идејом о бољем животу у земљама економског благостања, беже из окова апатије и сиромаштва својих држава у боља и сигурнија друштва, верујући да ће на неком другом месту остварити своје циљеве. Међутим, начини остваривања таквих циљева често нису у складу с њиховим могућностима, али ни могућностима еконимије тих земаља, које не могу да им обезбеде економску сигурност коју очекују (Лалић, 2007:16-18).

Као општеприхваћена дефиниција трговине људима може да се неведе она коју даје Конвенција Уједињених нација против транснационалног организованог криминала, тј. члан 3 Протокола за превенцију, сузбијање и кажњавање трговине људима који је дефинише као врбовање, превозење, пребацивање, скривање и примање лица, путем претње силом или употребом силе или других облика принуде, отмице, преваре, обмане, злоупотребе овлашћења или тешког положаја или давања или примања новца или користи да би се добио пристанак лица које има контролу над другим лицем, у циљу експлоатације. Експлоатација обухвата, као минимум, експлоатацију проституције других лица или друге облике сексуалне експлоатације, принудни рад или услуге, ропство или однос сличан ропству или уклањање органа. Савет Европе је усвојио ову Конвенцију у којој се налази ова дефиниција и истиче неопходност међународне сарадње како би се земље избориле са овим проблемом (UNODC, 2014).

На основу дефиниције дате у Протоколу о трговини људима евидентно је да трговина људима има три конститутивна елемента:

1. Закон (шта је урађено) – врбовање, превозење, пребацивање, скривање или пријем особа
2. Средства (како се то ради) – претња или употреба силе, принуде, отмица, превара, обмана, злоупотреба власти или рањивости, давање новца или користи да би лице контролисало жртву
3. Сврха (зашто се то ради) – у циљу експлоатације, што укључује сексуалну експлоатацију, принудни рад, ропство или однос сличан ропству и одстрањивање органа (UNODC, 2014).

Постоји неколико видова експлоатације жртава трговине људима:

1. сексуална експлоатација
2. радна експлоатација

3. илегално усвојење деце
4. принудни брак
5. узимање људских органа и делова тела
6. принудно вршење криминалних радњи
7. принудно учешће у оружаном сукобима
8. трговина људима у ужем смислу (подразумева продају жртве трећим –заинтересованим лицима и остваривање противправног профита на основу разлике у цени куповине и продаје) (Мијалковић, 2005: 40).

СЕКС-ТРАФИКИНГ

Ово је најчешћи облик трговине људима, а жртве трговине људима и секс-трафикинга називају се жртвама модерног ропства јер од оног тренутка када се особе купе због принудног секса или обављања тешких послова оне постају нечије власништво и губе оно највредније што су имале – сва права и слободе. Према процени организације Free the Slaves данас је свету између 21 милион и 30 милиона људи у ропству, што је много више него што је постојало за време трговине робовима из Африке у Америку. Овај податак о ропском положају жртава везује се за све облике трговине људима: сексуалну експлоатацију, радну експлоатацију, служење у кући, дужничко ропство (Free the Slaves, 2014).

Појам секс-трафикинга односи се на регрутовање, скривање, превоз или обезбеђивање особе у сврху комерцијалног сексуалног чина који је изнуђен силом, преваром или принудом. Комерцијални сексуални однос подразумева било који елемент од вредности којим се тргује за било коју врсту пружања сексуалних услуга (проституција, порнографија, или сексуалне перформансе) (Shared hope international, 2014).

Незапосленост, сиромаштво, недостатак образовања, насиље, ратно окружење, дискриминација могу подстаћи особу да започне живот на неком другом месту, а то подразумева и заинтересованост за разне пословне понуде како би особа што пре поправила материјално стање (АСТРА, 2007/2008:12).

Жртве сексуалне експлоатације могу бити и мушкарци, али су најчешће жене и девојке старости између 18 и 25 година које се продају и купују ради пружања сексуалних услуга. Регрутују се углавном незапослене, сиромашне особе, слабог образовања, које слабо говоре стране језике и које потичу из сиромашних крајева, тежећи ка промени средине и побољшању своје будућности (CINS, 2013).

Овим злочином и тешким кршењем људских права жртва је принуђена на пружање сексуалних услуга, зостављана је, трпи физичко и психичко насиље, улази у ропски положај, остаје без личних докумената, новца, слободе кретања и одлучивања јер је контролише особа која ју је купила. Наиме, жртва је преваре-

на, изманипулисана, живи у изолацији уз претњу насиљем уколико жели да побегне, у условима принуде и константног страха. Поред претњи, жртве су уцењене – условљене да ће уколико се не повинују жељи трговаца људима открити истина о њој која ће јој нанети материјалну и моралну штету (нпр. уцена девојке да ће видео-материјал у ком је она принуђена на сексуални чин бити приказан јавности или њеним драгим особама уколико се не ода проституцији) (Мијалковић, 2004:109)

Као најчешћи начини врбовања жртава трговине људима и секс-трафикинга јесу понуде за посао, понуде за чување деце, учење језика у иностранству, понуде за манекенство, разне понуде за упознавања путем друштвених мрежа и понуде за брак. (АСТРА, 2007/2008: 15). Особа се може регрутовати и у кафићу, уз причу и пиће од стране особе коју потенцијална жртва познаје (комшија, друг, рођак), затим од стране дечка који жртву позива да започне живот с њим на неком бољем месту, а све чешће за врбовање се користи и интернет. Наиме, не само на интернету већ и у разним новинама које имају огласе за посао постоји велики број понуда које су бајковите, веома добро плаћене, са добрим условима рада а које са собом носе велики ризик.

Када у нади за бољом зарадом и животом, несвесне да иза тога стоји нешто друго, прихвате овакве пословне понуде, оне постају власништво свог „господара“ јер бивају купљене. Крше им се сва људска права, остају без слободе кретања, одлучивања, трпе малтретирања и претње. Многе покушавају да побегну, а када им то не успе, трговци их уцењују породицом, прете да ће им повредити браћу, сестре, децу, а бивају пребијене понекад и насмрт. Када постану свесне да су жртве сексуалне експлоатације, оне излазе у сусрет захтевима свог газде, глуме добровољност са својим клијентима како би узеле новац јер је „газда“ само задовољан ако има зараду. Тако улазе у замку, немају социјалне контакте, да са неким попричају, посаветују се, имају само свог „господара“ и труде се да га не разбесне (CINS, 2013).

Међутим, уколико им успе да изађу из ланца трговине људима, ситуација се за њих врло мало мења. Оне пролазе кроз процес напорног и неизвесног опоравка (ре)интеграције, обезбеђује им се медицинска, психолошка помоћ, али и подршка околине која би требало да им пружи максималну помоћ и разумевање. Жртве се често сусрећу са различитим предрасудама и неразумевањем околине, суочавају се са разним проблемима дискриминације, притиска да се појаве као сведоци у судским поступцима који су дуги и за жртву представљају секундарну виктимизацију јер поново се жртва враћа искуству које је доживела, без могућности да остави све иза себе и започне нови живот. Како би се жртве вратиле нормалном животу, треба уложити велике напоре не само доношењем законског и институционалног оквира већ и њиховом применом у пракси (АСТРА, 2011: 49-50).

Путеви сексуалне експлоатације најчешће крећу од сиромашних ка богатим земљама, било да су у питању земље у развоју, било земље у транзицији које пролазе кроз разне политичке, друштвене и културне промене (АСТРА, 2007/2008:12). Због свог географског положаја, Србија је била и остала вема важна транзитна зона преко које воде бројни путеви различитих видова илегалне трговине, укључујући и трговину људима (Ђопић, 2008).

Србија је земља порекла, транзита и крајње одредиште жртава локалне и међународне трговине људима за потребе сексуалне експлоатације, пише у најновијем годишњем извештају Стејт департмента о трговини људима у свету (Петровић, 2009).

Према подацима Центра за заштиту трговине људима, 2013. године у Србији идентификоване су 92 жртве трговине људима. Ако упоредимо овај број са бројем становника Србије из пописа 2011. године (7.186.862 становника), стопа идентификације износи 1,3 жртве на 100.000 становника. Од укупног броја идентификованих жртава, 66 је из Србије, а 26 жртава су грађани Србије препознали као могуће жртве трговине људима у иностранству. Највећи број жртава 2013. године (41%) сексуално је експлоатисано, затим следи радна експлоатација (22%) која се из године у годину повећава. Сексуална експлоатација бележи пад у односу на просек за претходне три године (55%) и одвија се, пре свега, на националном нивоу (95% жртава експлоатисано је на нивоу Србије).

Жртве трговине људима су чешће жене (69%) него мушкарци (31%) а у истој мери су заступљена пунолетна и малолетна лица. Жртве секс-трафикинга су најчешће жене (60%) жртава.

Географски гледано, трговина људима није исто распрострањена у свим деловима Србије. Највећи број жртава у односу на број становника је експлоатисан у Алексинцу кроз прошњу и принудни брак. Затим следе Смедерево и Београд за које је карактеристична сексуална експлоатација жртве у већини случајева.

Када је реч о врбовању жртве у Србији, оне су најчешће врбоване од стране познате особе (73%) од којих је (43%) врбовано од стране познаника, а (30%) од стране породице (Центар за заштиту жртава трговине људима, 2014).²

Имајући у виду да жртва трговине људима може бити свако, да је то проблем који погађа сваку земљу, требало би посебно превентивно деловати како би се овај проблем смањило. Што се тиче превентивне заштите жртава секс-трафикинга и заштите у случају када изађу из канди овог проблема, ситуација је иста као и за било које видове трговине људима. Било да је у питању сексуална експлоатација, принудни рад, просјачење, било принудни брак, превенција треба да обухвати добру обавештеност и информисаност сваког човека о овом проблему.

2 Видети више на званичном сајту Центра за заштиту жртава трговине људима: <http://www.centarzztlj.rs/index.php/statistika>

Примарна превенција постиже се организовањем едукативних и информативних програма, тј. упознавањем младих са феноменом, узроцима и последицама трговине људима кроз разне формате (предавања, радионице, трибине, семинаре и кампање за подизање свести шире јавности). Улогу у спровођењу едукативних и информативних активности има полиција, невладине организације, Црвени крст, просветни радници, студенти, волонтери и, наравно, масовни медији. Наиме, у савременом свету социјално конструисане стварности доминантан је утицај медија на формирање свести јавности и сензибилизације на значајне друштвене проблеме. У том смислу, спровођење разних тематских емисија, прилога, документарних филмова са темом трговине људима могу знатно допринети едукацији шире јавности о овом проблему.

СВЕСТ СТУДЕНАТА О ПРОБЛЕМУ ТРГОВИНЕ ЉУДИМА И СЕКС-ТРАФИКИНГА

У уводу је истакнута потенцијална улога студената у подизању свести и активном учешћу у превенцији трговине људима и секс-трафикинга. Међутим, неопходан предуслов за испуњавање те улоге јесте да и они сами поседују свест, знање и информације о овом проблему. У покушају да утврдимо степен њихове обавештености и сензибилисаности, спровели смо емпиријско истраживање на три високошколске установе: Факултету безбедности у Београду, Учитељском факултету у Ужицу и Факултету техничких наука у Чачку. У избору институција руководили смо се тиме да различита област студирања, садржаји које проучавају у току студија, али и локација самог факултета који студирају могу да имају утицаја на информисаност о различитим друштвеним појавама, као и на различите ставове према друштвеним збивањима. Због тога је у овом раду једна од централних тема и задатака истраживања било и поређење информисаности и ставова студената три различита факултета према трговини људима и секс-трафикингу и могућим медијским утицајима на превенцију ове појаве. У испитивање су укључени студенти са три факултета различита по пољу студија (техничко-технолошко поље, друштвено-хуманистичко поље у области образовања и друштвено-хуманистичко поље у области менаџмента), као и месту у коме је седиште факултета (главни град, велики град у унутрашњости и велики град у пограничном округу), што донекле одражава и различитости у окружењу у коме студирају и местима одакле долазе, мада то није посебно овде анализирано.

Примењено је анкетирање а за анкету је коришћен упитник затвореног типа који се састоји од 60 питања. Први део упитника обухватио је питања са могућношћу вишеструког избора где су испитаници бирали један или више одговора који се односи на основна знања студената о врстама, узроцима, могућностима

заштите од трговине људима и секс-трафикинга, начинима превентивног деловања како би се сузбио проблем трговине људима, као и одређивање самог појма секс-трафикинга и појава које се на њу односе. У осталим питањима студенти су заокруживањем одговора да или неистпитивани да ли су имали прилику да путем различитих комуникационих медија дођу до информација о овим појавама. Полазна основа за упитник примењен у овом истраживању је упитник који је за испитивање информисаности о трговини људима користила НВО АСТРА (АСТРА, 2011: 21–22, 74), из кога су коришћена поједина питања прилагођена проблему истраживања у овом раду, али су додата и нова питања прилагођена циљевима овог истраживања и процедури анкетирања.

Анкетом о трговини људима и секс-трафикингу и медијима масовне комуникације укупно су испитана 194 студента друге, треће и четврте године студија, којима је место боравка село, мали град и велики град. Узорак је адекватан и према години студија је приближно уједначен. Испитивање није обухватило студенте прве године студија јер се они још увек нису идентификовали са студијама које похађају и тек су почели да се уклапају у академски живот и усвајају знања и вештине предвиђене студијским програмом.

	ФБ	УФ	ФТН	Укупно
Број/проценат испитаника	56	68	70	194 (100%)
Мушки/женски	16/40	14/54	32/38	62 (32,0%) 132 (68,0%)
2. година студија	18	9	28	55 (28,4%)
3. година студија	15	40	11	66 (34,0%)
4. година студија	23	19	31	73 (37,6%)
Село	9	15	23	47 (24,2%)
Мали град	19	36	36	91 (46,9%)
Велики град	28	17	11	56 (28,9%)

Испитивање студената на факултетима реализовано је у периоду од 1. до 15. јуна 2014. године у три различита града (Београд, Чачак, Ужице). Анкета је реализована у сарадњи са професорима и асистентима Факултета техничких наука, Учитељског факултета и Факултета безбедности током јунског испитног рока. Део података на Факултету безбедности прикупљен је и у директном контакту са студентима. Анкета је била анонимна, а за попуњавање анкетног упитника студентима је било потребно од 10 до 15 минута.

ОСНОВНА ЗНАЊА СТУДЕНАТА О ТРГОВИНИ ЉУДИМА И СЕКС-ТРАФИКИНГУ

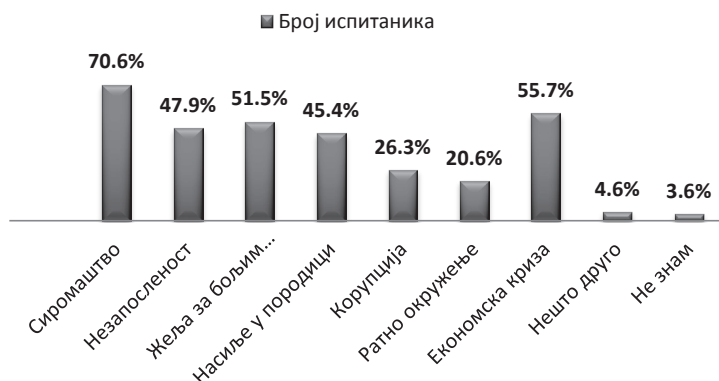
Овај део истраживања у којима су испитаници бирали у упитнику један или више понуђених одговора односи се на основна знања студената о врстама, узро-

цима, могућностима заштите од трговине људима и секс-трафикинга, начинима превентивног деловања како би се сузбила трговина људима, као и одређивање самог појма секс-трафикинга и појава које се на њу односе.

Студенти су свесни да се трговина људима дешава у свим земљама света, па и у Србији. Такође, велики број испитаника је чуо за већину облика трговине људима, а највише њих је чуло за трговину органима (87,1%) и сексуалну експлоатацију (83,5%). Међу честим одговорима испитаника су и принудно просјачење (64,4%) и принудни бракови (42,8%), док је веома мали број испитаника одговорио да не зна који су најчешћи облици трговине људима (4,6%).

Када је реч о главним узроцима трговине људима, већина студената главне узроке везује за сиромаштво (70,6%), економску кризу (55,7%), жељу за бољим животом (51,5%) и незапосленост (47,9%).

Узроци трговине људима



У тврдњи да у Републици Србији постоји трговина људима сложили су се скоро сви испитаници са сва три факултета (98,2% студената ФБ, 95,6% студената УФ и 92,9% студената ФТН). Већина студената (78,9%) сматра да је трговина људима кажњива нашим законом, али ту постоје разлике студената ФБ (85,7% испитаника зна да је трговина људима кажњива по нашем закону) и УФ (82,4% студената зна за ову регулативу), с једне стране, и студената са ФТН, с друге, међу којима 70% испитаника зна за ову законску регулативу. Издваја се и податак да испитаници (82%) сматрају да суд благим казнама стимулише трговину људима. У прилог томе је и податак из 2009. године да је минимална казна за трговину људима три године затвора без могућности ублажавања, а пет година затвора ако је жртва малолетник.³

³ „Од 2009. године минимална казна за трговину људима је три године без могућности ублажавања и условне осуде, а пет година затвора у случају да је жртва малолетник. Овакве казне разлог су да се

Већина студената сматра да жртве трговине људима могу да буду све особе без обзира на пол и узраст (89,2% испитаника изабрало овај одговор). Студенти Факултета безбедности посебно истичу да жртва може бити свако (96,4%) и не дају предност ниједној посебној категорији (деца, жене, мушкарци) јер је то проблем који обухвата све људе.

Међутим, студенти поменутих факултета углавном мисле да никад не би могли да буду жртве трговине људима јер их није лако преварити (69,1% испитаника), међу њима таквим ставом се издвајају студенти ФБ (42,9%), затим студенти ФТН (28,6%), док су нешто мање сигурни у ту тврдњу студенти УФ (22,15% испитаника са УФ сматра да не може да буде жртва). Док више од половине студената ФТН и УФ (52%) испитаника сматра да особе постају жртве јер су наивне и лаковерне, докле више од половине студената ФБ (55,4%) сматра да то баш и није тако, да су укључени и неки други чиниоци.

Студенти сва три факултета сматрају да је најбоља заштита од трговине људима информисање путем медија масовног комуницирања (76,8% испитаника) и да треба бити стално на опрезу када је овај проблем у питању (38,7%). Мали број испитаних (3,6%) незаинтересован је за овај проблем јер сматрају да не могу бити жртве трговине људима.

У случају да испитаници имају сазнања да је неко жртва трговине људима, највећи број испитаника (77,3%) обратио би се полицији, део и/или надлежним организацијама (22,2%), део студената би се саветовао с родитељима (17,5% испитаника), док веома мали број студената (5,7%) не зна коме би се обратило за помоћ у оваквој ситуацији.

Испитиван је став студената о примени појединих системских превентивних мера сузбијања проблема трговине људима. Као најбоље превентивне мере у сузбијању трговине људима испитаници сматрају да је информисање и едукација о овом проблему (52,6%) испитаника, а безмало сви студенти имају став да је подједнако важно спроводити оштре акције од стране полиције (44,8%) и бољу законску регулативу (44,3%).

Пошто је појам *секс-трафикини* релативно нов у нашој средини, испитивано је и које значење овај појам има за студенте наведена три факултета. Наиме, скоро сви студенти (97,4%) сматрају да је најчешћи облик трговине људима сексуална експлоатација жена и деце, који подразумева принуду вршења сексуалних услуга ради остваривања потпуне контроле над жртвом, стицања њене послушности и, наравно, остваривања крајњег циља – огромног профита.

разматра могућност њиховог поштравања“, рекао је бивши премијер Србије Ивица Дачић, отварајући конференцију „Кривично-правни одговор на трговину људима у југоисточној Европи“, преузето са <http://www.politika.rs/rubrike/Hronika/Ostrije-kazne-za-trgovinu-ljudima.lt.html>; Приступљено: 23. 7. 2014.

Појам секс-трафикинга студенти сва три факултета везују за појам проституције (71,7%) испитаника, што је погрешно јер проституција није исто што и секс-трафикинг. Наиме, секс-трафикинг подразумева довођење у ропски положај жена, деце, мушкараца, присиљених, преварених, без њихове воље, ради принуде пружања сексуалних услуга, тј. њихове сексуалне експлоатације. Појам проституције подразумева сексуални однос који карактеришу плаћање (најчешће у новцу), екстреман промискуитет и емоционална равнодушност према партнеру и самом сексуалном чину (Јефтовић и Милашиновић, 2002: 143). Такође је одређен број студената изједначио појам секс-трафикинга и пружања сексуалних услуга за новац, одећу, храну, лекове и друге услуге (56,2% испитаника), што је погрешно јер се овај одговор везује за добровољну проституцију где особе пружају услуге према одређеном „ценовнику“ (у зависности од прохтева клијента).

Шта је Секс трафикинг?



Већина студента ФБ (82,1%) сматра да добровољна проституција није исто што и секс-трафикинг, што сматрају и студенти УФ (61,8%) и ФТН (60%) испитаника. Скоро да нема сумње за студенте ФБ (87,5% испитаника) да је принудна проституција трговина људима, што говори о њиховом високом нивоу разграничавања и распознавања овог појма, па тек следе студенти УФ (83,8%) и одмах потом студенти ФТН (82,9%).

Студенти ФБ (28,6%) су срили бар једну жртву трговине људима, а најмање таквог искуства имају студенти ФТН (само 14,3% испитаника).

Такође је погрешно поистовећивање трговине људима и трговине белим робљем (41,8%) испитаника. О трговини људима први пут је проговорено као о проблему у 19. веку, када су бели људи почели да се појављују као жртве. Међутим, израз *трговина белим робљем* не може да се употребљава као синоним за трговину људима, јер бело робље су чинили припадници беле расе, а међу жртвама трговине људима има и припадника других раса (поготово жута и црна). Дакле, реч је о појму који је ужи од појма трговине људима и који погађа све људе, без обзира на њихову расу, етничко или национално порекло.

Затим, појам секс-трафикинга испитаници везују за принуду пружања сексуалних услуга (68%) испитаника, отимање и продају људи као робе (62,9%) испитаника, одузимање личне слободе (44,3%) и тешко кршење људских права (38,1%), што говори да овај број испитаника препознаје одређене карактеристике секс-трафикинга и сродних појава.

Одређен број студената (24,7%) сматра да је секс-трафикинг организован криминал. То је заправо једна од три најпрофитабилније криминалне активности, уз трговину дрогом и илегалну трговину оружјем. Секс-трафикинг функционише по принципу понуде и тражње, а организоване криминалне групе су у томе нашле свој интерес и могућност остваривања огромних зарада.

ИНФОРМИСАЊЕ СТУДЕНАТА О ТРГОВИНИ ЉУДИМА И СЕКС-ТРАФИКИНГА ПУТЕМ МАС-МЕДИЈА

Начин информисања о трговини људима и секс-трафикингу утиче и на ставове студената према овим појавама. Зато је испитивано да ли су имали прилику да путем различитих мас-медија дођу до информација о овим појавама.

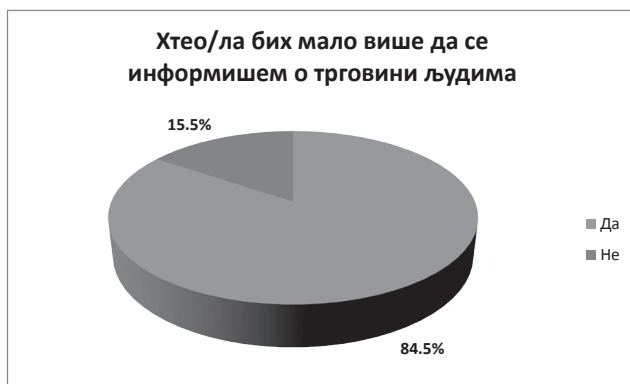
Испитаници су приметили емисије, текстове или на други начин приказане информације о превенцији различитих облика трговине људима, а у оквиру тога и секс-трафикинга, највише на интернет порталима (85,6% испитаника) на којима се могу информисати о овом проблему преко разних сајтова, форума, блогова. Ови садржаји су заступљени и у дневним новинама које су им свакодневно доступне (74,7% испитаника), као и на националним телевизијама (73,2%).

Насупрот овоме, студенти су проценили да на локалним телевизијама о секс-трафикингу скоро да нема шта да се сазна, да је веома мало садржаја који говори о овом проблему (само 21,1% испитаника). Као веома слабе изворе информисања наводе и радио-програме, летке, плакате и да поред најфреквентнијих места у граду веома мало примећују билборде који би скренули пажњу на овај проблем.

Резултати спроведеног истраживања о трговини људима, секс-трафикингу и информисаности студената сва три факултета о овом проблему путем медија показују да је улога различитих медија комуникације (укључујући и књиге) у информисању о овим појавама неуједначена. Студенти углавном нису читали књиге у којима се појављују садржаји о трговини људима и секс-трафикингу (64,4% није читало књиге са оваквим садржајем). Истовремено, већина студената читала је чланке у часописима који садрже информације о трговини људима (68% испитаника). Филм представља једно од најмоћнијих и најдоступнијих средстава информисања о трговини људима – већина студената (91,2%) изјаснила се да су гледали бар један филм који говори о трговини људима. Истовремено, тек поло-

вина студената (44,3% испитаника) посетила је предавање, презентацију, трибину посвећену трговини људима. Када је реч о учествовању у радионицама које су организоване у школама и на факултету како би више сазнали о овом проблему, већина студената није присуствовала овим радионицама нити су имали прилике да тим радионицама присуствују (73,7% испитаника).

Велики број испитаника (84,5%) жели да се више информише о трговини људима, тако да то интересовање за овај проблем треба искористити, посебно коришћењем тренутно најутицајнијих средстава масовног комуницирања (интернета, телевизије), али и организовањем разних предавања, трибина. Велики број студената жели да присуствује предавању о трговини људима јер би тако сазнали све што их занима, а не знају.



Нешто већи број испитаника (54,6%) сматра да познате личности углавном не говоре о овом проблему, да њихова улога у превенцији и утицају на младе треба да буде већа, да треба да се ангажују много више у сузбијању овог проблема, путем разних кампања, промоција, изјава, пружања подршке жртвама, јер они имају велики утицај на младе, самим тим би се и свест о овом проблему веома брзо ширила путем мас-медија.

Да се потенцијалне жртве бирају преко друштвених мрежа (Фејсбук, Твитер, Инстаграм), слаже се већина испитаних студената (84,5%), као и да сличну улогу имају причаонице и форуми (87,1% испитаника). Поред предности које нуде друштвене мреже, оне су подложне и злоупотребама. Лажно представљање, сексуално узнемиравање, понуде за лично упознавање и забављање, понуде за посао само су неки начини којим се врбују потенцијалне жртве. Већина студената (71,6%) сматра да није опасно што на Фејсбуку има више хиљада „пријатеља“ које никад нису упознали, иако скоро сви (90,7% испитаника) зна да трговци људима користе лажне профиле на друштвеним мрежама како би намамили жртве за различите врсте послова (манекенство, плесање, промотерство, телесну заштиту). Ова чињеница указује на то да посебно треба превентивно деловати када је

у питању овај проблем, путем едукације деце, али и родитеља и наставника када је реч о коришћењу нових технологија, имајући у виду предности и опасности које носе са собом.



Скоро сви студенти (95%) сматрају да би о проблемима секс-трафикинга требало више да се прича у мас-медијима, што говори о томе да су испитаници свесни последица овог проблема и виде мас-медије као значајне чиниоце превенције секс-трафикинга.

Информисање и различити облици едукације о секс-трафикингу веома су важни и скоро сви студенти (97,9%) сматрају да школе додатно треба да се ангажују и уложе напоре у едукацији ученика о овом проблему. Такође, о секс-трафикингу, као једном веома озбиљном проблему скоро сви студенти (95,4%) сматрају да је од изузетног значаја да се путем медија подигне свест друштва о сложености овог проблема. Посебно треба имати у виду да је (60,8%) студената заинтересовано да учествује у некој медијској акцији (у телевизијској емисији, дистрибуцији летака на јавним местима, трибинама младих) ради превенције секс-трафикинга. Међутим, ова тема је последњих година све мање интересантна медијима, а њихово извештавање о трговини људима је и те како значајно због сузбијања предрасуда о овом проблему, превенцији врвовања жртава и подизању шире свести јавности. Ипак, када овај проблем постане садржај неког медија масовног комуницирања, већина студената сматра да наслови нису адекватни и да развијају стереотипе о трговини људима. Често сензационалистички приступ медија доводи до таквих последица које стварају предрасуде о жртвама, стереотипе и претпоставке о профилу жртве, а доводи и до идентификације жртава чиме се оне у друштву додатно етикетирају. Већина студената (80,4%) сматра да новинари не смеју да открију идентитет жртава секс-трафикинга и других облика трговине људима, што је и правним актима прописано, а и у складу са основним етичким нормама.

ПРИСУСТВО МАС-МЕДИЈА И ФОРМИРАЊА СТАВОВА СТУДЕНАТА ПРЕМА СЕКС-ТРАФИКИНГУ

Поређено је да ли су и колико студенти различитих факултета имали прилику да путем различитих комуникационих медија дођу до информација о овим појавама, као и њихови ставови (мишљења) о трговини људима и секс-трафикингу

Студенти Учитељског факултета у Ужицу (УФ) највише су заинтересовани за читање књига које се односе на трговину људима (54,4%) испитаника од укупног броја испитаника са овог факултета, затим следе студенти Факултета техничких наука (ФТН) у Чачку (27,1% испитаника од укупног броја испитаника са овог факултета), па тек онда студенти Факултета безбедности (ФБ), где се 23,2% студената од укупног броја испитаника са овог факултета изјаснило да је прочитало неку књигу везану за овај проблем, што је изненађујуће, с обзиром на врсту факултета и предмете које студенти изучавају. Мало је другачија ситуација када је у питању читање чланака у часописима који садрже информације о трговини људима: студенти сва три факултета су у приближно истом степену користили овај вид информисања, као и гледање филмова о овом проблему (већина студента сва три факултета одговорила је да су гледали бар један филм).

Када је реч о информисању о трговини људима, студенти сва три факултета су заинтересована за едукацију о овом проблему (84,5%) испитаника, без обзира на то са ког факултета долазе. Посећеност предавања, презентација, трибина посвећених трговини људима је највише заступљена код студената УФ (55,9%), затим код студената ФТН (38,6%), затим студената ФБ (37,5%), а највише је студената УФ (47,1%) и ФБ (44,6%), па тек студената ФТН (41,4%) приметило јавне личности на телевизији које говоре о овом проблему, док спотове, рекламе на телевизији који се односе на трговину људима највише су уочили студенти УФ (55,9%), затим студенти ФТН (48,6%), и, на крају, студенти ФБ (50,0%). Скоро је једногласан став студената (95,9%) да би о проблемима секс-трафикинга требало да се много више говори у мас-медијима (тако размишља 98,2% студената ФБ, 97,1% студената УФ и 92,4% студената ФТН).

Коришћење интернета за регрутовање жртава трговине људима (причаонице, друштвене мреже, форуми, блогови) представља проблем ког су свесни сви студенти – скоро сви студенти ФБ (94,6%), скоро сви студенти ФТН (90,0%) и већина студената УФ (77,9%), а исти је случај са тврдњом да особе могу постати жртве трговине људима преко друштвених мрежа (Фејсбука, Твитера, Инстаграма), где су резултати анкете показали да студенти ФБ (87,5%) имају највише неповерења када су ове мреже у питању.

Велика обазривост када су у питању пословне понуде које долазе од особе коју испитаници познају највише је заступљена код студената ФТН (94,3%). Мада већина студената сва три факултета препознаје опасности од постојања вирту-

елних пријатељстава на друштвеним мрежама, најобазривији су студенти ФТН (студенти у области информационих технологија, наставе технике и информатике, инжењерског менаџмента, електротехничког и рачунарског инжењерства) који имају највише стручних знања о интернет комуникацији, а највише су и свесни опасности од лажног представљања на друштвеним мрежама.

Резултати анкете показују нам да студенти мисле да је едукација веома важна као начин превенције секс-трафикаинга и да школе треба да се ангажују много више у едукацији ученика посебно истиче скоро сваки анкетирани студент (ФТН 98,6%, ФБ 98,2%, УФ 97,1%). Студенти су већином сагласни (95,4%) да је веома важно да се путем медија подигне свест друштва о сложености проблема какав је секс-трафикаинг, а посебно истичу улогу медија студенти ФБ (100%). Истовремено је и највећи број студената ФБ (64,3%) расположен да учествује у некој медијској акцији (телевизијска емисија, дистрибуција летака на јавним местима, трибина младих) ради превенције секс-трафикаинга.

Највише знања и представа о овом проблему очекивано имају студенти Факултета безбедности који током свог школовања и изучавају феномен трговине људима и све његове облике, баве се и сродним темама, доста добро препознају суштину проблема, значај превентивног деловања кроз разне активности, опрезнији су, неповерљивији када су у питању све технике врбовања којима се служе трговци трговине људима, за разлику од студената Факултета техничких наука којима је изучавање оваквих проблема апстрактно с обзиром на то да се баве проучавањем другачијих предметних садржаја и заинтересовани су за другачије теме (области), (али ипак имају довољан ниво знања о овом проблему), док су студенти Учитељског факултета у довољној мери информисани о самом проблему, али и медијским аспектима и начинима превенције свих облика трговине људима, јер студенти овог факултета узимају учешће у разним превентивним активностима (предавања, радионице, трибине) кроз деловање разних невладиних организација (АСТРА, Центар за девојке) које се боре против свих облика трговине људима у том граду, за разлику од града Чачка где студенти не могу додатно да се информишу јер нема представништва ниједне невладине организације која је задужена за превенцију и едукацију о овом проблему.

ЗАКЉУЧАК

С обзиром на то да трговина људима ради сексуалне експлоатације у мањем или већем облику обухвата сваку земљу на свету које се на разне начине боре у сузбијању овог проблема и међународна заједница би требало да ради више на организовању разних превентивних акција кроз чвршћу сарадњу земаља ради успостављања равноправних односа између њих.

Спровodeћи истраживање о свести студената о трговини људима и секс-трафикаингу, као и утицају медија масовних комуникација у сузбијању овог пробле-

ма утврђено је да су студенти свесни да овај друштвени проблем постоји, да се дешава и у нашој земљи и да је неопходно предузети низ превентивних акција како би се јавност упознала много више са овим проблемом и допринела сузбијању свих облика трговине људима, нарочито сексуалне експлоатације.

Такође, нагласили би будућу улогу студената сва три факултета у превенцији трговине људима и секс-трафикинга која је од великог значаја јер они могу васпитно да делују на будуће генерације у овој области (будући учитељи са Учитељског факултета и професори са Факултета техничких наука), али и студенти са Факултета безбедности (будући менаџери безбедности) који се школују како би се бавили, између осталог, и овом области (послови инспектора трговине људима, рад у МУП, у разним невладиним организацијама које се баве проблемом свих облика трговине људима), али који ће имати улогу у спречавању и разрешавању ових проблема и који имају више знања о самом проблему, као и спремности да делују.

Најзад, веома је важно да свака њихова будућа активност у даљем раду која се односи на превенцију ових проблема буде и медијски испраћена како би се тако пружила подршка њиховим будућем превентивном деловању.

Поред медијских кампања и других видова коришћења медија у превенцији трговине људима и секс-трафикинга које су намењене укупној популацији у Србији, сматрамо да би студенти требало да се много више информишу и едукују путем медија који најчешће користе, посебно путем интернета. Одговорност универзитета, факултета и студентских организација у превенцији ових друштвених проблема је, такође, велика, тако да и њихове званичне веб-странице треба да подрже кампање у борби против свих облика трговине људима, нарочито секс-трафикинга. То би било оствариво уколико би се поставиле, на пример, подстранице „Стоп трговини људима“ и на сајту универзитета, факултета, студентских организација, али и на Фејсбук страницама студентских удружења. Такође, требало би искористити и улогу студентских форума који студенти користе како би разменили корисне информације о испитима, даљем школовању итд. На студентским форумима требало би отворити страницу која се односи на проблем трговине људима како би сви заинтересовани могли да прочитају и питају све што их интересује и како би своје знање о трговини људима и секс-трафикингу употпунили.

ЛИТЕРАТУРА

- Аврамовић, М., Радовић, И. и Ранђеловић, М. *Борба против трговине људима – Приручник за наставнике*, АСТРА – Акција против трговине људима, Београд, 2011.
- АСТРА, *Трговина људима – Приручник за вршњачку едукацију са анализом добрих пракси превентивно-едукативних радионица*, АСТРА – Акција против трговине људима, Београд, 2007/08.
- Галоња, А. и Јовановић, С. *Заштитна жртва и превенција трговине људима у Србији*, Заједнички програм UNHCR, UNODC и ИОМ за борбу против трговине људима, 2010.
- ИЛО. *Forced labour, human trafficking and slavery*, Geneva: International Labour Organization; <http://www.ilo.org/global/topics/forced-labour/lang--en/index.htm>;
- Јефтовић, М. и Милашиновић, С. *Самоујрођавање груштова – социјално – психолошке девијације*, Sinex, Београд, 2002.
- Мијалковић, С. „Видови и облици трговине људима“, *Темуга* бр. 1, 2005, стр. 33–42.
- Петровић, А. *Људи су уносна роба*; <http://www.politika.rs/rubrike/Hronika/Ljudi-su-unosna-roba.lt.html>
- Ђопић, С. *Пушеви трговине људима у Европи и позиција Србије на њима*, *Темуга* бр. 4, 2008, стр. 49–68.
- Shared hope international, 2014. What is sex trafficking; <http://sharedhope.org/learn/what-is-sex-trafficking/>
- UNODC. *Human Trafficking*, United Nations Office on Drugs and Crime; <http://www.unodc.org/unodc/en/human-trafficking/what-is-human-trafficking.html>
- Free the slaves. About slavery; <https://www.freetheslaves.net/page.aspx?pid=348>
- Центар за заштиту трговине људима. Извештаји и статистика за 2013. годину; <http://www.centarzztlj.rs/index.php/statistika>
- CINS. *Трговина људима у Србији*. Центар за истраживачко новинарство Србије; <http://www.cins.org.rs/?p=3049>

Želimir KEŠETOVIĆ, Marija NESTOROVIC
University of Belgrade, Faculty of security studies

INFLUENCE OF MASS MEDIA ON STUDENTS KNOWLEDGE AND ATTITUDES TOWARDS HUMAN TRAFICKING AND SEX TRAFICKING

Abstract: The authors point to the importance of sexual exploitation and the consequences that this problem carries with it as well as a major role of mass media in preventing this problem in modern society. In this context, as a particularly useful tool to observe the media that affect the awareness among the public especially when it comes to issues that are very “heavy” and sensitive as trafficking for sexual exploitation. In the empirical part of the study examined the knowledge, awareness and attitudes of students Faculty of Security Studies in Belgrade, Faculty of Teacher Education in Uzice and the Faculty of Technical Sciences in Čačak about human trafficking and its most common form - sex trafficking, which is based on the results of comparative analysis.

Keywords: sexual exploitation, human trafficking, media, prevention.



Зоран КИЛИБАРДА

Универзитет у Београду, Факултет безбедности

ОД ТРАДИЦИОНАЛНИХ КА САВРЕМЕНИМ КОНЦЕПТИМА УЛОГЕ НАСТАВНИКА

Апстракт: Сагледавањем основних карактеристика васпитнообразовног процеса у различитим друштвеноисторијским епохама, од робовласничког друштва до савременог доба, идентификовано је неколико маркантних типова наставникове улоге за које се може рећи да у великој мери репрезентују разноврсност облика њеног педагошког испољавања. То су: 1) улога „учитеља врлине и политичке мудрости“, 2) улога проповедника и неприкосновеног тумача „вечитих“ истина, 3) улога одгајивача поданичког карактера, 4) просветитељско-хуманистичка улога наставника – народног учитеља, 5) улога асистента саморазвоја личности ученика, 6) улога ауторитарног информатора и државно-партијског пропагандисте, 7) улога „режисера“ технолошки организованог образовног процеса, и 8) улога усмеривача и интегратора васпитних утицаја и самообразовних активности ученика. Мада није спорно да свака значајнија промена друштвених околности неминовно промовише нове педагошке стандарде, евидентно је да су неки елементи традиционалних схватања и облика испољавања улоге наставника присутни и у савременој теорији и пракси васпитнообразовног рада. У томе не треба видети само (нити првенствено) доказ успорености развоја тих појава већ, пре свега, израз његовог континуитета који подразумева структурално и функционално прожимање (а не супростављање) традиционалног и модерног, наравно, са тенденцијом да традиционално уступа место модерном.

Кључне речи: *васпитање, образовање, наставник*

Промена захтева који су се постављали пред наставника, као израз промена васпитнообразовних потреба и услова реализације васпитнообразовног рада допринели су томе да наставничка улога постане трајно променљива категорија. Најречитији доказ те променљивости су различити облици њеног педагошког испољавања, у којима није тешко препознати утицаје друштвеноисторијских околности у којима се она уобличава. Као илустрација прапочетка тог процеса може да послужи митолошка креација учитеља у лику певача Орфеја или Ахиловог васпитача Феника, који су, као и ликови свих надљудских створења, продукт човекове маште, стрепње и немоћи, али и пројекција његових жеља, надања и стремљења. Ако је тачно да су људи боговима приписивали особине које су сами желели да имају, може се рећи да је лик Орфеја, у ствари, лик идеално замисљеног учитеља који симболизује човекову жељу да учи, како би рекао Гете, „од онога кога воли“. Пут од митолошке представе о учитељу „божјем изасланику“ до савременог педагошког одређења лика доброг наставника, није био праволинијски, нити је увек имао узлазну путању. Његова кривудаваост, успони, падови и нагли заокрети представљају доказ непрестаног трагања за одговором на питање које је Коменски истакао на почетку својих размишљања о настави: *Како треба погледати и учити поуздано, да мора бити успеха* (Коменски, 1967: 90).

Свака улога наставника представља динамичан склоп вишеструко повезаних и међусобно условљених компонената тако да облици њеног испољавања и њихова друштвена условљеност не могу да се сагледају на основу праћења стања и промена у одређеним димензијама, пре свега, због тога што ниједна није константно имала одлучујући значај да би се могла сматрати одређујућом – критеријумском. Зато, при одређивању типова наставничке улоге (као њених развојних карактеристика), ваља поћи од онога што је у том динамичком склопу у датом тренутку доминантно (типично) обележје, по чему се посматрана улога јасно разликује од осталих, не заборављајући да је то исто обележје у одређеној мери карактеристично и за остале типове наставничких улога, само је у њима мање изражено, мање дискриминативно, па му зато не припада атрибут одређујућег.

Извесно је да овакав приступ не може у потпуности да задовољи захтев свеобухватности, али се чини прихватљивим због тога што упућује на то да се истакне и објасни оно што је маркантно у процесу трансформација посматране појаве. У том смислу, када је реч о улози наставника у традиционалним едукативним системима, посебну пажњу и опширнији приказ заслужују следећи облици њеног испољавања: 1) улога „учитеља врлине и политичке мудрости“; 2) улога проповедника и неприкосновеног тумача „вечитих“ истина; 3) улога одгајивача поданичког карактера, 4) просветитељско-хуманистичка улога наставника – народног учитеља; 5) улога асистента (помагача) саморазвоја личности ученика, и 6) улога ауторитарног информатора и државно-партијског пропагандисте.

НАСТАВНИК – „УЧИТЕЉ ВРЛИНЕ И ПОЛИТИЧКЕ МУДРОСТИ“

Ова улога наставника најпотпуније се испољила у време успона хеленске културе. Полетан развој античке Грчке, посебно у периоду процвата атинске демократије – у доба Периклове владавине, омогућио је, а и захтевао експанзију институционалних облика васпитања и образовања и у складу с тим знатно обогаћивање форми и садржаја наставне праксе. Школовање је тако конципирано да обезбеди остваривање идеала атинског васпитања, израженог идејом калогатије (калос – леп; агатос – добар), тј. синтезом етичког и естетског (духовне снаге и физичке лепоте).

Потреба за ширењем и унапређивањем вишег образовања – „васпитања за узорну државу“ подстакла је процес професионализације наставничке улоге која је у потпуности дошла до изражаја у педагошком раду софиста – плаћених „учитеља врлине и политичке мудрости“, у ствари, просветитеља и ширилаца научних знања свога времена. Задатак софиста био је да „моралним усавршавањем“, и то: усађивањем врлина (Протагора), истицањем моралних образаца (Продик), или научним предавањима разноврсног садржаја (Хипије), развију „политичку мудрост“ појединца, односно како је говорио Протагора, да га науче „грађанској врлини која ће га оспособити да одржава и унапређује државу основану на правди и стиђу“ (према: Ђурић, 1976: 184).

Изједначавајући знање и врлину у смислу да човек чини зло само зато што не зна шта је добро (етички интелектуализам), Сократ и Платон су за најважнију особину доброг наставника прогласили његово беспрекорно морално владање, јер се само од таквих учитеља може стећи право знање, тј. научити врлина. Мада изражава неслагање са етичким интелектуализмом и критикује Платоново изједначавање врлине и знања, Аристотел је сасвим одређен у погледу истицања захтева да учитељи треба да подучавају омладину оним знањима и вештинама које оспособљавају слободног човека „за примену врлине и за делање у сагласности с врлином“, под којом он подразумева „средину између две супротне особине воље, од којих једна превршује средину и праву меру, а друга је не достиже“ (према: Ђурић, 1976: 392).

Изграђивање врлине и политичке мудрости било је првенствено задатак вишег образовања (намењеног пробраним Атињанима). Ипак, може се рећи да је ова наставничка улога донекле својствена и школама нижег ранга, имајући у виду да је и наставни рад у њима био у функцији остваривања васпитног идеала атинског друштва – човека доброг грађанина, тј. човека оспособљеног за приватни и јавни живот у складу с врлином. Релативно мали број ученика у односу на број учитеља, затим оскудна материјална основа наставе и наглашена морална одговорност наставника за резултате васпитнообразовног рада утицали су на то да, и поред постојања писане речи, жива реч наставника буде основни извор

сазнавања у настави, а његов лични пример основно васпитно средство. Наравно, функција моралног узора која заузима доминантно место међу функцијама наставника „учитеља врлине и политичке мудрости“ неспојива је са оскудним знањем, сиромаштвом духа, слабом вољом и лошим карактером, а поготово са употребом принуде, која је у друштву које „не васпитава силом, него слободом“ (Перикле, према: Жлебник, 1970: 18) сматрана изразом недовољне надарености и оспособљености учитеља.

О фаворизовању средства уверавања и подстицања у односу на средства принуде недвосмислено сведочи и Демокритов став да ће се „врснијим учитељем крепости показати онај који се служи подстицајем и увјеравањем него онај који употребљава закон и силу“ и да „страх узрокује удворавање, али доброхотности не добива“ (према Заниновић, 1985: 12). Међутим, у погледу доступности образовања неслободнима (робовима) атинско друштво се није много разликовало од осталих робовласничких заједница. По Аристотелу, образовање је намењено слободнима како би они „... утврдили деспотску владавину над људима, који су одређени од природе да робују“ (према Сајдел, 1939: 12).¹

Презир према физичком раду и робовима Римљани су проширили на рад уопште, нарочито после пунских ратова, када је нагло порастао број робова и када су, у богатству и раскоши, почеле да се запостављају некада брижљиво неговане моралне врлине (умереност, патриотски понос, лично достојанство), што је био сигуран наговештај декаденције робовласничког друштва. Ширењем државних граница и успостављањем директних контаката са културама других народа, потребе за образовањем постајале су све веће. Зато се у Риму (пред крај републике и у доба царства) поред постојећих елементарних школа, отварају нове, најпре граматичке, а касније и говорничке школе. Томе је посебно допринео утицај грчке културе који је нарочито био изражен после њеног освајања од стране Римљана када је велики број грчких учитеља прешао у Рим. Многи су били робови, али, како су били образованији од својих господара, стекли су право да поучавају слободне.

За управљање огромном територијом насељеном неримским становништвом, које је требало учинити добрим поданицима, Римској империји био је потребан велики број способних чиновника оданих државним законима и вичних говорништву. Зато је васпитавање говорника била основна намена граматичких и реторичких школа, из чега је произашла и одговарајућа улога наставника – учитеља граматике и учитеља реторике. образовање говорника као приоритетан задатак римских граматичких и реторичких школа доделио је говорнич-

¹ Очигледно, задивљујући развој грчке културе ни у ком случају није довео у питање основни друштвени однос. Његово доминантно обележје остало је и даље деспотска владавина слободних над „оруђима која говоре“.

кој способности наставника атрибут пожељне особине највишег ранга, тако да није случајно што Квинтилијан промовише говорнички дар у примарну особину доброг наставника, па и више од тога – у синоним за врлину. Појам *савршен говорник* он, такође, изједначаје с појмом *добар човек*. „Да је икада постојао савршен говорник“, истиче Кванитлијан, „не би сада у филозофским школама требало тражити правило за врлину“ (Квинтилијан, 1985: 42). Он од наставника захтева да, пре свега, буде „ваљан и поштен човек“ коме не доликује да приморава друге на послушност (пошто се, ионако, ученик присилом не може поправити), већ да их врлином и личним примером подстиче „да раде оно што треба“, да буде „сличан Хомеровом Фенику“ да би могао истовремено учити своје ученике како ће говорити и како ће се понашати.²

Ни хуманиста какав је био Квинтилијан пак не пропушта да напомене да је кажњавање шибањем и батинањем „подесно за робове“. Именици *роб*, он често, рекло би се сасвим спонтано, придружује придев *ојак*. Ово можда није довољно убедљив доказ, али је свакако сликовит израз детерминисаности педагошких схватања владајућим друштвеним односима – илустрација условљености друштвене свести људи њиховим друштвеним бићем. Сличне доказе није тешко пронаћи ни у педагошкој теорији и пракси наредних, постробовласничких епоха.

НАСТАВНИК – НЕПРИКОСНОВЕНИ ТУМАЧ „ВЕЧНИХ ИСТИНА“

Смена робовласничког друштва феудалним, осим ослобођења робова, није донела скоро ништа прогресивно. Истина, ширење хришћанства, које у доба Константина стиче статус државне религије, представљало је извесно морално ојачање – моралну трансфузију за друштво огрезло у разврату и захваћено тоталном ерозијом морала. Међутим, одбацујући и анатемисујући морал робовласничког друштва с краја старог века, хришћанство је одбацило и античку културу (прогласило је незнабожачком), одрекло се богате баштине античке цивилизације, а да у замену за ту културу није понудило ништа ново и прогресивно осим добро срочених божјих заповести и обећања за бољи живот после смрти онима који се тих заповести придржавају.

Игноришући неспорне вредности и немала научна достигнућа робовласничке епохе, кидајући везе са прошлошћу, ново друштво је осудило само себе на вишевековно тамновање, на робовање незнању и празноверју. У условима скоро

2 Истовремено, Квинтилијан придаје велики значај „учености наставника“. По њему, „онај ко хоће да учи друге, мора бити сасвим учен, или пак признати да то није“ и тиме се одређи права да другима буде учитељ, пошто им не може бити узор. Зато он с нескривеном резигнацијом каже да наставници не презају ни од телесне казне и да је примена овог понижавајућег васпитног средства недостојног слободног човека „свеопшта појава“... „да се немарност васпитача поправља тако да се дечаци не присиљавају да раде оно што треба, него да се кажњавају зато што не чине оно што треба да чине“ (Квинтилијан, 1985: 60).

потпуне стагнације развоја науке, неприкосновености „вечитих истина“ записаних у светим књигама, опште преокупираности идејом загробног живота и борбом за „спасење душе“, главни задатак наставе у средњовековним школама био је да „усклађује разум са вером“. Доследно том основном захтеву, чак је и настава аритметике коришћена за доказивање верских истина. Када се, на пример, говорило о броју један, онда се говорило о једном и једином Господу Богу; бројем два објашњавала се двојна природа Исуса Христа; број три доводио се у везу са три лица божја итд. (према: Жлебник, 1970: 35).

Доминација религије над науком налагала је да се научне истине подведу под религиозне догме (пошто им нису смеле противречити) јер, у противном, не би биле истине, него лаж; не „благословени дар светог духа“, него јерес – глас раздора и несреће; злослутна порука ђавола; недопустива и срамна нагодба човека и сотоне. Сходно томе, вештина подучавања у схоластичкој настави у великој мери се сводила на вештину вербалног доказивања „истинитости“ религиозних догми, тј. вештину утврђивања усаглашености неке тврдње са религиозном догмом, односно мишљењем „провереног“ ауторитета. Наиме, наставникова дужност није била откривање, већ саопштавање „истине“, и то на начин који не даје право нити повод да се у њу посумња. Ако се то и догоди (ако се сумња ипак роди), и онда се додатни „докази истинитости“ не траже у чињеницама, него у ауторитету који је „вечну истину“ изрекао. Наставник је, пре свега, био обавезан да пренесе ученицима строго одређену врсту и количину знања из унапред одређених извора (према списку изучаваних дела – књига), с једнозначно дефинисаном моралном поруком усмереном на развијање врлина доброг хришћанина (послушност, стрпљење, побожност, рад, уздржаност).

Пошто је религиозна истина проглашена вечном – једином и неприкосновеном, као што је и глас божји, то су за ученике морали бити неприкосновени ауторитети онога који ту „истину“ тумачи и реч онога који ту истину саопштава. У таквим околностима није било места за исказивање неслагања са понуђеном (сервираном) „истином“ јер она ионако није имала алтернативу. Зато и није било препоручљиво, нити пристојно изражавање неслагања са наставником који иза те „истине“ стоји. Напротив, било је и на извешан начин ризично, па и бесмислено. Осим тога, наставник је најчешће наступао под заштитом (стварном или претпостављеном) неприкосновених ауторитета. Тако је оно што наставник каже добијало у наставној пракси статус аксиома, тврдње чију истинитост није потребно доказивати. Наставникова реч постала је за ученике неприкосновена као што су неприкосновени били ауторитети на чију се сагласност и подршку позивао, а која је увек могла да се употреби као резервни, тј. додатни и довољно снажан „доказ“ за све што се желело прогласити могућим и истинитим. Тиме се доказивање истинитости неке тврдње сводило на утврђивање њене сагласности са религиозном догмом, мишљењем „провереног“ ауторитета, а „крунски све-

док“ у процесу доказивања био је, наравно, наставник – онај који води „доказни поступак“.

НАСТАВНИК – ОДГАЈИВАЧ ПОДАНИЧКОГ КАРАКТЕРА

Право на неприкосновену реч и неприкосновен ауторитет (а неприкосновен може бити само формални ауторитет) даје (опет формално) право на заштиту таквог ауторитета. Разумљиво, право на заштиту нечега што представља величину (стварну или умишљену – исфорсирану) скоро увек подразумева и право на употребу присиле. Тако се, као последица неприкосновености наставникове речи, као и недовољне стручне и педагошке оспособљености наставника и религиозне основе васпитнообразовног рада, у средњовековној школи одомаћило најдрастичније кажњавање ученика као средство заштите тог ауторитета и као средство присиљавања ученика на ред и рад.³ Казна је у потпуности била претпостављена свим осталим „недовољно ефикасним“ васпитним мерама, непримереним „злој човековој природи“. На тај начин, улога наставника у педагошком погледу добила је изразито репресивни карактер. Репертоар репресивног понашања обухватао је и најсуровије телесно кажњавање и различите (веома маштовите) облике духовне тортуре, чији је коначни циљ био формирање ропски послушне личности и на којима би ондашњим наставницима могли да позавиде и савремени „испирачи мозга“ – заљубљеници *brain washing* методе.

Оваква објективизација наставничке улоге у потпуности је одговарала стању средњовековне педагошке мисли коју доста добро репрезентује изрека из тога доба да „није важно шта дете учи, важно је да га то не занима“. Полазећи, наиме, од хришћанске тезе о човековом „прагреху“ и телу као „тамници душе“, педагогија је прихватила став да је природа детета покварена и да због тога посао који је детету одвратан има за њега већу васпитну вредност него посао који му је интересантан. Зато се сматрало да дете треба, у условима касарнске дисциплине, управо тим одвратним пословима (нпр. бубање неразумљивих садржаја) привикавати на безусловну послушност и васпитавати у њему пасивну вољу да истраје у тешкоћама.

Нажалост, репресивне педагошке мере надживеле су и сам средњи век. Њихова примена доживела је посебно широке размере у 19. веку. Осим наведених разлога, узрок томе вероватно су биле у то време веома изражене друштвене противречности и непрекидна превирања која су претила да прерасту у социјалне потресе широких размера и снажног интензитета, у друштвене драме са замр-

3 Због накарадног схватања суштине ауторитета и његове васпитне функције „...веровало се да се ученику не сме људски приближити да се не би угрозила представа мистички засноване различитости.. Наставник се увек повлачио из односа претпостављеног који је наступао с апстрактним захтевом за ауторитетом. Питање таквом наставнику било је супротно поштовању, а људско приближавање нетактично“ (Реснер, 1960, стр. 18).

шеним сценаријем и неизвесним епилогом. Пошто је режим утолико мање толерантан према прогресивним променама уколико су противречности у њему израженије, то је и школа, под покровитељством таквог режима, и формално позвана да спречава да се у главама њених васпитаника рађају „нездраве“ идеје о потреби промене постојећег друштвеног стања. У 19. веку Европа је већ озбиљно била „инфицирана“ таквим идејама. Зато су школе с разлогом стрепеле од оцено да су легло бунтовника и богохулника. У таквој ситуацији просветне власти су прећутно или гласно одобравале сваки поступак наставника према ученицима који је обећавао жељени исход васпитног рада – „ропски послушну личност“. Девизе да штетне појаве треба сасећи у корену, да дрво треба савијати док је младо, схваћене су овде као препорука да дете треба кажњавати и за оно што није учинило, али би могло учинити уколико се на време не опомене и заплаши. „Васпитни процес је, како каже Дјуј, схваћен више као процес развијања дисциплине него развијање личности“ (Дјуј, 1966: 69).

Младо капиталистичко друштво имало је још један разлог да се залаже (иако не увек експлицитно) за васпитање послушне личности и да поданички менталитет претпоставља људском достојанству. Исходиште тог разлога биле су, вероватно, све израженије освајачке претензије империјалистички расположених земаља Европе. У интересу остваривања тих претензија требало је у школама васпитавати људе који неће превише размишљати о оправданости захтева старијег (учитеља, старешине, државе), него ће се бринути како да тим захтевима удовоље. Било је неопходно стварати армију поданика који ће бити довољно послушни (довољно заплашени државним законима и божјим заповестима и издресирани васпитним мерама) да се одазову сваком позиву отаџбине да изван њених граница погину за њене и „своје“ интересе и славу њене заставе, да остану, попут Леониде и његових Спартанаца, у неком свом Термопилском кланцу, далеко од своје Спарте, али с поруком да „знају поштовати њених закона моћ“. У недостатку чврстих аргумената којима би се развијала политичка свест, односно убеђење у оправданости и нужност позива на жртвовање за неке далеке циљеве и магловите перспективе и због неспособности наставника да такве аргументе пронађу, морало се прибегавати краћем поступку. Циљ је, при томе, претпостављен средству. Одлучан захтев учинио је излишним објашњавање његове суштине и доказивање његове оправданости, а строга казна за неизвршавање захтеваног привидно је надокнађивала ефекте унутрашњег подстицаја.

Легална доминација репресивних педагошких мера над осталим средствима васпитног деловања, посебно у школама изразито милитантног режима, показује да је термин *педагогија батине* сасвим оправдан и заиста адекватан назив за стање педагошке теорије и праксе тог времена.⁴ Сасвим разумљиво, педаго-

⁴ Примена батине у школама Србије у то доба била је, такође, легална (озваничена). По распису Попечитељства просвештенија од 19. новембра 1847. године, када се батинао ученик због веће кривице,

гија батине нашла је највише присталица у армијама земаља са нескривеним и незајажљивим освајачким апетитима, не мимоилазећи, наравно, ни оне друге, мање агресивне армије. Свој тријумфални процват ова педагогија доживела је у пруској војнообразовној пракси, а непосредна и непресушна инспирација била јој је, без сумње, обука најамничке војске из времена Фридриха II. Докле су досезала легална права пруских дрил-мајстора тога доба (о нелегалним је излишно говорити), убедљиво сведочи реченица из једне заповести за борбу која гласи. „Ако војник за време акције гледа околу као да хоће да бежи или само стави ногу изван линије, подофицир иза њега пробошће га ножем и убити на месту“ (према: Ерл, 1952: 38).

Стављајући у први план дисциплиновање ученика („култивисање њиховог понашања“), обуздавање њихове „дивље“ и „покварене“ природе, репресивна педагогија учинила је неважним или мање важним оне особине наставника које су неопходне за успостављање присних (сарадничких) односа између старијих и млађих. Наставник је практично ослобођен обавезе да свој педагошки наступ прилагођава њиховим очекивањима. Међу квалитетима који би требало да кресе наставника – неприкосновеног владара учioniчких простора, почасно место заузела је непопустљива строгост према ученицима. Из тога времена (или под утиском тога времена) остала је навика да се и данас у свакодневном говору појам *сѣрої наставник* не тако ретко употребљава у значају добар наставник, или, на пример, да родитељи и старији у недостатку личног ауторитета плаше децу учитељем који ће их коначно „научити памети“, а то најчешће подразумева употребу „батине која је из раја изашла“.⁵

НАСТАВНИК – НАРОДНИ УЧИТЕЉ И ПРОСВЕТИТЕЉ

Специфичан израз друштвеноисторијске условљености улоге наставника представља васпитнообразовна пракса у периоду тзв. народног просвећивања. Просветитељство као филозофско-идеолошки покрет настало је крајем 17. века као израз тежњи грађанских слојева да се ослободе заблуда средњег века и изборе за повољније позиције у друштву. Идејну основу овог покрета чини учење

„ради већег впечатљенија“ јављано је среском начелнику да би послао свог чиновника који би присуствовао ударању батина (Јанковић, 1967: 48).

5 Успешно обављање овако замишљене улоге подразумевало је, пре свега, доследност и истрајност наставника у постављању захтева ученицима и његову спремност да искористи све расположиве педагошке мере (укључујући и оне репресивне) да би обезбедио безусловно уважавање и испуњавање тих захтева. То инсистирање на наставничковој строгости, по логици – „ко штеди прут, квари децу“, довољно је убедљив доказ да диспропорција значаја функција наставника (у овом случају фаворизовање функције дисциплиновања у односу на функцију подучавања) редовно доводи до диспропорције значаја особина наставника неопходних за успешно обављање тих функција.

француских филозофа просветитеља (Дидро, Хелвеције, Хелбах) који иступају против деспотизма и самовоље феудалне власти, религиозног фанатизма и привилегија у области васпитања. Истичући природно право сваког појединца на образовање и верујући, при томе, да се просвећивањем људи могу не само усавршити законодавство и искоренити предрасуде и незнање него и побољшати морал, па и променити карактер друштвених односа, они проглашавају разум мером свега постојећег и у његовом пуном размаху виде шансу за усавршавање друштвеног поретка.

Педагошке идеје француских просветитеља – материјалиста нашле су свој израз и у педагошким пројектима француске буржоаске револуције, а и у програмима Чартистичког покрета, само са другачијом социјалном основом и идеолошким смислом. Континуитет и виталност просветитељских идеја на својеврстан начин изражавају педагошка схватања социјалиста утописта (Фурије, Овен) и руских револуционарних демократа (Бјелински, Херцен, Чернишевски, Доброљубов), а њихове примесе видљиве су (свакако са трансформисаним идеолошко-политичким димензијама) у педагошким пројектима скоро свих социјалистичких револуција и напредних покрета, бар у почетним фазама њиховог развоја који је увек био означен нескривеном жељом и одлучним настојањем да се изврше одређене промене у друштвеном бићу. Уколико су захтеване или наговештаване промене биле радикалније, уколико је било актуелније питање концептирања новог васпитања за ново друштво, утолико је била изразитија потреба и интензивнији подстицај за пројектовање нових едукативних решења којима би била замењена постојећа и која би била у функцији остваривања планираних (најављиваних, очекиваних) друштвених промена. Зато су међу весницима новог доба скоро редовне биле нове педагошке идеје – не увек сасвим оригиналне и оствариве, али попут просветитељских довољно провокативне у изражавању опредељења за васпитање које би се знатно разликовало од постојећег. То разликовање, у случају просветитељског покрета, подразумевало је већу демократизацију образовања, тј. обухватање образовањем и категорија људи којима је оно до тада и практички и формално било недоступно, као и веће уважавање достојанства учесника васпитнообразовног процеса и повољнији третман знања у вредновању људских квалитета.

У васпитнообразовном раду намењеном остваривању циљева просветитељског покрета дошла је до изражаја посебна наставничка улога – *урођа народној учишћеља*. Њена педагошка суштина је у подизању опште културе ширих народних слојева, буђењу њихове националне свести, неговању животног оптимизма и радног ентузијазма, што је требало да се оствари, пре свега, ширењем писмености, затим упознавањем људи са националном историјом и народним

стваралаштвом, популарисањем знања неопходних за успешнији рад и бољи живот, пропагирањем „здравог“ живота и величањем моћи разума.⁶

Наравно, просветитељство као педагошка делатност и њој одговарајућа улога наставника, као и филозофско учење на којем су засновани, налазили су своје подстицаје у конкретним друштвеноисторијским приликама. Као ретко који друштвени покрет, народно просвећивање имало је поборнике међу припадницима различитих друштвених слојева. Свакако, њихов интерес у томе био је различит. У време када је настајало, несебичну подршку пружала му је буржоазија. Економски тада већ доста снажна, али политички обесправљена, она је била заинтересована за савезништво са широким народним слојевима, јер су јој без њега изгледи за освајање политичке власти били веома мали. У просветитељском покрету, буржоазија је видела шансу за успостављање тог савезништва на бази буђења свести о неправедностима у постојећем друштву и свести о заједничком интересу да се оно промени.⁷

И поред различитих инспирација својих поборника и различитих интереса својих покровитеља (па самим тим и различитих циљева који су се у оквиру њега остваривали), просветитељски покрет је, гледано у целини, успео да сачува хуманистичку оријентацију као своје препознатљиво обележје. То је за многе педагошке раднике био довољно јак разлог да се волонтерски прихвате улоге народног учитеља, налазећи инспирацију за рад и награду за уложени труд, пре свега, у узвишености и хуманости посла којим се баве. Захваљујући томе, они су прихватили на себе обавезе веће од оних које би се наставнику формално могле поставити и за чије потпуно извршавање би се могао учинити до краја одговорним. Та околност дала је просветитељском васпитнообразовном раду снажан почетни замах и импресивну полетност. Међутим, без рационалне системске утемељености, чврсте програмске оријентације и солидне материјалне и кадровске основе, он је неизбежно носио одлике импровизације и патио од слабости које редовно прате облике васпитнообразовног рада претежно екстензивног типа (на шта се он у великој мери сводио). Осим тога, превише је био зависан не само од добре воље и ентузијазма непосредних учесника него и од личне

6 Непосредна теоријска основа ове улоге наставника садржана је у учењу француских филозофа материјалиста. Међутим, њени идејни корени знатно су дубљи. Они, неким својим изданицима, преко учења Коменског, Томаса Мора, Томаса Кампанеле и педагога хуманиста, досежу чак до филозофске мисли античке Грчке. На ту, макар и танану повезаност, упућују Демократове речи да „нико неће стећи искуство ни мудрост уколико не буде учио“, да „људи постају добрим више захваљујући вежбању (учењу) него природи“, те да се „до истине долази разумом“, (према: Шабаева, 1981: 9).

7 Интерес за просвећивање народа млада буржоазија види, између осталог, и у отклањању опасности од превелике дистанце између „образованог“ и „простог“ света која може да буде погодан простор за сејање неприхватљивих идеја противничке стране, затим у развијању националне свести, неговању патриотских осећања и сузбијању, неутралисању револуционарних идеја којима би могао да се „инфицира“ морал постојећег друштва.

наклоности утицајних, „добростојећих“ појединаца, удружења и организација. Отуда, вероватно, потиче изразита неуједначеност програмских захтева (у неким случајевима она се своди на елементарно описмењавање, а у другим диже на ниво комплексног образовања), као и велике осцилације у погледу интензитета и постојаности рада, а самим тим и у погледу остварених резултата.

Различитим облицима испољавања ове улоге заједничка је, условно речено, њена национално-романтичарска и филантропска инспирација; затим, искрено настојање да се скрене пажња на богатство и лепоту народног стваралаштва, виталност народног духа и моћ људског ума, као и приметан помак у правцу демократизације односа наставник – остали учесници, наравно, у мери адекватној духу датог друштвеноисторијског тренутка и интересима покровитеља саме просветитељске делатности. Истовремено, афирмацијом улоге наставника – народног учитеља и просветитеља – наговештено је напуштање схватања да се васпитнообразовни рад мора одвијати унутар школе и да васпитање искључиво привилегија деце. Њоме је, такође, оповргнута теза о незаинтересованости обичних људи за сопствено образовање – (о равнодушности „просте већине“ према незнању и културној заосталости) и подстакнуто развијање уверења о могућности подучавања без принуде.

НАСТАВНИК – АСИСТЕНТ САМОРАЗВОЈА ЛИЧНОСТИ УЧЕНИКА

Репресивна педагошка пракса дошла је врло рано (такорећи, већ на почетку испољавања) у сукоб са педагошким идејама које су уместо строгог надзора и кажњавања, ограничавања и присиљавања пропагирале љубав према детету и бригу за развој његових позитивних особина применом позитивних васпитних мера које уважавају личност ученика – његове социјалне потребе и индивидуалност.⁸

Инспирисани античком културом, а посебно Квинтилијановим делом,⁹ педагози хуманисти (Рабле, Мотењ, Ротердамски) устају против догматизма у настави и механичког учења – бубања и залажу се за поштовање личности детета, за укидање насиља над ученицима и за хармонијски развој њихове душе и тела. У *Опедима о васијињању* Монтењ пише да има нечега ропског у строгости и принуди и да телесна казна нема другог утицаја осим да људе чини плашљивим или подлим и упорним (Монтењ, 1953). Слично Монтењу, Ротердамски са-

8 У савременој педагошкој теорији за педагошку оријентацију која фаворизује позитивне васпитне мере прихваћен је назив пермисивна педагогија (енг. permission – допуштање, слобода).

9 Квинтилијан је, на пример, још пре две хиљаде година истицао да се ученик не може поправити батинама, да наставник мора бити „ваљан и поштен човек“, а ваљаном и поштеном човеку не доликује да батином приморава друге на рад и послушност, већ да их врлином и личним примером подстиче „да раде оно што треба“ (Квинтилијан, 1985).

ветује својим савременицима да не користе „Мач којим се служе разбојници и убице, већ духовни мач којим се продире у најдубљи кутак срца“. Најоштрију критику он упућује теолозима, тј. онима који се користе вером као „доказом за ствари које се не виде“, који фаворизују догматску једнообразност, а да при томе не увиђају оно што би свакоме морало бити јасно да та једнообразност не може да се сложи са разноврсношћу човекових телесних и духовних особина (Ротердамски, 1955). Он, такође, указује на опасност коју носи догматска искључивост и претерана заљубљеност у сопствено мишљење јер онај „ко верује само у своју истину, проповеда фанатизам“.

Под утицајем ренесансних педагошких идеја, Коменски као одлучан борац против схоластичке наставе полази од тезе да је „човек најодличније створење“ и залаже се за формирање „целовитости његовог бића“ (подразумевајући под тим умно, морално и верско васпитање). Коменски, при томе, истиче потребу уважавања природе и способности детета различитог узраста и тражи од учитеља да служи ученицима као пример, да буди код њих „жеђ за знањем“ и да се према њима односи очински. „Ти не можеш радити као учитељ“, пише Коменски, „док не почнеш поступати као отац“. Иако је поборник чврсте дисциплине без које је, по његовом мишљењу, школа „као млин без воде“, он се залаже за избацивање телесних казни, осим за преступе против вере (Коменски, 1967).

У истицању права детета на развој без спутавања и ограничења најдаље је, свакако, отишао Русо. Насупрот владајућој религиозној догми о рђавој човековој природи као последици тзв. прародитељског греха, Русо сматра да су првобитне човекове снаге у потпуности добре „јер долазе од мудрог и доброг ствараоца“. Због тога он препоручује да се целокупно васпитање прилагоди природи детета, верујући да је та природа по рођењу дата као савршена и да јој треба омогућити да се спонтано испољава и слободно развија, јер би сваки надзор, свако мешање одраслих у тај процес, представљао насиље над савршенством природе. У складу с тим, Русо препоручује наставнику (учитељу) да уместо деспотског става испољава према ученицима љубав и доброту и да настоји да им буде пријатељ и друг (Русо, 1950).

Против репресивних васпитних метода и касарнског устројства старе школе (посебно карактеристичних за пруски систем) доследно иступа знаменити педагог Адолф Дистервег. Он одлучно одбацује у Пруској дубоко укоренено схватање феудалне педагогије да је природа детета „дивља“ и „покварена“ и да је васпитањем треба култивисати и исправљати. Слично Русоу, залаже се за васпитање у складу са природом детета, али за разлику од њега придаје изузетан значај наставнику, чинећи га одговорним за исход васпитнообразовног процеса. По њему, „учитељ за школу – то је исто што и Сунце за васиону“ и због тога он и у њој и ван ње траба да буде „угледни образац који ученици подражавају“ (према: Ротенберг, 1940).

Руководећи се идејама хуманизма, и руски револуционарни демократи (Бјелински, Херцен, Чернишевски и Доброљубов) оштро критикују деспотски однос наставника према ученицима, тј. „наставу која има одлике дресуре“. Уместо васпитања које захтева покорност, препоручују „васпитање љубављу“, а деловање личним примером проглашавају основном карактеристиком доброг наставника (Доброљубов, 1940). Слично мишљење о значају хуманог односа ученицима заступа и Ушински, који наглашава да васпитач није чиновник, јер ако би био чиновник, тј. ако би се чиновнички односио према својим обавезама, он не би могао да васпитава. Као претпоставку успешног васпитног деловања Ушински истиче неопходност познавања природе оних који се васпитавају. У вези с тим он каже: „Ако педагогија хоће да васпитава човека у сваком погледу, она га мора упознати у сваком погледу“ (Ушински, 1957: 19).

Под притиском ових прогресивних струјања и реформских настојања, традиционална школа је била приморана да отвори врата новој педагошкој пракси. Уз експанзију научнотехничких знања, интензиван развој капиталистичког друштва крајем 19. века био је пропраћен новим тенденцијама у педагошкој теорији и пракси, које, с обзиром на њихов одлучан заокрет у односу на „стару школу“ оптерећену тешким средњовековним педагошким наслеђем, с разлогом носе назив *прогресивна педагогија*. Једно од основних обележја овог коперниканског заокрета у педагошкој теорији и пракси јесте идеализовање дечје природе и апсолутизовање приоритета „биолошког саморазвоја детета“ над систематским, високоорганизованим и друштвено-интенционалним васпитним деловањем. По угледу на Русово схватање слободног васпитања и у духу „теорије биолошког саморазвоја“, дете је проглашено мером свега – „сунцем око кога се све окреће“, у односу на кога треба да се уређује читав васпитнообразовни рад. Тиме се, као реакција на једну екстремну педагошку оријентацију каква је била репресивна педагогија јавила педоцентристичка оријентација – ништа мање екстремна од претходне, само са супротним предзнаком.

Као екстремни вид дидактичког психологизма, педоцентризам полази од тога да су потребе и интересовања детета урођени – биолошки предодређени и да се по одређеном непредвидивом редоследу – спонтано јављају. Зато настава нема право да ремети оно што је природа већ уредила. ремећење тог биолошки предодређеног редоследа испољавања интересовања представљало би, по њиховом мишљењу, „насиље над природом детета“; сметња његовом природном развоју. Сходно томе, препоручује се да настава мора да пође од урођених интересовања и потреба детета и да уважавањем (неометањем) спонтаности њиховог испољавања ствара услове за њихово потпуно задовољавање. На тај начин, треба да се омогући ослобађање унутрашњих снага ученика које су у „старој школи“ биле систематски спутаване његовом изразито пасивном улогом у процесу стицања знања и поданичким положајем у односу на ауторитарног наставника. Уз пре-

тпоставку да су вредности индивидуе у њој самој и да је, сходно томе, основни задатак васпитања обезбеђивање несметаног развоја урођених унутрашњих снага, васпитање се практично своди на невоспитавање. Уместо јасно усмереног, осмишљеног и системског васпитног деловања, које се проглашава насиљем над деčјом природом, од наставника се тражи да сазнаје и следи деčју природу и да јој се прилагођава.¹⁰

Педоцентричке идеје имале су своје присталице и у царској Русији на прилазу из 19. у 20. век. То, на пример, недвосмислено потврђују радови П. Ф. Каптерева. По њему, основа и суштина васпитања је „саморазвој организма“ и „усавршавање личности“. Због тога оно мора да се првенствено ослања на човекову природу јер човек је, пре свега и изнад свега, такав какав јесте по свој природи. Полазећи од става да сваки организам садржи у себи самом „извор делатности“, он закључује да, у ствари, „човек сам себе васпитава“. Сходно томе, он додељује наставнику улогу „слуге саморазвоја организма“, улогу онога који помаже његовом потпуном и правилном усавршавању. „Другим пословима“, истиче педагог Каптарев, „изгледа, нити се бави, нити треба да се бави јер би у том случају ишао против природе процеса саморазвоја“ (Каптерев, 1982: 164).¹¹

Штетне последице оваквог схватања улоге наставника, а посебно занемаривање програмске заснованости и јасне усмерености и систематичности наставног рада, није тешко наслутити. Наставни рад лишен програмске заснованости и систематичности, заправо и нема одлике наставног рада у правом смислу речи. Зато се може рећи да педоцентричка педагошка оријентација значи не само обезвређивање улоге наставника, него и негирање значаја наставног рада уопште.

Очигледно, овај педагошки правац, као и „педагогија батине“, из темеља је пореметио и онај најнеопходнији склад улога учесника васпитно-образовног процеса и тиме га лишио могућности (смањио му шансе) да се конституише у

10 Тако, на пример, Елена Кеј проглашава дете величанством којем свако треба да се клања и у чија „природна права“ нико не сме да дира. Сличну поруку садрже и речи Гансверга који каже: „Респектирати права детета – то је цјели садржај школске реформе, која хоће да буде у складу са деčјом природом“ (према: Патаки, 1953: 143).

11 Интересантно је да су слични ставови „о слободном развоју детета“ и „аутономности“, „аполитичности“ васпитања (школа не треба да буде ни буржоаска ни пролетерска) били преовлађујући у совјетској педагошкој мисли у периоду непосредно после Октобарске револуције (према: Леко, 1969; Заниновић, 1988). Пуну подршку просветних власти добило је становиште да одумирањем државе треба да одумире и школа као „оружје буржоаске доминације“. Она треба да постане део радионице, при чему треба да нестану сви њени традиционални елементи – уџбеници, програми, распореди часова, строга дисциплина и др. У складу са овим схватањима, уместо наставе по предметима, уведена је тзв. комплексна настава Разредночасовни систем наставе био је замењен радом по групама које су формиране на основу способности и интересовања ученика. Забрањено је задавање обавезних домаћих задатака, укинути су сви испити (пријемни, прелазни и завршни), као и све врсте казни. Величање нових метода рада ишло је дотле да је деци било препуштено да греше, односно да раде према свом нахођењу, да би се учила на сопственим грешкама, тражећи „од згоде до згоде“ помоћ старијих другова или учитеља (према: Леко, 1969; Красногорская, 1981).

релативно стабилан – уравнотежен систем. Због тога, иако у почетку довољно атрактиван и, истовремено, што се заиста ретко догађа, прихватљив за друштва дијаметрално супротних идеолошких опредељења, он није био дугог века (бар не у својој екстремној варијанти).

Обрачун са педоцентризмом почео је од тренутка када се он исказао у пуном светлу, када су постале евидентне његове штетне последице. У Совјетском Савезу, где је овај педагошки правац имао доста присталица, тај обрачун имао је помало спектакуларну завршницу. Као што је, својевремено, административним путем промовисан у званичну – „државну“ педагогију, исто тако, административним мерама, педоцентризам је одбачен као неприхватљив и штетан. Наиме, Декретом од 4. 7. 1936. године „О педагошким грешкама у систему народних комесаријата за просвету“, ЦК СКП (б) је, како истиче Н. А. Љаљин, „раскринкао ову „теорију“ као антилењинску и анатипартијску“ (Љаљин, 1949: 467). Ова одлука и мере које су уследиле наредних година реафирмисале су сва обележја ауторитарне школе хијерархијски подређене државним органима. Тиме је у васпитно-образовном процесу учињен још један велики заокрет, овога пута у правцу афирмације тзв. државне педагогије.¹²

НАСТАВНИК – АУТОРИТАРНИ ИНФОРМАТОР И ДРЖАВНО-ПАРТИЈСКИ ПРОПАГАНДИСТ

У друштвима ауторитарног типа са наглашеном административно-централистичком и бирократско-статистичком оријентацијом целокупан васпитнообразовни рад нашао се под мање-више непосредним надзором државних просветно-педагошких органа. Функционисање свих сегмената васпитнообразовног система постало је у великој мери зависно од спољашње регулативе устројене по угледу на хијерархијску структуру друштва. С обзиром на друштвену заснованост васпитања и на околност да се хијерархијски врх фактора регулације едукативног система нашао у равни са државним, тј. партијским врхом, неизбежно је дошло до својеврсне симбиозе идеолошко-политичког и васпитнообразовног рада до оног степена када свака појединачно постаје не само стални пратилац него и неизоставна компонента, односно функција оног другог.¹³

12 Мада је педоцентризам као педагошки систем доживео пораз, не би се могло рећи да је потпуно потиснут, нити дефинитивно напуштен. Његов утицај је и даље присутан у неким савременим варијантама пермисивне педагогије. Међутим, без обзира на трајност последица које је за собом оставио, он је вредан помињања не само у контексту схватања улоге наставника него и као илустрација могућих застрањивања које скоро редовно прате нагле и корените промене педагошке оријентације, било да су оне настале у тренутку револуционарног заноса (као реакције на стару – преживелу педагошку праксу), било да су изрази помодарске непромишљености, занесењачке кратковидости, или прагматичке ускогрудости.

13 У условима изразито неједнаке дистрибуције социјалне моћи карактеристичне за ауторитарни систем власти, политичке поруке које иду од центра ка периферији, са врха хијерархијске пирамиде према њеном

Суспендовањем права на равноправан дијалог и одузимањем легитимности свим облицима супротстављања званичним ставовима, идеолошко-политички рад у ауторитарним друштвеним системима нужно добија одлике идеолошко-политичке индоктринације. Када се такав идеолошко-политички рад угради у васпитнообразовну делатност, онда се и сама та делатност ставља у функцију индоктринације. Законита последица тога је изразито политизовање наставе, видљиво како у њеној програмској основи, у којој знатан део припада садржајима идеолошко-политичког карактера, тако и у начину интерпретације тих садржаја који је у знаку настојања да се изграђују безрезервно позитивни ставови према постојећем друштвеном поретку.

Изразито централистичко управљање образовним процесом, снажна државна регулатива у свим сегментима едукативног система и пренаглашено политизовање наставе доделили су наставнику улогу ауторитарног информатора и државно-партијског активисте у којој су традиционалне наставничке функције (подучавање и дисциплиновање) обједињене са функцијама политичког радника – пропагатора одређених идеолошких порука и политичких ставова. Непосредну теоријску основу овакве улоге наставника чини такозвана државна педагогија, инспирисана специфичним друштвеноисторијским тренутком и исфорсирана прагматичном потребом да се државној политици у области просвете и школства обезбеди научна (педагошка) подлога и подршка – да просветно-педагошке мере добију афирмативно теоријско образложење. У складу с тим, на пример, у *Педагоји* у редакцији Груздјева напомиње се да се особеност педагошког позива састоји „не само у непосредном раду педагога са децом него и у друштвено-пропагандистичкој делатности коју он води међу становништвом и која му даје могућност да из дана у дан учествује у подизању културе и свесности маса и да удружује у свом раду мере убеђивања и мере присиљавања, особине управљача и пропагандисте, трезвени разум и рад фантазије“ (Груздјев, 1949: 467–469).¹⁴

Скоро слични ставови о овом питању изложени су и у *Педагоји* Каирова. И он додељује наставнику улогу „пропагандисте узвишених идеја комуни-

подножју, не остављају простора за приговор, не сугеришу критички однос према ономе што настоје да афирмишу, не траже потврду своје ваљаности од оних којима су упућене. Што се више удаљавају од свог изворишта, оне постају све заљубљеније у себе и непомирљивије према порукама другачије садржине. На тај начин, идеолошко-политичка порука претвара се у званичан став са значењем обавезујућег захтева чија је снага пропорционална висини хијерархијског нивоа њеног изворишта.

- 14 Полазећи од Стаљинових порука наставницима и Лењиновог става да се наставници не могу „ограничити оквирима уске наставничке делатности“ и да „армија наставника“ мора „постати главна армија социјалистичке просвете“, Љаљин (аутор *Педагоји* у редакцији Груздјева) одређује улогу наставника преко следећа два задатка: а) обучавање нових поколења у духу комунизма (највећа и најодговорнија обавеза наставника, која се састоји у томе да се мало поколење припреми за стварање новог живота), и б) пропаганда комунизма и комунистичко просвећивање (Љаљин, 1949: 462).

зма“; а „бољшевичку идејност“ проглашава наставничким квалитетом изузетног значаја – једном од основних компоненти „опште педагошке образованости наставника“. По његовом мишљењу, посебно важан облик политичког самообразовања, неопходног услова за успешно обављање наставничке улоге, јесте изучавање историје КП и биографије Лењина и Стаљина (Каиров, 1948: 414–416).

Пренаглашавање значаја политичко-васпитних ефеката наставе и инсистирање на овој компоненти васпитног учинка и тамо где она не може да дође до великог изражаја нужно доводи до формализма у сфери васпитног деловања, до тога да се реализација захтева идејне усмерености наставног рада често своди на формално одуживање овом захтеву, да се, на пример, вербалном иступању и понашању манифестног карактера и маргиналног значаја придаје значење аутентичног индикатора идеолошко-политичке изграђености. Недовољна разграниченост суштинског од формалног у испољавању идеолошко-политичких утицаја у васпитнообразовном процесу и велики (нереални) захтеви који су се у том погледу постављали пред наставника довели су га у ситуацију „да се осећа вечитим дужником државе и партије“, да стално треба да пружа доказе (макар и формалне) о својој ангажованости и „несебичном залагању“ у извршавању тих обавеза.

Схватања улоге наставника засићена идеолошко-политичком компонентом карактеристична су и за нашу педагогију, иако у периоду између два светска рата, тако и у првом годинама социјалистичке изградње, наравно, са различитим инспирацијама и циљевима и другачијом идеолошком позадином. У првим послератним годинама у југословенској педагогији, која је у то време била под непосредним утицајем совјетске педагошке мисли,¹⁵ доминира схватање о потреби дисциплинованог и пожртвованог подређивања појединца потребама заједнице, с претпоставком да оно што је добро за заједницу добро је и за сваког члана заједнице. Одређене карактеристике југословенска педагогија задржала је, у извесној мери, и у постинформбировском периоду. За илустрацију тога довољно је поменути неке ставове из Патакијеве *Ойће његајоџије*, као што су, на пример, тврдње да је наша земља „једина социјалистичка земља на свијету“, да је политички живот „саставни дио народног живота, а при томе и саставно дио одгојног рада“ и да зато наставник (учитељ) мора непрестано да се изграђује на делима класика марксизма, али и „на теоријским радовима, чланицама, говорима и списима наших политичких руководиља“ (Патаки, 1952: 23, 348).¹⁶

И у овом случају, преувеличавање значаја појединих подручја васпитнообразовног рада, тј. фаворизовање одређених функција наставника имало је за по-

15 Први уџбеник педагогије објављен у новој Југославији био је превод поменуте совјетске педагогије у редакцији Груздјева.

16 У складу са истакнутим политизовањем васпитнообразовног рада „државна педагогија“ је у примарне особине доброг „напредног наставника“ уврстила „особине управљача и пропагандисте“ – потпуну

следицу неодмереност у вредновању значаја појединих његових особина. Њоме су, практично, приоритетне особине доброг наставника редуковане на пожељне особине узорног државног чиновника – ауторитарног информатора и политичко-партијског пропагандисте.

НАСТАВНИК – „РЕЖИСЕР“ ТЕХНОЛШКИ ОРГАНИЗОВАНОГ ОБРАЗОВНОГ ПРОЦЕСА

Снажан подстицај променама у програмској и организационој основи васпитнообразовног рада које су означиле видан отклон од традиционалних педагошких концепција дао је спектакуларан развој науке и технологије у другој половини 20. века Међу тим променама, посебну пажњу, када је реч о улози наставника, заслужују оне на подручју образовне технологије (Реснер, 1960; Безић, 1983; Мандић, 1985; Андевски, 2008). Уместо на традиционално доминантну интерперсоналну комуникацију између наставника и ученика, акценат је стављен на интеракцијски однос између ученика и наставно-техничког средства. Импресивне могућности одређених средстава у погледу депоновања (меморисања) и преношења информација на даљину; њихова атрактивна визуелна и аудио-визуелна изражајност; затим, њихова релативно висока прецизност, истрајност и непристрасност евидентирања и благовременост „саопштавања“ резултата (управо оно на чему се наставнику најчешће замера) довели су до исхитреног и, у основи, погрешног закључка да је коначно пронађен лек за све слабости класичне наставе, засноване на претежно непосредној и сталној комуникацији између наставника и ученика, уз доминантну улогу овог првог.

Неодмерено одушевљавање новом образовном технологијом, односно дидактичким иновацијама са предимензионисаном улогом наставно-техничких средстава имало је за последицу прецењивање њихове дидактичке ефикасности. Истицањем у први план информативно-илустрованог и стимулативног учинка повратне везе (*feedback*) која се помоћу њих успоставља, доведена је у питање неопходност постојања непосредног персоналног извора сазнавања. У кибернетичком моделу наставе који нуди Франк (према: Кнежевић, 1986) сваки систем који има одговарајући алгоритам и медије има наставничку функцију. У том

преданост делу комунизма и непоколебљиву увереност у његову крајњу победу; склоност и смисао за партијско-политички рад у школи и ван ње; вештину управљања јавним мњењем колектива; смисао за селекцију и интерпретацију историјских чињеница и актуелних друштвених збивања у функцији изграђивања одговарајућих политичких ставова и уверења; нетолерантност (до анатемског односа) према „гуђим“ идеолошким схватањима; борбеност у супростављању иступањима с „неприхватљивих“ идеолошко-политичких позиција; неуморни ентузијазам у популарисању ставова од „општер“ интереса; чврсту увереност у уникатну „исправност“ државно-партијског курса и „непогрешивост“ његових креатора; догматску доследност у спровођењу званичне политике; конформистички став у односу на мишљење виших хијерархијских структура; поданичко понашање у односу на захтеве претпостављених и патерналистички однос према млађима.

случају, двосмерна комуникација између субјекта сазнавања (ученика) и техничког средства претпостављена је непосредној комуникацији између ученика и наставника. На тај начин, комплексна наставникова улога своди се, практично, на улогу „режисера“ технолошки организованог процеса, а разноврсног односа између наставника и ученика, на посредничко-консултовани однос.

Фетишизација дидактичких могућности нове техничке наставе учврстила је код неких уверење (боље рећи, заблуду) да у оперативној фази наставног процеса наставника скоро у потпуности може да замени добро одабрано и дидактички адекватно обликовано техничко средство, тј. група средстава конституисаних у систем, који омогућава одговарајућу наставну комуникацију без непосредног учешћа наставника. Педагошка објективизација овако схваћене улоге наставника неизбежно води у техницизам и повећава вероватноћу бихевиористичких деформација наставе које, у крајњем случају, претварају наставни процес у програмирано дрловање са горким укусом дресуре. Он се у почетку много не осећа јер га у великој мери неутралише драж новине коју собом носи свака значајна промена у организовању и реализовању наставног рада.¹⁷ Уколико је та драж израженија, утолико се спорије уочавају лоше стране нових дидактичких решења, па је утолико већи ризик од негативних последица које их неизбежно прате.

Неспорно је да савремена дидактичка опрема може и без непосредног ангажовања наставника да обезбеди интензивну двосмерну циркулацију информација на релацији ученик – извор сазнања. Међутим, екстремна технологизација наставног процеса, као израз некритичког прихватања, једностране примене и пристрасног вредновања едукативне вредности модерне наставне технике и на њој засноване образовне технологије, по оци Шимлеше (1973: 224) неизбежно води у „дидактички интелектуализам“, тј. претварање наставе у наобичнији процес учења када се „усвајањем образовних информација њезина ефикасност мери количином усвојених информација и евентуално трајношћу њиховог памћења“. Уз дидактички интелектуализам као нуспродукт са негативним педагошким предзнаком, појављује се и вештачко раздвајање, недовољно прожимање васпитне и образовне функције. При томе, у самом наставном процесу образовни учинак има статус приоритетног, док је за васпитну функцију резервисан простор углавном у оквиру ваннаставних активности. Запостављањем васпитне компоненте, настава се трансформише у „наставну индустрију“ која може бити високопродуктивна, и она то најчешће јесте, али на штету квалитета „производа“ који остаје некомплетан.¹⁸

17 Због тзв. Хортоновог ефекта, када се нова метода (начин рада, поступак) пореди са методом која је већ у употреби, особе које користе нову методу вероватно ће поступати биље, без обзира на то која је метода супериорнија (John L. Nauman, *Педагошка истраживања*, Сарајево, интерни превод, 1976: 53–54).

18 Индивидуална комуникација са техничким средством као извором сазнавања и на њој заснован индивидуални темпо напредовања неминовно повећавају психолошку дистанцу између учесника васпитнообразовног процеса. У том случају, не може се рачунати на висок степен развијености

Запостављајући вербални дијалог у настави, непосредни контакт лицем у лице, игноришући значај механизма психосоцијалне интеракције у ситуацији групног учења и оспоравајући значај и добре стране заједничког наставног рада, екстремна технологизација образовног процеса сужава поље васпитних утицаја – концентрише их првенствено на когнитивно подручје. Истовремено, она ограничава њихов домет тиме што у процесу сазнавања (посебно у његовој екстремно рационализованој и испрограмираној варијанти) доводи ученика у својеврсну социјалну изолацију, која чак и када се јавља у веома ограниченим размерама, непримерена је природи човека као примарно друштвеног бића. Као таква, она углавном представља неповољну едукативну ситуацију.¹⁹

Преносећи тежиште наставниковог ангажовања на припремну фазу васпитнообразовног рада, технолошки организована настава на изванредан начин је осиромашила и девалвирала његову улогу. Њему је, донекле, ускраћена могућност да значајно непосредно утиче на процес сазнавања у настави. Он тај процес више надгледа него што њиме руководи; више га посматра са стране него што у њему директно учествује. Пошто је велики део одговорности за васпитнообразовну успешност пренет на ученика, наставник је доведен у положај који га недовољно стимулише да све своје снаге стави у функцију наставног процеса. Колико ће се он осећати одговорним за ток и исход наставе и, сходно томе, бити мотивисан да се свестрано у њој ангажује, зависи у великој мери од односа живог и минулог рада који он у њу улаже. Доминација минулог рада над живим, карактеристична за екстремну технологизацију образовног процеса, вероватно не иде у прилог тој мотивацији јер смањује осећање одговорности наставника за рад ученика и његову васпитнообразовну успешност.

Истакнуте карактеристике наставникове улоге пројектоване по стандардима технолошког процеса сами по себи довољно говоре о могућим трајнијим последицама технолошко-детерминистичке искључивости која се видљиво манифестује у појединим дидактичким иновацијама, не заобилазећи ни оне са изузетно атрактивном формом и импресивним информативно-комуникацијским могућностима. У вези с тим, упозоравајуће звучи Масонова (Masson, 1972: 174) опаска. Коментаришући могућности, тј. границе примене савремене технологије у функ-

психосоцијалне структуре васпитнообразовне групе. У њој нема интензивне социјалне комуникације, па самим тим ни довољно могућности ни подстицаја за успостављање чвршћих и трајнијих облика интерперсоналног повезивања, који су неопходни услови за складан развој емоционално-мотивационог подручја личности, као и човекове друштвено-моралне развијености.

19 То на посредан начин потврђују искуства центра за изучавање страних језика у Чернавоки. Наиме, када је требало да одрасли који су учили страни језик бирају између брижљиво програмираног учења у лабораторији, и вежби у присуству још два ученика, под руководством лица које је страни језик био матерњи и који се круто држао утврђеног поступка, већина је ипак давала предност вежбама у односу на програмирано учење у лабораторији. (Илич, 1972).

цији развоја људског друштва и развоја човекове личности, он лаконски закључује: „Пошто можемо да програмирамо компјутере, можда се неке намеће питање зашто не бисмо покушали да програмирамо и људско мишљење. Можда бисмо и могли, али када бисмо то постигли“, пита се Масон, „ко би онда програмирао компјутере?“

Ово упозорење недвосмислено ставља до знања да је цена спектакуларног научно-технолошког прогреса и њиме обезбеђеног материјалног благостања сувише висока ако се они морају платити духовним осиромашењем човекове личности. Истовремено, оно дискретно изражава бојазан од могућих психолошких и ширих импликација све израженијег недостатка мере и критичности у вредновању појединих материјалних и образовних достигнућа технолошке револуције, њиховог фаворизовања на рачун остваривања истинских људских вредности. Технолошко-детерминистичка оријентација у педагогији и техницизам у настави, као једна њена дидактичка импликација, дали су довољно повода за такву бојазан. Показали су да то страховање није неосновано, да блиставо лице ове педагогије није без наличја, што је, по принципу закона акције – реакције, допринело оживљавању супротних тенденција у педагошкој теорији и пракси у смислу реафирмације неприкосновености речи и ауторитета наставника као гаранта делотворности образовног процеса. Резултанта тих супротстављених виђења значаја и позиције наставника у односу на друга два кључна елемента дидактичког троугла – наставни садржај и ученика – јесте промовисање његове интегритету и васпитно-усмеравајуће улоге (Самоловчев, 1979), чије успешно остваривање подразумева комплементарни, а не антагонистички однос између персоналне и неперсоналне комуникације у процесу усвајања образовних садржаја.

НАСТАВНИК – УСМЕРИВАЧ И ИНТЕГРАТОР ВАСПИТНИХ УТИЦАЈА И САМООБРАЗОВНИХ АКТИВНОСТИ

Упркос евидентном „богатству различитости“ интерпретација суштине васпитнообразовног процеса, може се рећи да је у савременој педагошкој мисли општеприхваћен став да је један од основних градивних елемената тог процеса интерперсонални однос у којем наставник има трајно резервисано место (Hargreaves, 2000; Ellis, Edwards, & Smagorinsky, Eds. 2010; Vetter, 2012). Он је понекад више а понекад мање експониран у односу на остале учеснике; понекад (најчешће само привремено) у другом плану, али никада на споредном колосеку. Без обзира на обим примене неперсоналних извора сазнања и њихов импозантан капацитет и сталну „готовост“ за емисију ускладиштених информација, васпитнообразовни рад, ширином и разноврсношћу својих подручја и међузависношћу проблема које разрешава, оставља довољно простора за аутентично

ангажовање и пуну афирмацију својих субјеката. У складу с тим, означене су као погрешне претпоставке, неоснована страховања и злурада нагађања да ће модерна наставно-техничка средства и на њима заснована образовна технологија обезвредити улогу наставника, минимизовати његово учешће у васпитнообразовном процесу и учинити га, коначно, сувишним.

Гледано у целини, као општеприхватљив, промовисан је став да наставник и наставно-техничко средство не искључују једно друго; да они чине, треба да чине јединствен дидактички склоп који функционише на принципу органске симбиозе, где се функције једног члана допуњују функцијама другог. Такав комплементарни однос улоге наставника и модерне наставне технике означен је као важна претпоставка ефикасности савременог васпитнообразовног процеса.

У складу са назначеним померањем тежишта наставниковог ангажовања и „обогаћивањем“ његове улоге новим функцијама, дошло је до одређених промена у вредновању појединих његових особина. Тако је из новог одређења структуре наставникове улоге, тј. природе и међусобног односа функција које је конституишу, произашло ново виђење лика доброг наставника – усмеривача и интегратора васпитних утицаја и самообразовних активности. При томе се, наравно, не пориче ни вредност традиционалних наставничких квалитета, али им се не придаје значење тежишних компоненти. Уместо њих, ту улогу, поред стручне компетентности и одговарајућих морално-карактерних својстава, добиле су првенствено оне особине наставника које се сматрају неопходним за остваривање партнерске дидактичке комуникације и успостављање сарадничког односа са осталим учесницима васпитнообразовног процеса, односно за успешно руковођење комплексним наставним процесом заснованим на функционалном јединству, прожимању и комплементарности функција подучавања и самоучења.

На тај начин, педагогија је ауторитету класичног наставника (државног чиновника, ауторитарног информатора, неприкосновеног тумача истине и арбитра у процесу вредновања успешности ученика) супротставила ауторитет наставника искуснијег сарадника, стручног и социјално-психолошког консултанта, који није „књига која хода“ и саопштава истину, већ водитељ на путу откривања истине; који не сервира ученицима готова знања, већ им помаже да их на оптималан начин усвајају – учи их како да се сналазе у васпитнообразовним ситуацијама и да буду ефикаснији у решавању животних проблема.

У мери у којој је растерећен неких претежно рутинских послова, који су пренети (или могу бити пренети) на савремена наставно-техничка средства, наставник је постао одговарајући за остваривање квалитативних учинака педагошког деловања, развијање социјалних, емоционално-мотивационих и интелектуалних снага ученикове личности, обезбеђивање социјалног простора и одговарајуће педагошке климе за самореализацију учесника наставног процеса. Ста-

вљањем акцента на ову димензију наставникове улоге и прихватањем става да је васпитање, без обзира на промене које доживљава, пре свих интерперсонални однос, дат је снажан подстицај реафирмацији схватања о значајном, па и пресудном утицају комплетности наставникове личности на коначан исход васпитно-образовног процеса – формирање личности ученика.

Наравно, давање приоритета некој особини (или неким особинама наставника, ма како оне биле значајне, ни у ком случају не значи негирање значаја многих других, јер ни улога наставника не значи негирање значаја многих других, нити може без остатка да се сведе на једну, ма колико важну функцију. Зато, уколико је једно одређење лика доброг („идеалног“) наставника било последније у настојању да идентификује све његове релевантне персоналне атрибуте и исцрпније у њиховој операционализацији, толико се оно више поклапало или бар приближавало осталим (истородним) одређењима те појаве. То приближавање, постојање додирних тачака (макар и у асимптотском смислу) карактеристично је, донекле, и за она виђења улоге и пожељних особина наставника чија се теоријска полазишта знатно разликују. Разумљиво, у том случају, тачка додира налази се довољно далеко, тако да се на први поглед често и не назире. Међутим, то није довољан доказ да ње нема, тим пре што скоро сва савремена тумачења наставникове улоге и њој одговарајућег пожељног профила наставника имају бар једну заједничку методолошку црту, а то је критички однос према њиховим традиционалним варијантама. Дакле, сва она заузимају почетни курс у односу на заједнички оријентир. Због тога су, ако ни због чега другог, у сваком појединачно, поред суштинских разлика и специфичности, препознатљиви одређени заједнички елементи – једни у којима се осликавају нове општеприхваћене едукативне тенденције и, други који су одраз помирљивости (толерантности) нових теорија васпитања према неким традиционалним педагошким решењима за које нема достојне замене, а, вероватно, ни правог разлога за њихово одбацивање.

Када се упире поглед уназад у намери да се сагледају историјске димензије неке друштвене појаве, осим недостатка „доказног материјала“, реално је присутан и ризик од површног, на маргиналним показатељима утемељеног „доказног поступка“ који уз обиље фрагментарне грађе може да створи привид заокружене истраживачке процедуре и када се процес сазнавања не уздиже изнад нивоа једностране дескрипције посматране појаве. Да би се избегле погрешке ове врсте, при ретроспективном осврту на улогу наставника у васпитнообразовном процесу размотрени су само основни, најмаркантнији облици њеног педагошког испољавања – они за које се може рећи да обележавају кључне етапе у процесу њене трансформације.

На основу увида у садржаје доступних радова у којима се говори о наставничкој улози као историјској појави, може се закључити да је веома тешко доћи до коначне листе основних облика њеног испољавања који су утврђени на основу јединственог критеријума класификације који, при томе, добро репрезентују мноштво њених конкретних манифестација, а да истовремено нису превише апстрактни. Друго, евидентно је да не постоје „чисти“ типови улога који се карактеришу неким уникатним, само њима својственим одликама, функцијама. Пре би се могло рећи да је свака варијанта (тип) улоге наставника само посебна комбинација коначног скупа различито објективизованих функција од којих су неке у конкретном случају доминантне (дају основни тон), док су друге мање наглашене, или пак запостављене до степена ирелевантности.

Због тога трансформација улоге наставника мора да се посматра као стална промена значаја и облика испољавања већег броја функција које су у њој обједињене. Та промена се, по правилу, одвија у више праваца, са различитим интензитетом и променљивим смером, захватајући истовремено, али не и подједнако, сва подручја наставниковог ангажовања у васпитнообразовном процесу. Приказ улоге наставника у традиционалним педагошким системима то веома убедљиво илуструје. У вези с тим, вредна пажње је чињеница да су елементи традиционалних схватања улоге наставника и њихово педагошко испољавање присутни и у савременој теорији и пракси васпитнообразовног рада у мери у којој они налазе инспирацију или ослонац у вредностима традиционалних едукативних концепција. У томе не треба видети само (нити првенствено) доказ успорености развоја тих појава већ, пре свега, израз његовог континуитета који подразумева структурално и функционално прожимање (а не супротстављање) традиционалног и модерног, наравно, са тенденцијом да се старо замењује новим, да традиционално уступа место модерном. Резултат такве тенденције је и даља трансформација наставничке улоге, при чему се у неким околностима ново објективно испољава као надградња старог (закономерни наставак његовог развоја) – усавршавање постојећег, а, у другом, као његова негација.

ЛИТЕРАТУРА

- Андевски, М. „Настава без подучавања“, Иновације у настави – часопис за савремену наставу, 21 (3), 2008, 5–14.
- Бернс, Р. *Развитие Я-концепции и воспитание*, Москва, Прогрес, 1986.
- Бежић, К. *Технологија наставе и наставник*, Педагошко књижевни збор, Загреб, 1983.
- Brophy, J. E. “Teacher Behavior and Its Effects”, *Journal of Educational Psychology*, Vol. 71, 1979. 733–750.
- Vetter, A. “Teachers as Architects of Transformation: The Change Process of an Elementary-School Teacher in a Practitioner Research Group”, *Teacher Education Quarterly*, Vol. 39(1), 2012, 27–49.
- Вученов, Н. *Каквої наставника тражи реформисана школа*, Просветни преглед, Београд, 1982.
- Груздјев, П. Н. (ред.), *Педагогија*, Научна књига, Београд, 1949.
- Dawson, P. *Teachers and Teaching*, Basil Baskweil, Oxford, 1984.
- Диркем, Е. *Воспитание и социологија*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1981.
- Доброљубов, Н. А. *О значају ауторитета у воспитану*, Милош Б. Јанковић, Београд, 1940.
- Dorros, S. *Teaching as a Profession*, Columbus, A Bell and Howell, Ohio, 1968.
- Дјуј, Ц. *Воспитание и демократија*, Обод, Цетиње, 1966.
- Ђорђевић, Ј. *Иновације у настави*, Просвета, Београд, 1986.
- Ђорђевић, Ј. *Општа педагогија – Интелектуално воспитание*, Издавачко-информативни центар студената, Београд, 1975.
- Ђорђевић, Б. и Ђорђевић Ј. *Ученици о својствима наставника*, Просвета, Београд, 1988.
- Ђурић, М. *Историја хеленске етике*, Култура, Београд, 1961.
- Ђурић, М. *Историја хеленске етике*, Култура, Београд, 1976.
- Ellis, V., Edwards, A. & Smagorinsky, P. (Eds.) *Cultural-Historical Perspectives on Teacher Education and Development*, Routledge, New York, 2010.
- Ерцег, В. *Наставник у савременој настави*, Свјетлост, Сарајево, 1979.
- European Commission. *The Teaching profession in Europe: profile, trends and concerns*, Key topics in education in Europe, Vol. 3, Eurydice, Brussels, 2002.

- Жлебник, Л. *Ойштіа истіорія школства и педагогских идеја*, Научна књига, Београд, 1970.
- Заниновић, М. *Ойћа новіјесті педагогіје*, Школска књига, Загреб, 1985.
- Илич, И. *Доле школе*, Дуга, Београд, 1972.
- Јанковић, М. *Педагошке расправе и чланци*, Завод за издавање уџбеника СР Србије, Београд, 1967.
- Каиров, И. А. *Педагогіка*, Москва, 1948.
- Каптерев, П. Ф. *Избране педагогические сочинения*, Педагогика, Москва, 1982.
- Кнежевић, В. *Струкутурне теорије наставе*, Просвета, Београд, 1986.
- Коменски, Ј. А. *Велика дидактика*, Завод за издавање уџбеника Србије, Београд, 1967.
- Красногорская, Л. И. *Совјетская школа и дошкольное воспитание в 1920–1930. История педагогики*, Просвещение, Москва, 1981.
- Квинтилијан, М. Ф. *Образовање говорника*, Веселин Маслеша, Сарајево, 1985.
- Леко, И. *Велике револуције и образовање*, Завод за издавање уџбеника СР Србије, Београд, 1969.
- Љаљин, Н. А. „Наставник, његова улога и захтеви који се пред њега постављају“, у: Грудзјев, П. Н. (ред.), *Педагогіја*, Научна књига, Београд, 1949.
- Мандић, П. *Новине у концептіу, садржајима, техникаци и технологији образовно-васпитној процеса*, Центар војних школа КоВ, Сарајево, 1985.
- Marsh, H. “Student Evaluations of University Teaching”, *Journal of Educational Psychology*, vol. 38, No 4. 1985.
- Mattsson, K. D. “Personality Traits Associated with Effective Teaching in Rural and Urban Secondary School”, *Journal of Educational Psychology*, Vol. 66, 1974.
- Мчедлидзе, Н. Б. „Современии буржоазии педагогические теории“, у: Шабаева, М. Ф. (ред.), *Истіорія педагогіки*, Просвещение, Москва, 1981.
- Митровић, Д. *Модерни шокови комјаративне педагогіје*, Свјетлост, Сарајево, 1976.
- Монтењ, М. *Оілеги о васпитанју*, Педагошко друштво Србије, Београд, 1953.
- Passmore, J. *The Philosophy of Teaching*, Gerald Duck-worth & Co. Ltd., London, 1980.
- Патаки, С. *Ойћа педагогіја*, Педагошко-књижевни збор, Београд, 1953.
- Першиновић Р. *Педагошка функција наставника у моралном развоју ученика*, Просвета, Београд, 1976.
- Половина, Н. и Павловић, Ј. (ур.) *Теорија и пракса професионалног развоја наставника*, Институт за педагошка истраживања, Београд, 2010.
- Реснер, М. *Наставна техника*, Научна књига, Београд, 1960.

Ротенберг, В. *Дисципліна о народном училищељу*, Библиотека „Будућност“, Београд, 1941.

Роттердамски, Е. *Похвала лудости*, Култура, Београд, 1955.

Русо, Ж-Ж. *Емил, Знање*, Београд, 1950.

Сајдел, Р. *Школа у сјајаром веку*, Библиотека „Будућност“, Београд, 1939.

Самоловчев, Б., *Васийиїна улоїа насїавника у условима савремене образовне тїх-
нолоїиїе*, Педагошки завод Воїводине, Нови Сад, 1979.

Hargreaves, A. “Four Ages of Professionalism and Professional Learning”, *Teachers and Teaching: History and Practice*, Vol. 6(2), 2000.

Zoran KILIBARDA

University of Belgrade – Faculty of Security Studies

FROM TRADITIONAL TO CONTEMPORARY CONCEPTIONS OF THE ROLE OF TEACHERS

Abstract: An examination of the basic characteristics of educational processes in different periods of history, from antiquity to the modern era, reveals several prominent types of teachers' roles that could be said to faithfully represent the diversity of their pedagogical realizations. These are: 1) the role of the "teacher of virtue and political wisdom", 2) the role of the preacher and indisputable interpreter of "eternal" truths, 3) the role of the developer of a subjugated character, 4) the role of the humanist and enlightener – the teacher of the common people, 5) the role of the assistant in the self-development of students' personalities, 6) the role of the authoritarian information-provider and the promoter of state and party propaganda, 7) the role of the "director" of the technologically organized learning process, and 8) the role of the steerer and integrator of educational influences and the self-educational activities of learners. Although each significant change in social circumstances inevitably promotes new pedagogical standards, it is evident that some elements of the traditional views and realizations of the role of teachers remain part of the contemporary educational theory and practice. This should not be regarded solely (or predominantly) as evidence of the slow development of these phenomena but, above all, as a result of its continuity which entails a structural and functional merging (rather than opposition) of the traditional and modern where the traditional, naturally, has a tendency to give way to the modern.

Key words: education, teacher



Мирослав МЛАДЕНОВИЋ

Универзитет у Београду, Факултет безбедности

ТРАКТАТ О ФИЛОЗОФИЈИ

Апстракт: Овај рад је настао као плод интелектуалне рефлексije на чињеницу да је новим системом високошколског образовања традиционални предмет – филозофија прилично потиснут и практично избачен из већине наставних планова и програма.

Међу уочљивијим последицама друштвене „транзиције“ реформе система образовања је и настојање да се високошколска настава „приближи пракси“, тј. да се подручје „стручних предмета“, прошири на рачун „општеобразовних“.

Како је човеков свет, ипак, много шири од само једне професије, неопходно је да се, бар теоријски, осврнемо на неке могуће последице решења о школовању професионалаца разних профила без предмета филозофија у њиховом индексу. Филозофија је неодвојиви део човековог бића, и студенти ће, и без изучавања тог предмета, неминовно, изграђивати сопствене, себи својствене животне концепције. Оне ће се, међутим, веома разликовати јер ће се заснивати на индивидуалним карактеристикама сваког појединца. Систематским стручним усавршавањем, истоветне професионалне „грађевине“ подизаће се на различитим „темељима“. Многи неће ни бити довољно чврсти да издрже све утицаје које врше сложене животне ситуације па ће попустити у моменту када последице могу бити најтеже.

Професионалац без довољно развијене филозофске основе мање је способан за самостално доношење одлука и решавање комплексних ситуација. Он је недовољно имун на стресове изазване брзом променом услова, и увек ће бити спремнији да прихвати туђе уместо да изграђује своје мишљење.

Кључне речи: *филозофија, образовање, професија, наука*

Историју ирчке филозофије италијански професор Луђано де Крешенцо посветио је „подзаменику вратара“ зграде у којој је становао.

„Драги Салваторе“, стоји на почетку ове лепе и популарне књиге, „један си од филозофа а да то и не знаш. Филозоф си стога јер се сукобљаваш с проблемима живота на само теби својствен начин.“¹

Можда ће се неки историчар филозофије у будућности, на сличан начин, обратити свом омиљеном познанику који је завршио друштвени факултет на којем није било филозофије. Ни он, као ни Салваторе неће изучавати филозофију, али ће, неминовно, на основу индивидуалних карактеристика и друштвених околности у којима живи и ради изградити неку сопствену, специфичну животну концепцију.

Још је Платон човекову суштину поделио на умну, вољну и пожудну компоненту, и истакао различите односе међу њима. Од тих односа зависи какав је човек. У складу са његовом идејом добра, добар, тј. прави човек је само онај код кога умни део предводи преостала два. Умни део је управо онај кога усмерава нека филозофска концепција, а обогаћују одговарајућа стручна, научна знања. „На основу парцијалних научних сазнања може се изградити одређена „слика света“ са позиције те конкретне науке, али не и целовито, опште схватање света које мора бити засновано на одређеној филозофској концепцији, односно онтолошкој, гносеолошкој и нарочито аксиолошкој теорији. У противном, научно знање може бити злоупотребљено у сврху стварања једностраних, антихуманистичких и реакционарних идеологија и крајње деформације људске друштвене праксе.“²

„Тражење истине у науци праћено је болном свешћу да се истина никада не може посве открити: од ње упознајемо делиће, али целина увек измиче... Истина је целина (Хегел)... У свакој научној дисциплини ради се све боље, а са истином стоји све горе... Луис Мамфорд каже: „Јер знати све више и више о све мање и мање, значи, на крају, једноставно знати све мање.“³

Да човек, по својој природи, није биће само једне димензије, уочили су још старокинески филозофи. Поред тога што је део природе и члан друштвене заједнице, човек је и грађанин неба. Његова животна сфера је слојевита и има четири основна дела:

- невина сфера (то је онај део у човеку што га Платон назива пожудним) која утиче на то да човек делује без посебне улоге разума, тачније нагонски
- утилитарна сфера (оно што човек чини због своје личне користи)
- морална сфера, која се односи на све оно што човек чини за заједницу и друштво, и

1 Л. де Крешенцо, *Историја ирчке филозофије, иредсокрайшовци*, ИП Светови, Нови Сад, 1991, стр. ----

2 Х. Маркузе, *Човек једне димензије*, Веселин Маслеша, Сарајево, 1968, стр. 159.

3 Ђ. Шушњић, Извод из рецензије књиге Владимира Цветковића, *Модерна рефлексија историјског збивања*, Институт за политичке студије, Београд, 1994.

- трансцендентална сфера, која представља човеков продор изван граница искуства, односно она је све оно што човек чини као део свемира.
- Прве две сфере у човеку, плод су природе и представљају човека онаквим какав он јесте, док су друге две творевине духа и производ човека какав он треба да буде.⁴
- Трансцендентална сфера је превасходно сфера филозофије па је аналогно томе и Аристотел извршио своју прву класификацију наука на:
- прву филозофију (метафизику) или филозофију тражења (оно што није достигнуто и заснива се на активностима човековог ума као јединог божанског дела у њему)
- практичну филозофију (која се односи на *praxis* – самоделатно знање) у коју се убрајају: економија, етика и политика, и
- поетичку филозофију (која се односи на *poiesis*), на знање примењено на стварање новог, то јест на појединачне случајеве. То знање је знање на основу кога појединац постаје „стручњак“ одређеног профила. Међутим, оно човеку није довољно јер поред овладавања непосредном праксом, он тежи и задовољењу бројних духовних изазова и непознаница. Одређене идеје, као што су бесмртност, слобода, душа заувек остају антиномије његовог ума.

ФИЛОЗОФИЈА И (ИЛИ) РЕЛИГИЈА

„Много је тајни којима се не можемо ни приближити, а камоли их разјаснити. А можда је највећа тајна смрт, тајна и ужас. И кад не мислимо на њу, она мисли на нас. Сачекује нас на неком ћошку, увијек неспремне, и све што је било, више није. Узалуд смо прошли овим земаљским путем, узалуд се надали, узалуд туговали због губитака, узалуд се радовали због успјеха, све узалуд. Смрт чини бесмисленим и живот и оно што се у животу ствара. А иза те страшне коби, непозната тама. Знаш крај, а не знаш ништа о њему. Помирити се с тим не можеш, а ништа не можеш измијенити.“⁵

Колико год биле тегобне, ипак, те тајне омогућавају човеку да се, једини у животу свету, издигне изнад граница физичког.

Човеков ум се, како каже Кант, често залеће преко граница искуства. Чиме он пак задовољава своју чежњу за трансценденталним, тј. надморалним; Религијом или филозофијом? Чини се и једним и другим. Управо због тога многи чак и по-

4 Опширније о томе видети у: Фунг Ју-Лан, *Историја кинеске филозофије*, Нолит, Београд, 1992, стр. 372–375.

5 М. Селимовић, *Тврђава*, Свјетлост, Сарајево, 1970, стр. 293.

истовећују ова два феномена јер је: „свака велика религија, у ствари филозофија са извесном количином надградње која се састоји од празноверица, догми, ритуала и институција.“⁶

Међутим, иако се и религија и филозофија односе на трансценденталну сферу, оне нису исто.

То потврђује, између осталог, и чињеница што бројне истоимене филозофске и религијске концепције имају сасвим различиту суштину. Таоизам, на пример, као филозофија, представља доктрину слеђења природе; живот коме следи смрт сасвим је природна појава и ту човек не може ништа да учини. Таоизам пак као религија, напротив, представља доктрину делања против природе. Њено основно начело је техника избегавања смрти, тј. покоравања природе. Сличан однос налазимо и у будизму као религији и као филозофији.

Суштина религије, према Канту, практичне је а не теоријске природе. Религијски доказ за слободу, бесмртност и божанство није доказ знања, већ веровања. Ако човек теоријски разматра све појаве, он не може одлучити о богу, смртности и бесмртности душе, али ако жели остваривање моралних идеја, мора да верује у бесмртност душе. Ако нема бесмртности и вере у бога, истиче Достојевски, онда је све дозвољено на овом свету, па се и моралне норме руше као кула од карата. Бог је апсолутна гаранција да ће се моралне норме и интимно поштовати. Несавршена природа човека је поприште борбе демонских и анђеоских сила у којој разум не може бити апсолутни судија. Сетимо се само дилема Фјодора Павловича док разговара са својим синовима, Иваном и Алексејем, о питањима Бога и бесмртности.

Док Иван самоуверено тврди да нема ни Бога ни ђавола и да је све дозвољено, Алексеј са исто толико поуздања истиче да је Бог основа света и бесмртности. Какву-такву сигурност закључка конфузног Фјодора коначно (и парадоксално) убија Иван изјавом да без Бога цивилизација не би могла да опстане. Стари Карамазов је поново на почетку: Бога вероватно нема, али без њега нема ни човековог света.⁷

Религија је цивилизацијска творевина и само један елемент победе човековог разума над инстинктом. Она је, према делу верника који истичу њену узвишену етичку садржину, оличење напретка, разума, знања и човекољубља, тј. обележје оне групације људи који верују да је добро моћније од зла и да ће, пре или касније, тријумфовати над њим.

За Спинозу је религија врло значајан начин испуњавања празнине и бљутавила свакидашњег живота јер нуди посве друкчији, занимљивији и свет пун наде.

6 Фунг Ју-Лан, *нав. дело*, стр. 13.

7 Опширније о томе видети у: Ф. М. Достојевскиј, *Браћја Карамазови*, Москва, Издање „Правда“, 1991, стр. 184–185.

Религиозна осећања у човеку потичу од различитих извора: духовних, психичких, сазнајних и она се у свим тим областима, свакако, не могу угушити. Човек је као разумно и социјално биће, у одређеној мери, нужно религијски и нужно филозофски.

Његовом духовном сфером господаре наука, филозофија и религија. Укидање било које наведене компоненте неминовно рађа једнострано биће.

ОДСУСТВО ФИЛОЗОФИЈЕ – ГУБЉЕЊЕ ОСНОВЕ ОБРАЗОВНОВАСПИТНОГ СИСТЕМА

Улога људске заједнице, односно снага које кормиларе њоме јесте да системом образовања и васпитања створе услове за што јаче развијање човекових духовних моћи у жељеном правцу. То, између осталог, значи и концепирање наставних планова и програма у којима ће, зависно од струке, бити заступљене одређене науке, али и одговарајућа филозофска концепција (прагматизам, позитивизам, функционализам, марксизам, егзистенцијализам и сл.). Што се тиче религије, њена превелика институционализација може више да штети него да користи, па је у свим савременим системима, који имају карактеристике демократије, она одвојена од државе. С обзиром на то да се вера превасходно односи на моралну, психолошку, надморалну и приватну сферу човека, а понајмање на његову сазнајну димензију, највећи ефекат има када се реализује као човеков слободни, лични и породични однос према богу.

„Када Христос постане оруђем земаљске политике, земаљске славе и богатства“, упозорава владика Николај, „он престаје бити оруђем спасења.“⁸

У историји је, наравно, било а и сада понегде постоје примери да и тај део човековог бића осмишљава држава, међутим, у таквим системима је, најчешће, реч о злоупотреби религије и верских осећања за остваривање нечијих посебних интереса.

„Најгоре што може да задеси дух свети јесте његов боравак у души идеолога. Свака велика религија почела је теолошки мудро и завршила идеолошки глупо: бранећи неки ограничени интерес“, упозорава професор Ђуро Шушњић.⁹

Човек јесте друштвено биће, али он, неспорно, има и своју индивидуалност. Уз неопходност поштовања моралних, правних и обичајних норми, она се ипак најбоље може изразити у сфери надморалних вредности. Због тога, друштво и треба да обезбеди да човек као његов део потпуно испуњава свој дуг заједни-

8 Владика Н. Велимировић, *Мисли о добру и злу*, Невен, Београд, 1999, стр. 138.

9 Ђ. Шушњић, *Религија II*, Чигоја штампа, Београд, 1998, стр. 381.

штву, али и да му омогући да оно што га чини јединственим у свемиру буде његова лична креација.

„Док наука, прибегавајући разуму, проучава феномене природе, религија, задовољавајући интимну потребу људске душе, тражи оно апсолутно, оно што превазилази спознају путем чула и интелекта. А филозофија је на пола пута између науке и религије, ближе једној или другој... За Бертранда Расела, енглеског филозофа рационалистичке школе, филозофија је једна врста Ничије Земље, између Науке и Теологије, изложена њиховом обостраном нападу.“¹⁰

Научна знања обезбеђују повећање човекове моћи над природом и његово боље сналажење у заједници коју ствара са другим људима, док изучавање филозофије, у суштини, представља тражење самога себе у окружењу, и размишљање о друштву, историји и природи, из чега проистиче и сопствена метаморфоза у мишљењу и деловању.

„Због тога, колико год можемо рећи да је филозофија тешка, она је и лака, јер у њој не тражимо неке мудрости као задње истине света, већ мисаони начин одређивања битка (свега што јесте) у свим његовим модусима на начин филозофије. Тим питањима бави се сваки човек, па је филозофија тема која се тиче свих.“¹¹

Ипак, одсуство филозофије из НПП може имати директне негативне последице на профил будућих дипломаца.

Филозофска знања представљају погодна средство за јачање укупних духовних способности човека јер оплемењују квалитет чулног опажања, учвршћују памћење (формирањем комплетније слике о појавама) и развијају његов разум и стваралачку машту.

Сведоци смо победоносног ширења технике и техничке моћи на свеобухватном, планетарном нивоу – моћи чији раст све више измиче људској контроли. Не уздамо се више лакомислено у искупљујућу моћ ума. Многа добра која је човек произвео врло брзо су показала супротну страну: од веома способног слуге, претендују да буду господари.

Питамо се како је дошло до тога да савремени човек изгуби сваки смисао за реалност и западне у тако страховит раскорак са самим собом.

Чињеница је да је тај „поход апсурда“ поприлично сузио онај простор који би требало да заузима етика, мудрост, разум...

Због чега онда управљамо поглед ка филозофији, очекујући помоћ и подршку управо од ње? Као да не чујемо објаву о „крају филозофије“ коју су прихватили чак и многи значајни представници савремене филозофије. Нажалост, филозофија је данас заиста несавремена појава, како каже професор Михаило Ђурић,

10 Л. де Крешенцо, *нав. дело*, стр. 7.

11 Б. Бошњак, *Филозофија, Увод у филозофско мишљење и рјечник*, Напријед, Загреб, 1973, стр. 7.

„нека врста музејског реликта из једног давно ишчезлог света, која се одржава још само у веома уском кругу филозофски образованих људи.“¹² Главну реч данас воде неке друге духовне силе, међу којима централана места припадају науци и идеологији. Када је реч о науци, првенствено се мисли на спектакуларне успехе кибернетике и аутоматике које су својим резултатима почеле незаустављиво да освајају и простор есенцијалних човекових функција.

Успех развоја компјутерске технике био је запањујући, јединствени. У периоду од два–три поколења, човечанство је покорено. Универзални информатори су постали божанство нашег Глобалног Људињака (Зиновјев). Сматра се да захваљујући њима носимо са собом (управо са собом а не у себи) сва богатства сазнајног процеса до којих је човечанство дошло током историје. „Постали смо надљуди!“ То, међутим, уопште не умањује чињеницу да већина таквих надљуди, у суштини, остаје неписмена и неука.

Људе су почели масовно да „штанцују“, упозорава руски филозоф Александар Зиновјев, помоћу вештачких средстава, тачније да их стварају по одређеним обрасцима помоћу метода васпитања, обуке, идеологије, пропаганде, културе, медицине, психологије. Десило се нешто слично томе што је карактеристично за побољшавање сорти домаћих животиња и квалитета биљних врста посредством вештачких стимулатора, хемијских средстава и генетичке технике.¹³

Управо је одсуство филозофске основе разлог лаког и сулудог обликовања „људске масе“. Филозофија је онај слој образовноваспитног процеса који обезбеђује да се уместо догматизма изграђује самосталност духа, учвршћује постојаност личности и развија истрајност карактера.

Смисао филозофије садржан је у размишљању, тражењу и доказивању, без обзира на основну професију којом се човек бави. „Сврха изучавања филозофије јесте да човеку као човеку (подвукао М. М.) омогући да буде човек, а не човек неке одређене врсте. Друга изучавања – а не изучавање филозофије – омогућавају човеку да буде човек неке посебне врсте.“¹⁴

Садржаји спознаје само одређене научне области не могу бити трајно и квалитетно примењени уколико нису укомпоновани у општу сазнајну целину.

Стручна знања омогућавају решавање конкретних задатака, али се тек посредством филозофских сазнања изграђује способност рационалног одлучивања и правилног предвиђања. Специјалистичка знања ће омогућити будућим дипломцима да постану корисни чланови заједнице и добри реализатори одређених зада-

12 Опширније о томе видети у: М. Ђурић, *О појреби филозофије данас, Филозофија између Истјека и Зайага*, Прометеј, Нови Сад, 1999, стр. 12.

13 Опширније о томе видети у: А. А. Зиновјев, *Зайаг; Феномен зайагнизма*, http://modernlib.ru/books/zinovev_aleksandr_aleksandrovich/zapad_fenomen_zapadnizma/read; Приступљено: 9. 7. 2014.

14 Фунг Ју-Лан, *нав. дело*, стр. 22.

така, али је филозофска мисао неопходна ради обезбеђивања стабилности њихове личности, тачније тек она може утицати на то да код постигнутог успеха остају опрезни, а да и код највећих опасности и неуспеха не изгубе наду.

„УКИДАЊЕ“ ФИЛОЗОФИЈЕ

Богата историја филозофије уверава нас да су филозофи били људи најразличитијих професија. Међу њима је било владара (Марко Аурелије); свештеника (Герберт је био папа, Анселм архиепископ, Аугустин епископ, Тома Аквински монах, Мајмонид рабин); канцелара (Томас Мор); министара (Лок); државних службеника (Макијавели); трговаца (Талес и Зенон); занатлија (Беме); робова (Епиктет); просјака (Диоген); лекара (Ламетри); судија (Аверос); дипломата (Лајбниц, Хјум); рентијера (Холбах); универзитетских професора (Кант, Шелинг, Хегел, Шопенхауер, Хајдегер); па и војсковођа (адмирал Мелис).

Филозофија, дакле, није нека посебна дисциплина која ће чињеницама обогаћивати човеково знање. Она обезбеђује да човек било које струке повећава дубину и истрајност своје интелектуалне активности и постиже виши степен сазнања (у оквиру целине) о појавама које изучава. Како се границе истине не могу „до краја“ спознати, мисаоно тражење и неизвесност увек представљају веће задовољство него евентуални постигнути крај, који би онда значио и престанак човекове стваралачке активности. Филозофско знање је она снага којом ће будући дипломци расветљавати непознате ситуације и превазилазити сферу безнадежности. Филозофирати значи размишљати систематски, тражити и доказивати чак и оно што је, наизглед, врло једноставно и општепознато. Филозофија се управо рађа када се уздрмају претпоставке засноване на наивном преднаучном мишљењу. „Али ортодоксни системи не желе да знају ни за какву нову проблематику, односе се подозриво и непријатељски према стваралачком немиру, према истраживању и борби духа. Они, у суштини, не могу да прихвате Шекспира, Гетеа, Бетовена.“¹⁵

То је разлог због чега је, у одређеним историјским периодима, филозофија била забрањивана, филозофи осуђивани, а њихове књиге спаљиване. Слобода духа и тежња за сазнањем, међутим, код многих су били јачи и од жеље за животом.¹⁶

Дакле, укидање филозофије из НПП није њена ни прва ни највећа осуда. Упркос свему, она је, ипак, опстајала и, на несрећу тужитеља, будућа поколења су

15 Н. А. Бердјајев, *Самойознаније*, „Книга“, Москва, 1991, стр. 220.

16 Због угрожавања сигурности догматике двора, саветник императора Нерона, Сенека, морао је да побегне из њега, а затим је себи одузео живот. Оптужени Сократ испио је додељени му отров мирно разговарајући са својим ученицима. Спиноза је због своје филозофије био проклет и екскомунициран, а Ђордано Бруно спаљен. Машта противника креативног и стваралачког мишљења најсуровије се, ипак, обрачунала са

памтила само оне забрањиване и спаљиване, а не и оне који су господарили животима и судбинама људи.

ЗАКЉУЧАК

У условима одсуства филозофије из НПП, она неће ишчезнути из академске заједнице. Филозофија је иманентна људском бићу и сваки студент ће, индивидуално, у зависности од околности изграђивати свој специфичан филозофски однос према свету и себи самом. Проблем је у томе што ће код њих бити много мање изражене оне мукотрпне силе којима се разрешавају нови проблеми; борба духа ће бити много слабија, а истина ће се очекивати увек у готовом облику од неког са стране. Таква позиција ствара несигурну и зависну личност која није спремна за решавање сложених ситуација. Посебан проблем представља то што је такво биће увек спремније да слуша него да пита, да извршава, а не да предлаже, да спроводи а не да размишља и скоро никада није у „опасности“ да изврши „злочин мишљења“.¹⁷

Остаје, међутим, утеха да за бављење филозофијом никада није касно: „Ни у младости нека нико не оклева да се бави филозофијом ни у старости нека филозофија не буде теретом. Та нико није ни премлад ни престар да се брине за здравље своје душе. А ко каже да му није време за бављење филозофијом или још није дошло или да је већ прошло, сличан је ономе који говори да му још није дошло време за срећу или да га више нема. Треба дакле да се филозофијом бави и младић и старац, један да би старећи остајао млад помоћу врлина, које дугује прошлости, а други да би, не бојећи се будућности, био уједно и млад и стар.“¹⁸

Надање да ће студенти и касније моћи да компензују оно што су изгубили у току редовног школовања сасвим је људско и представља саставни део човекове психе. Овај рад је прилог и скромна подршка тој нади јер: „Ово што мислим и говорим, неће да промени јавно мњење, али је за истину битно, јер чува успомену на њу, у времену када је све против ње.“¹⁹

просветитељем Ванинијем, коме су ишчупали језик, затим га обесили па спалили и, за сваки случај, пепео разбацали унаоколо.

17 У делу *Мишљење револуције* (Напријед, Загреб, 1978, стр.207.) Гајо Петровић каже: „Злочинац је човек злочина, нетко тко је починио или је бар покушао да почини (или да организира) злочин. Није ли „интелектуалац“ слично томе човек интелекта, нетко тко је починио или бар покушава да почини злочин мишљења? У току вјекова многи су прогоњени и кажњавани зато што су се дрзнули да почине тај злочин.“

18 Епикур, цитирано према: Б. Калин, *Повијест филозофије*, Напријед, Загреб, 1975, стр. 223–224.

19 Ђ. Шушњић, *Дијалог и толеранција*, Чигоја штампа, Београд, 1997, стр. 18.

ЛИТЕРАТУРА

- Бердјајев, Н. А. *Самойознаније*, „Книга“, Москва, 1991.
- Бошњак, Б. *Филозофија, Увод у филозофско мишљење и рјечник*, Напријед, Загреб, 1973.
- Де Крешенцо, Л. *Историја јрчке филозофије, Предсокрајтовци*, ИП Светови, Нови Сад, 1991.
- Достојевскиј, Ф. М. *Брајја Карамазови*, Москва, Издањељство „Правда“, 1991.
- Ђурић, М. *О јојреби филозофије данас, Филозофија између Истока и Запада*, Прометеј, Нови Сад, 1999.
- Зиновьев, А. А., *Запад; Феномен западнизма*, http://modernlib.ru/books/zinovev_aleksandr_aleksandrovich/zapad_fenomen_zapadnizma/read
- Ју-Лан, Ф. *Историја кинеске филозофије*, Нолит, Београд, 1992.
- Калин, Б. *Повијесћ филозофије*, Напријед, Загреб, 1975.
- Маркузе, Х. *Човјек једне димензије*, Веселин Маслеша, Сарајево, 1968.
- Петровић, Г. *Мишљење револуције*, Напријед, Загреб, 1978.
- Селимовић, М. *Тврђава, Свјетлост*, Сарајево, 1970.
- Ћимић, Е. *Драма ајшеизације*, НИРО „Младост“, Београд, 1984.
- Шушњић, Ђ. *Дијалој и толеранција*, Чигоја штампа, Београд, 1997.

Miroslav MLADENović

University of Belgrade – Faculty of Security Studies

A TREATISE ON PHILOSOPHY

Abstract: This paper is the result of intellectual reflections on the fact that the new system of higher education has pushed out and practically excluded the traditional subject of philosophy from most curricula.

Among the more prominent consequences of the social “transition” of reform in the system of education is the tendency to bring instruction in higher education “closer to practice”, that is to say to expand the field of “vocational” at the expense of “general academic” subjects.

As our world is, nevertheless, much broader than a single profession, it is necessary to at least theoretically examine some of the potential consequences of the decision to educate professionals of various profiles without philosophy on their transcript.

Philosophy is an inseparable part of human beings and if they do not study it, students will inevitably construct their own, specific life concepts. These will, however, greatly differ since they will be based on the specific characteristics of each individual. Through systematic specialization, identical professional “edifices” will be built on different “foundations”. Many will not be durable enough to withstand all of the influences of complex situations in life and could cave in at a critical time with grave consequences.

Professionals without an adequate philosophical basis are less capable of independent decision-making and resolving complex situations. They are not impervious enough to stress related to changes in circumstances and will always be more prepared to accept the opinion of others rather than to form their own.

Key words: philosophy, education, profession, academic subjects



Зоран МИСИЋ
МУП Републике Србије

Горан Ј. МАНДИЋ
Универзитет у Београду, Факултет безбедности

ПРОБЛЕМИ ПОЈМОВНОГ ОДРЕЂЕЊА НАСИЉА И НЕДОЛИЧНОГ ПОНАШАЊА НАВИЈАЧА

Апстракт: Рад представља појмовно одређење и дефинисање насиља и недоличног понашања навијача, при чему је објашњено разграничење између агресије, агресивности и насиља, као и појмовно разграничење вандализма и насиља и хулиганизма и насиља.

Кључне речи: *агресија, агресивност, хулиганизам и насиље, недолично понашање навијача*

УВОД

Промишљања о насиљу и недоличном понашању навијача скопчана су са бројним проблемима: од неразликовања блиских појмова, насиља и асертивности, агресивности, вандализма, хулиганизма, до израженог интересовања за овај проблем у различитим наукама и научним дисциплинама, те самим тим и постојању различитих гледишта и приступа објашњењу насиља, његовог порекла, узрока, облика испољавања, итд. Приликом проучавања насиља, честа је појава да се насиље не разматра у ширем друштвеном контексту, међусобној повезаности и условљености. Кроз насиље се прожимају и индивидуална својства човека и утицај групе, биолошки, антрополошки, психолошки, социјални чиниоци и продукти интеракције свих ових, али и неких других чинилаца. Поста-

вљају се питања шта је то насиље, да ли је оно урођено, нагонско или научено понашање или се јавља као одговор на немогућност задовољења мотива, тачније као одговор на фрустрације. Посебно интересно је питање насиља које није појединачно, већ је испољавање насиља и недоличног понашања масовно и манифестује га већа навијачких група, већи део навијачке субкултуре. Зашто је за насиље навијача прибављен атрибут одређене „нормалности“? Примери су бројни, уколико вас на улици неко удари и отме вам шал, то би сигурно представљало крађу или можда разбојништво, док такав догађај међу навијачима или који почине навијачи многи сматрају несташлуком и навијачким манирима.

Када уз појам насиља, недоличног понашања и друге блиске појмове, корисно појмове: *сјорџска љублика*, *гледаоци*, *навијачи*, *екстремни навијачи* или *хулигани*, остаје отворено питање кога, тј. које навијаче подразумевамо под тим појмовима. Садржаји, опсези и досези ових појмова су врло нејасни и неиздиференцирани. При томе, треба имати у виду да нису сви гледаоци навијачи, а и да сви навијачи нису екстремни навијачи и поготово не насилници или хулигани.

Следећи проблеми, шта је заправо недолично понашање и прилично слаба концептуализација појма недоличног понашања, отварају бројна друга питања. Да ли је оправдано теоријски одредити шта се сматра недоличним понашањем уопште, а шта недоличним понашањем у условима спортске приредбе или недоличног понашања навијача? Које се понашање навијача сматра недоличним на спортској приредби, а које ван ње? Да ли је могуће да у одређеним приликама каква је спортска приредба неки облик недоличног понашања буде прихватљив и некажњен, а у другим да буде неприхватљив и санкционисан? Да ли ће такав облик недоличног понашања, уколико прође некажњено, прерасти своје оквири и манифестовати се неким тежим обликом, претњом насиљем или самим насиљем? Како поставити границу између друштвено „прихватљивог“ недоличног понашања и оног које то није? Одговоре на ова питања покушаћемо да предложимо, кроз појмовно разграничење и теоријска разматрања ове појаве.

1. ПОЈМОВНО РАЗГРАНИЧЕЊЕ АГРЕСИЈЕ, АГРЕСИВНОСТИ И НАСИЉА

Реч *агресија* потиче од латинских речи *aggressio* у значењу напад, нападање, кидисање, насртљивост, незазван напад у циљу потчињавања, освајања или *aggredio* приступити, ићи напред, навалити, супротно од *regredi*, ићи назад. Агресија се често употребљава као синоним оружаног напада или насилне акције држава предузете против територијалног интегритета или политичке независности.¹

1 С. Станаревић, и др., *Појмовник безбедносне културе*, Центар за цивилно-војне односе, Београд, 2009.

Међутим, када говоримо о људској агесији, у различитим теоријским концептима, она се различито и тумачи. Озбиљна расправа води се још увек о томе да ли је агесија урођена или стечена. Биолошке теорије објашњавају агесију урођеним својством људи. Човек је једина животиња која има потребу да убија и мучи друге из задовољства. Психолошке теорије се заснивају на томе да је фрустрација један од разлога агресивног реаговања. Немогућност задовољења мотива може бити узрок агесије и агресивности. Социолошке теорије налазе да друштво не пружа свима исте прилике за успех, те да неуспешни постају агресивни и насилни. Међутим, агесија није нужно, тј. не мора бити негативна појава. Напротив, агресивност може да буде и покретач или мотивациона категорија.

Према Ериху Фрому „људска повијест је запис изванредне деструктивности и окрутности, а људска агесија, изгледа, далеко надмашује агесију човјекових животињских предака; човјек је, супротно од већине животиња, прави убојица.“² При чему Фром разликује две потпуно супротне врсте агесије код човека. Прву бенигну коју човек дели са животињама, филогенетски је програмирана, када су угрожени витални интереси, за напад или бег. Биолошки је прилагодљива и нестаје када нестане и њен узрок. Друга, малигна је деструкција и окрућност, специфична само за човека, готово је нема код других сисара, није филогенетски програмирана и није биолошки прилагодљива. Малигне агесије немају упориште у одбрани од спољашње угроћености, осим сврхе у чину деструкције. Из ових објашњења малигне агесије, могуће је добрим делом разумети и случајеве агресивног реаговања и понашања навикача.

Мотив агресивности, треба разликовати од агресивног реаговања, на пример, када смо нападнути или спречени да задовољимо неке мотиве. Чињеница је да је агресивност и мотивациона категорија, док је насиље начин или облик испољавања агресивности, али и продужетак агесије физичким средствима, екстремни облик агесије нелегитимном или неоправданом употребом физичке или психичке снаге.³ Поједини аутори насиље схватају и као екстремни вид агресивности, тј. крајњу тачку на континууму агресивног понашања. Ако је крајња тачка агресивности насиље, на почетку континуума, пре агресивности налази се *асертивност*, појам који означава облик понашања којим особа тежи постигнућу, успеху, али не на штету других, односно не на агресиван начин. Тешкоћа која се при таквом објашњењу јавља јесте непостојање јасне границе између агесије и агресивности коју сви осуђујемо и оне која је прихватљива и без које не бисмо опстали. Разматрајући деструктивност и агесију, Ентони Стор мудро каже: „Нама као врсти прети опасност од самоуништења и никада нећемо стећи моћ над деструктивношћу ако

2 Е. Fromm, *Anatomija ljudske destruktivnosti*, Naprijed, Zagreb, 1978.

3 Д. Коковић, „Насиље спортске публице“, *Дефендологија* 10/2001, стр. 10.

себе боље не разумемо. Много је тога што не знамо, а могли бисмо да сазнамо. Да би човек опстао, неопходно је да сазна све што може о себи, о свом развоју, потребама, институцијама, о својим добрим и лошим странама. Иако је човек у биолошком погледу успешан, он по много чему представља несавршену врсту, али какав год он био, морамо са њим живети.⁴

Поставља се и питање уколико је агресија ствар нагона, да ли је више везана за појединца или за неку друштвену групу или организацију. Традиционалне психолошке теорије узимају само један или два нагона као стални извор агресивног понашања, међутим, агресивност појединца се зна преносити на друштвену организацију или групу, али дешава се и обротно, када друштвена група или организација рађају агресивности и преносе их на појединца, што опет не значи да свака друштвена организација нужно акумулира и каналише агресивност. Само оне организације које по својој структури не само да каналишу него и рађају, стварају, употребљавају и примењују силу и насиље, снажно делују на појединце да се у различитим облицима друштвених односа агресивно понашају. Групни живот, истовремено, погодује агресивном понашању појединаца, чак их поспешује, али их може и обуздавати и каналисати у правцу рационалне сарадње или толерантне конкуренције.⁵ Управо у контексту оваквог схватања агресивности и навијачког насиља, чини се, налази се знатан део одговора на питања природе агресије и агресивности навијачких група и њених припадника.

Значајно се чини и разумевање стварне природе агресије у спорту као амбијента примарног деловања навијача и навијачких група. Смит и Расел су схватили посебан статус који спорт ужива, с обзиром на агресивност и насиље, што потврђује следећа тврдња: „Поред рата, спорт је можда једино окружење у којем чиновни интерперсоналне агресије нису само толерисани, већ их је са одушевљењем подржавао већи део друштвене заједнице.“⁶ Многа дешавања на спортским приредбама, агресивно навијање, паљење бакљи, бацање предмета у терен и поступци учесника, посебно навијача, као на пример, вербално насиље, псовање, вређање противничких навијача и других учесника спортске приредбе, представљају недозвољено понашање. У неким другим условима, ван спортске приредбе, иако су наведени облици блажи, ови поступци били би санкционисани, али на стадионима се сматрају прихватљивим, чак нормалним за већину гледалаца и прећутно се толеришу. Често се таква агресивна понашања поистовећују са нетрпељивошћу или мржњом између навијачких група, међутим, нетрпељивост или мржња, у суштини, само обезбеђују мотив за испољавање агресије и представљају увод у насиље.

4 Е. Стор, *Људска агресивност*, Нолит, Београд, 1989.

5 Р. Супек, *Друштвене предрасуде*, Радничка штампа, Београд, 1973.

6 G. W. Russell, *The social psychology of sport*, Springer-Verlag, New York, 1993.

Како је већ речено, агресија може попримити више видова и сагледавати се кроз више подела. Једна од важнијих подела агресије је на „реактивну“ (хостилна – непријатељска) и „проактивну“ (инструментална), према Басу и Берковицу⁷ (Buss, Berkovitz). Ова два вида агресије разликују се по ситуацији која провоцира агресију и емоцијама које доминирају код актера.

Реактивна агресија настаје као резултат фрустрације. Због нечијег исправног или погрешног поступка особа се осећа испровоцираном или повређеном, а љутња која се јавља изазива агресивни импулс и жељу да се бес на некоме искали, а тај неко не мора да буде изазивач фрустрације. За насилнике на фудбалској утакмици довољна је „погрешна“ одлука судије, поступак играча, противничких навијача или полиције да се агресивни импулс побуди и искали бес на некоме или нечему.

Инструментална агресија је, с друге стране, „хладна“ агресија, а насиље је инструмент за постизање неког другог циља, на пример, да се присвоји нечија имовина, да се задобије статус у навијачкој групи, придобије наклоност чланова или да се управа клуба принуди на сарадњу са вођама навијача, итд. Ако је инструментална агресија праћена неком емоцијом, то је обично задовољство или стимулација.

Разлика између агресије и насиља може се свести и на тврдњу да свака агресија није насиље, али је свако насиље агресија. Агресија може бити изражена само у мислима, међутим, до њеног испољавања према другима не долази јер човек успева да је контролише и уздржава се од предузимања радње којом би испољио агресивност. Предузимање било које радње (грдња, увреда, поруга и сл.) или претње нападом или самим нападом на друге особе или имовину, већ говоримо о продужетку агресије или о насиљу. За насиље се често тврди да постоји само као физичко, али на примеру навијача чини се да поред физичког насиља може попримити и више видова од психичког, вербалног и гестовног, латентног – прикривеног, симболичког или ритуалног, инструменталног и до правог непријатељског насиља, са тешким последицама по јавни ред, живот и здравље људи или имовину.

2. ПОЈМОВНО РАЗГРАНИЧЕЊЕ ВАНДАЛИЗМА И НАСИЉА

У новије време ради означавања неких облика девијантног понашања навијача, поред појма *хулијанизам*, најчешће коришћен термин је *вандализам*. Недовољно познавање ових појава доводи до формирања погрешне представе о

⁷ L. Berkovitz, "Frustration - aggression hypothesis: Examination and reformulation", *Psychological Bulletin* 106, стр. 59–73. Видети више: <http://www.psychology.iastate.edu/facultz/caa/abstract/1955-1999/95daa2.pdf>; Приступљено: 4. 5. 2008.

њима, њиховог поистовећивања, те ћемо указати на поједине приступе у одређењу вандализма, његових својстава и разлика у односу на насиље.

Термин *вандализам* потиче од латинске речи *Vandali*, што је назив германског племена које је опљачкало Рим, уништавајући уметничка дела и споменике. Означава дивљаштво, страст за рушењем и уништавањем културних вредности, а фигуративно означава људе склоне уништавању свега лепог и достојног поштовања. Термин *вандализованости* (fr. *vandalisme*) први је употребио Анри Грегоар, бискуп Блоа, почетком 1794. године, поредећи понашање француске републиканске војске са Вандалима, приликом пљачке Рима 455. год.⁸

Постоји више погледа на проблем вандализма. Важно је узети у обзир три заједничка централна елемента, која чине вандализам, а то су: намерно чињење, изазивање штете и власништво над имовином.⁹ Наведено гледиште представља најопштије схватање вандализма које карактерише (зло)намерно причињавање штете јавној или приватној имовини.

Поред овога, поједини аутори схватају вандализам и као „привидно немотивисано и бесмислено уништавање својине и људских живота. Његова је намена да страховито разорном тактиком изазове страх и губљење ауторитета власти, докаже њену немоћ и слабљење.“¹⁰ Укључујући у дефиницију поред уништења својине и људске животе, изазивање страха и губљење ауторитета власти, знатно се проширује садржај појма вандализма и приближава се појму насиља, па га чак и прераста.

Вандализам се дефинише и као „својеврсни вид силецијства и агресије који је усмерен ка уништавању различитих материјалних друштвених вредности, док у изворном смислу вандализам подразумева оштећивање и деструкцију уметничких, културних и историјских вредности. Реч је о специфичној агресији на микросоцијалном плану коју најчешће испољавају групе младих и која се састоји у деструкцији материјализованих облика људске културе која су друштвена добра.“¹¹ Из оваквог одређења приметни су елементи који су заједнички и за навијачке групе, а то су силецијство и агресија, оштећење и деструкција друштвених добара и да то чине најчешће групе младих.

Слично претходном, вандализам се дефинише и као „пустошење, уништавање добара и колективна дивља страст за рушењем и уништавањем материјалних, историјских и културних вредности.“¹² И ово одређење вандализам доводи

8 И. Видановић, *Речник социјалног пага*, Удружење стручних радника социјалне заштите Србије, Београд, 2006.

9 А. Р. Goldstein, *The psychology of Vandalism*, Plenum Press, New York, 1996.

10 В. Водинелић, „Тактика откривања и сузбијања криминалитета кравала“, *Безбедносћ* 5/93, стр. 562.

11 М. Милосављевић, *Девијације и друштво*, Драганић, Београд, 2006.

12 М. Бошковић, *Криминолошки лексикон*, Матица српска, Нови Сад, 1999.

у претходне оквире, са елементом колективне дивље страсти коју препознајемо у навијачком уништавању седишта на стадионима, возила, имовине. Грос (Alan Gross) вандализам дефинише као „дивље, очигледно немотивисано уништење или наношење штете имовини без икакве користи за било кога, а најмање за учиниоца или као противзаконито уништење или оштећење имовине било којом методом, укључујући и паљевину.“¹³ Поставља се питање да ли човекова радња може да буде очигледно немотивисана. Понекад мотив заиста и није очигледан, често је нејасан или му претходе неки догађаји који нису познати посматрачу, али је сигурно да мотив за такво понашање увек постоји. Наравно да ниједан мотив не треба и не сме да буде оправдање за вандализам.

Према аналитичком извештају шкотске полиције о вандализму, исти се дефинише као намерно или несмотрено уништавање или оштећивање имовине која припада другим људима (Lothian & Borders Police Fact Sheet, Scotland, 1996). У извештају америчког ФБИ (The FBI Uniform Crime Reporting Program), вандализам се дефинише као „намерно или ненамерно разарање, оштећење, повређивање или унакажење имовине без пристанка власника или особе која врши надзор или контролу над имовином.“¹⁴ Полицијски третман и одређење вандализма према наведеним извештајима укључује поред дискусабилне намере и несмотреност, ненамерно разарање, што упућује на помисао да вандализам није нужно намеран и да уништавање може да буде и ненамерно. Врло је проблематично упуштати се у утврђивање и доказивање нечије намере, али када говоримо о вандализму навијача, на пример, у случајевима каменовања возила јавног саобраћаја или ломљења и паљења седишта на стадиону, потпуно је искључено да се овде ради о несмотреним или ненамерним поступцима.

Кривични законик Републике Србије не препознаје вандализам као посебно кривично дело, али прописује кривична дела: уништење и оштећење туђе ствари, уништење и оштећење јавних уређаја, изазивање опште опасности, насилничко понашање, учествовање у групи која изврши кривично дело, а чије су радње извршења блиске појму или садржане у појму вандализма.

Наведене дефиниције вандализма упућују на закључак да је вандализам вишезначан феномен, свакако девијација, али и облик људске деструктивности који је усмерен ка оштећењу и уништавању углавном материјалних добара и вредности. Многи аутори препознају више типова вандализма: присвајачки или вандализам стицања (*acquisitive*), који укључује деликте извршене у циљу присвајања имовине или новца (на пример, обијање аутомата за продају ради

¹³ Исто.

¹⁴ L. A. Stahl, *Juvenile Vandalism*, US Department of Justice, Office of Juvenile Justice and Delinquency Prevention, Fact Sheet No. 85, 1998. Видети више на: <https://www.ncjrs.gov/pdffiles1/ojjdp/fs200010.pdf>. Приступљено: 21. 3. 2008.

узимања новца или предмета), тактички вандализам (*tactical*) са тежњом да се промени неко стање, идеолошки (*ideological*) вандализам који је изазван идеолошким, најчешће политичким, социјалним и другим мотивима, вандализам ради освете (*vindictive*), вандализам као игра (*play*), (нпр. навијачи се такмиче ко ће полупати више прозора) и, напослетку, злонамерни (*malicious*) или вандализам из пакости (нпр. паљење столица на стадиону противничке екипе, гребање нових, скупих аутомобила, и сл.).¹⁵

Поред ових типова испољавања вандализма, у литератури се срећу и тзв. безопасни вандализам и односи се на оштећење имовине које млади доживљавају као неважну или безвредну (нпр. писање по возилима јавног саобраћаја), ратни вандализам, постоји када се ратне операције користе за уништавање културних, уметничких и других добара противничке стране и хулиганство које се приписује спортским, најчешће фудбалским навијачима којима изражавање насиља према другима и према имовини постаје део трајног понашања и стила живота.¹⁶

Уколико се пажња усмери на одређење вандализма у контексту оштећења или уништења само имовине, а хулиганство поред уништења и оштећења имовине укључује и насиље према другим лицима, нарушавање јавног реда и мира и кршење више других прописа, поставља се питање да ли је схватање хулиганства као типа вандализма потпуно оправдано. Чини се да уништење и оштећење имовине као материјалне вредности не треба сврставати са изражавањем насиља према другим људима и његовим последицама по њихов живот и здравље.

Вандализам јесте и укључује свакако и елементе насиља, он није исто што и само насиље, већ само један од појавних облика испољавања насиља, али ипак са одређеним ограничењима. Не морају сви облици вандализма нужно садржати и елементе насиља. Поједини истраживачи сматрају да неки облици вандализма, као што је, на пример, исписивање графита, немају девијантни карактер, те да чак 75% вандализма није девијантно.¹⁷ Да би са довољно објективности тврдили да ли је неки чин вандалистички и девијантан, треба размотрити, поред осталог, најважније елементе, мотив због кога је почињен и последицу коју изазива у друштву.

У вандалистичком понашању навијача тешко је увек пронаћи или објаснити мотив, а често и сами навијачи не могу јасно да га артикулишу. У сваком случају, ради се о намерном, насилном, уништењу или оштећењу јавне и приватне имовине. Да ли је потребно посебно разматрати мотив, на пример, у ситуацијама када група навијача за време утакмице ломи или спаљује седишта на стади-

15 S. Cohen, "Property Destruction Motives and Meanings", in: C. Ward, H. E. Warne (Eds.), *Vandalism*, London, 1973, str. 23–53.

16 А. Југовић, „Вандализам као тип друштвеног насиља“, у: Д. Радовановић, *Деликтни насиља – кривично-правни и криминолошки аспекти*, Институт за криминолошка и социолошка истраживања, Београд, 2002.

17 S. Geason, Wilson, P., *Preventing Graffiti and Vandalism*, Australian Institute of Criminology, Canberra, 1990.

ону, или када ломи стакла на возилима јавног превоза? Овде је много важније постојање основних елемената који одређују појам вандализма, постојање намере и најчешће насилног поступка којим се уништава или оштећује имовина. Због свега наведеног, вандализам не треба поистовећивати са насиљем. Уколико се ипак користи, чини се примеренијим употребљавати појам *вандализам* ради означавања испољавања насиља само према имовини, усмереног ка њеном оштећењу или уништењу.

3. ПОЈМОВНО РАЗГРАНИЧЕЊЕ ХУЛИГАНИЗМА И НАСИЉА

О пореклу термина *хулијанизам* постоји неколико теорија. Није познато од када је у употреби, али први пут се појавио у писаној форми 1894. године у полицијско-судском извештају.¹⁸ Хулиганизам је, у ствари, више друштвени него правни појам који доминира у подручју криминалитета. Термин *хулијанизам* и *хулијан* били су изузетно флексибилно коришћени и неодређени, приписујући ознаку *хулијанизам* различитим инцидентима. Од средине шездесетих година прошлог века, у Великој Британији интензивније се везује за насиље и/или инциденте у којима учествују навијачи фудбалских клубова. Ипак, постоје две врло специфичне врсте нереда¹⁹ који се називају *хулијанизам*. Први је спонтани и по интензитету обично низак ниво нереда који изазивају навијачи на фудбалским утакмицама или у околини, и други, смишљено и намерно насиље које укључује организоване навијачке групе фудбалских клубова тзв. *фирме* (енгл. *Firm*) које испољавају насиље према навијачким групама других клубова, полицији и грађанима, понекад неvezано временски и просторно за утакмице и спортске приредбе.

Проблем дефинисања хулиганизма уочава се и при првим покушајима одређења појма хулигана и хулиганизма. У Енглеској шездесетих година двадесетог века појам *хулијанизам* је више коришћен као производ медија и политичара а мање је то био научни концепт. У извештају Уједињеног спортског савета Енглеске хулигани се дефинишу као „особе које су у сукобу са полицијом због прекршаја почињених у вези са присуством на фудбалским утакмицама.“²⁰ Доминантан облик хулиганизма у то време представљају сукоби са полицијом, па је пажња ус-

18 Порекло од *Patric Hooligan* или *Hoolihan*, криминалац ирског порекла, живео у лондонском предграђу, Саутворку у 19. веку. Назив лондонске уличне банде малолетника *Hooligan boys* и озлоглашене уличне банде из Манчестера, познатије под именом *Scuttlers*, назив лондонског криминалног света ирске екстрације итд. О убиствима у лондонском предграђу Лембет 1989. године новине *Daily graphic* 22. 8. 1898. године објављују чланак о „лавини бруталности која под називом хулиганизам баца страшну љагу на друштвени положај и социјално порекло“. Видети: <http://en.wikipedia.org/wiki/Hooliganism>; Приступљено: 14. 3. 2005.

19 Видети: <http://www.liv.ac.uk/footballindustry/hooligan.html>; Приступљено: 14. 3. 2005.

20 Д. Мишић, Фелтон о хулиганизму, *Вечерње новости*, 12-27. 11. 1999.

мерена искључиво у том правцу. Међутим, не само у Енглеској већ и шире до данас је најпознатија дефиниција исказана у студији енглеског државног Секретаријата за образовање и науку, тзв. *Честеров извештај*: „Навијачко насиље (хулиганизам) односи се на директно нарушавање физичког и моралног интегритета људи како директних учесника фудбалских представа, тако и случајних пролазника који се затекну на попришту сукоба фудбалских хулигана.“²¹ Фросдик и Марш под хулиганизмом подразумевају „различите облике минорних и мање озбиљних прекршаја насиља, под заједничким називом девијација или социјални проблем, којима се наноси штета друштву“ и „ривалско насиље организованих навијачких група, првенствено усмерено против противничке навијачке групе.“²² Хулиганизам, схваћен у савременом смислу, према Ђулијанотију, упућује на друштвено порекло карактеристично за навијачку субкултуру и учешће у појединачном и групном насиљу.

Приметно је да нема прецизне дефиниције хулиганизма и присутно је настојање да се опишу облици понашања карактеристични за поступке навијача означених као хулигани. Изворне енглеске дефиниције, што је сасвим разумљиво, односе се искључиво на фудбалске хулигане. Очигледно је тај оквир у садашњим условима превазиђен јер се испољавање хулиганизма пренело и на друге спортске приредбе и на јавне скупове који нису у директној вези са спортом, али у којима учествују и навијачи, навијачке хулиганске групе и неке, обично десничарске, организације и заговорници насилног деловања. Мањкавости ових одређења огледају се и у погледу тежине последица јер се не ради само о мањим прекршајима. Хулиганизам укључује и озбиљне и тешке деликте попут убистава, наношења тешких телесних повреда и друго, затим према жртви насиља, које су поред навијача и случајни пролазници, полиција, имовина, итд.

Дакле, ако се појам *хулиганизам* користи у научном раду, потребно је веома јасно одредити шта се под њим подразумева и ко се означава као хулиган. Најважније је не поистовећивати хулиганизам са насиљем јер схваћен и коришћен у овом контексту тек је само једна форма испољавања насиља, и то само једног дела специфичне друштвене групе, навијача. При томе, не свих навијача, већ појединаца, организованих група или њихових делова – подгрупа којима је насиље постало образац понашања и које све чешће називамо екстремни навијачи, тврдо језгро (енгл. *Hard core*), насилници или хулигани.

Међутим, проблем полицијским службеницима, тужиоцима и правницима представља у том смислу одређење конкретног деликта који је почињен хулиганским понашањем, кривичог дела прописног кривичним закоником или

21 Report of the Committee on Football ("The Chester Report"), Department of Education and Science, HMSO, London, 1968.

22 S. Frosdick, E. P. Marsh. *Football hooliganism*, Willan Publishing, London, 2005.

прекршаја прописаног законом о јавном реду и миру или другим прописима. Праксе појединих земаља су по питањима третмана хулиганизма различите, од постојања законом прописаног посебног кривичног дела хулиганизма,²³ или што је чешћи случај радње извршења деликата хулиганизма, санкционишу се применом казnenих одредби других прописаних кривичних дела или прекршаја. У сваком случају, често се пренебрегава чињеница да су они прекршиоци закона, лица која врше кривична дела и прекршаје и уобичајен, општи појам који се користи за таква лица је криминалци.

4. ПОЈАМ НАСИЉА И НЕДОЛИЧНОГ ПОНАШАЊА НАВИЈАЧА

У приступима одређењу појма насиља уопште најчешћи су биолошки приступ који агресију и склоност ка насиљу тумачи урођеним својством човека, психолошки приступ који их сагледава као одговор на осујећеност и фрустрацију и социолошки који узроке агресије и насиља налази у друштвеним противречностима и социјалном окружењу. Ако се превазиђу бројне тешкоће и сложеност самог одређења појма насиља и прихвате различити приступи његовог одређивања, присутни у савременој науци, могуће је одредити и појам насиља и недоличног понашања навијача. Обично се насиље сагледава као насиље у спорту, али неопходно је направити разлику између насиља играча и насиља које чине гледаоци. Понекад се насилни поступци навијача могу тумачити и објаснити рефлексом дешавања и насилним поступцима играча и других учесника на терену, а понекад су потпуно неvezани за дешавања на терену и имају сасвим дугачије узроке.

Тако се насиље може једнострано схватати и дефинисати као незаконито коришћење физичке снаге, екстремни облик агресије нелегитимном или неоправданом употребом физичке или психичке силе.²⁴ Приметно је да се тежиште овде

23 У бившем Совјетском Савезу хулиганизам (*хулиганство*) представља кривично дело прописано кривичним законима совјетских република. У Руској Федерацији члан 216 Кривичног законика дефинише хулиганизам као „намерно понашање којим се нарушава јавни ред и експлицитно изражава непоштовање према друштву“. Овај члан је коришћен да покрије широк распон понашања као што су нереди, скитање, псовање, итд. Овај члан закона су совјетске власти често примењивале против политичких дисидената који су били укључени у јавне протесте. Хулиганство је прописано кривичним и административним прописима Русије и примењује се на лица са најмање 16 година (када се по руском закону стиче пуна одговорност). Хулиганизам се дели на злонамерни хулиганизам (*злостойное хулиганство*), обичан (*простой хулиганство*) и ситан (*мелкое хулиганство*). Ситан хулиганизам је предмет административног поступка, што је еквивалентно прекршајном поступку код нас и односи се најчешће на мање уличне нереди, туче и непристојно понашање младих у урбаним срединама. Преостала два облика су кривична дела, а злонамерни хулиганизам је почињен „са изванредном безобзирношћу, пружањем отпора органима реда, уз употребу или покушајем употребе оружја, или је деликт почињен вишеструки повратник“. Видети: http://www.experiencefestival.com/a/Hooliganism_-Hooliganism_in_the_Soviet_Union_and_Russia/id/5140568; Приступљено: 11. 4. 2005.

24 Z. Šeparović, „Nasilje i žrtve“, *Pogledi* 1/84, Split, str. 25.

даје елементу легитимности, тј. оправданости не улазећи, при томе, у узроке насилног поступка. Нешто је шире одређење које обухвата и мотивацију за насиље: „Задовољење побуда мржње према другој особи, дело учињено са намером да се та особа повреди и спроводи се против њене воље, са очекивањем да ће то понашање бити успешно.“²⁵ У дефиницијама насиља често се употребљава и спорна „намера да се друга особа повреди“. Проблем постојање намере при одређењу неког појма, па и насиља и недоличног понашања увек је дискутабилан. Никада, међутим, са сигурношћу не можемо тврдити какве су нечије намере, ма како био очигледан поступак неке особе.

Тери и Џексон дефинисали су насиље као „понашање које изазива повреде и које нема директне везе са такмичарским циљевима у спорту и због тога се повезује са инцидентима неконтролисане агресије ван спортских правила, а не као такмичарско понашање у оквиру правила и граница.“ Схватајући навијаче као учеснике или као део такмичења, које се одвија под одређеним правилима, може се аналогично прихватити да се и навијачи морају понашати у духу тих правила.

Слично гледишту о постојању инструменталне и проактивне агресије, многи аутори наводе да насиље навијача – хулигана постоји у два вида и разликовали су „инструментално насиље“ ради постизања неког другог циља и „експресивно“ насиље или насилно понашање које нема неки посебан циљ, тачније само је себи циљ. Такво понашање насилника или хулигана је, у ствари, мешавина насиља као инструмента и експресивног насиља.²⁶ При томе, поједини истраживачи инсистирају да је насиље више симболичко и да хулигани нису посебно насилни, већ да је примарни циљ „навијачког тврдог језгра“ да понизе противнике.²⁷ Таква гледишта додатно компликују одређење појма насиља и недоличног понашања навијача, али и појачавају могућност уопштавања у погледу дефинисања стварног насиља и оног које се у литератури назива *симболичко* или *риитуално* насиље. Коришћењем појма *риитуално*, поједини аутори свесно избегавају расправу о проблематичним подручјима као што су политика и политичка опредељења, што би навијачко понашање извело из фокуса.²⁸ Међутим, иако је проблематично, узроке и мотиве насиља навијача треба тражити и у овим осетљивим питањима у троуглу друштво, спорт и политика.

Трагајући дубље за различитим мотивацијама насилничког понашања, Ханс Тох²⁹ (Hans Toch) прецизно класификује облике насилништва. По њему, основни мотиви који покрећу особе склоне насиљу су следећи:

25 A. D. LeUnes and J. R. Nation, *Sport psychology: An introduction*, Nelson-Hall Inc, Chicago, 1989.

26 E. Dunning, P. Murphy and J. Williams, *The Roots of Football Hooliganism*, Routledge, London & New York, 1988, str. 236.

27 G. Armstrong and R. Harris, "Football hooligans: Theory and evidence", *Sociological Review* 39 (3) 1991. str. 427–458.

28 И. Ковачевић, „Фудбалски ритаул“, *Гледишта* бр. 5-6, 1987, стр. 74.

29 Х. Тох, *Насилници*, Просвета, Београд, 1978, стр. 188–237.

1. Одбрана угледа – особа сматра да га положај у групи (нпр. то што је „главни“ у групи) обавезује да чини насиље. Насиље је за њега више део очекиване улоге којом ће задобити одобравање групе него израз унутрашње потребе.
2. Наметање норми “ особа прибегава насиљу јер себе види као арбитра, дељиоца правде. Правда му служи као згодан изговор за разметљиву интервенцију, а према „преступницима“ поступа грубо и директно.
3. Заштита слике о себи – насиље је одмазда према људима за које насилник осећа да кваре лепу слику коју има о себи – насиље је аутоматска реакција на увреде и провокације, а насилник се често свети пре увреде „знајући“ да ће до изазова или увреде доћи.
4. Улепшавање слике о себи – насиљем се жели демонстрирати мушкост, неустрашивост, чврстина и снага, особине које насилник цени код себе и мисли да се оне исказују управо кроз насилно понашање.
5. Самоодбрана – други људи су извор опасности које треба неутралисати; насилник се насиљем служи да би изашао на крај с људима којих се плаши.
6. Отклањање притиска – прибегавање насиљу као, наизглед, једином средству у ситуацијама којима особа није дорасла, када јој недостају вербалне и друге друштвене вештине у комуницирању.
7. Силецијство – задовољство у вршењу насиља. Насилник ужива у патњама других, жели да у свом насиљу буде немилосрдан и нечовечан, и за то бира слабије, осетљиве особе, а избегава себи једнаке.
8. Експлоатација – насиљу се прибегава према онима који одбијају да уђу у за њих неповољне трансакције. Насилник на насиље не гледа као на пожељно средство, већ на нешто чему је неопходно прибећи.
9. Самозадовољство – насиље је, такође, казна за неповиновање, али код ове врсте насилника, за разлику од експлоататора, не постоји свесна намера да се други искоришћавају, већ насилник живи у наивном уверењу да његово сопствено благостање мора бити првенствена брига других, па насиљем кажњава њихову непоузданост и перфидност.
10. Катарза – насиље ради ослобађања акумулираног притиска. Да би се ослободио нагомиланих емоција, насилник тражи сукоб, углавном га сам изазове, а онда напада друге, при чему је идентитет жртве од споредног значаја.

Бавећи се само индивидуалном структуром личности и мотивом, чини се да Тох оставља по страни утицај друштвене средине и социјалне факторе. Док класификација насиља према врстама испољавања указује на његову разноврсност, класификација насиља према мотивима треба да укаже како, наизглед, исти ти-

пови насилних навијача и њихови поступци могу да представљају потпуно различите врсте насиља које, пошто се као такве препознају, изискују сасвим другојачији приступ и третман. Из наведеног спектра, насилне навијаче и њихове вође, појединачно је могуће препознати и сврстати у већину напред описаних облика. Њихове изјаве о разлозима насилног понашања употпуњују ову слику и поред тога што се поједини облици, бар када је у питању навијачка мотивација, преклапају.³⁰

Вратићемо се на гледиште да се насиље и недолично понашање навијача посматра и тумачи у контексту насиља у спорту, те да се дефиницијама преузетим из социологије и психологије спорта, покуша постићи консензус о појму насиља и недоличног понашања навијача, као делу учесника спортских дешавања, који значајније оснажују насиље, али и директно учествују у њему. Према мишљењу које износе Тери и Џексон, оснаживање за акте насиља потиче из три извора: 1) непосредна референтна група у којој се спортиста налази – тренери, саиграчи, породица, пријатељи; 2) структура игре и усвајање правила од стране званичника и државних органа; 3) ставови навијача, судија, читавог друштва, уз активно учешће медија који, такође, доприносе ономе што је описано као „епидемија насиља у спорту данашњице.“³¹

Како примећује Миомира Костић, „без обзира о ком се делу дефинисања насиља у спорту ради, анализа свих аспеката насиља обавезно мора да обухвати поступке свих учесника спортског догађаја: играча, навијача, гледалаца и рођака свих оних који су непосредно укључени у спортско дешавање.“³² Међутим, овде се чини да и поред свих непосредно укључених у спортско дешавање није оправдано из анализе искључити друштво, тј. читаву људску цивилизацију, чији је спорт само један сегмент и карактеристике времена у којој се појава изучава, а то је време интензивних процеса глобализације. У време свеопштег присуства насиља, насиље и недолично понашање навијача постаје, такође, глобални феномен.

У одређењу појма недоличног понашања навијача чини се важним прво разграничити појам навијања, тј. понашања навијача које није недолично. Шта се сматра навијањем, а шта недоличним понашањем навијача? Тешкоћу при одређењу представљају различити приступи у дефинисању самог појма понашања људи. Шта подразумевамо под понашањем? Науке које се баве изучавањем понашања, етологија (општа и хумана), етнологија, психологија, етика имају разли-

30 Насилни навијачи прибегавају насиљу, најчешће ради отклањања притиска, самозадовољства, силецијства, самоодбране и катарзе, док вође навијача, поред наведених то чине превасходно како би одбранили углед, сачували стечени или, што је слично, ради заштите или улепшавања слике о себи, наметања норми и експлоатације.

31 P. C. Terry and J. J. Jackson, "The Determinants and Control of Violence in Sport", *Quest* 37(1) 1985. str. 27–37,

32 М. Костић, „Насиље у спорту – неопходност социјалног сагледавања“, *Социјална мисао* 16/09.

чита схватања о природи, пореклу, начину понашања. Овде ћемо свесно изоставити утицај групе и понашање у маси, о чему ће детаљније бити речи касније. Не улазећи у расправу о томе, прихватићемо по угледу на енглески израз *behaviour*³³ да понашање означава владање над собом и својим деловањем. У најопштијем смислу, „понашање је трајна активност усмерена ка остваривању многих и различитих циљева.“³⁴

Како је један од важнијих циљева навијача да покажу оданост свом клубу, навијање би као емотивно улагање у победу представљало подршку (вербалну, гестовну, симболичку и др.) на начин којом се не прети и не повређује, физички или психички, противник или друга лица, тј. поштују се и уважавају људска осећања, интегритет и достојанство. Понашање супротно од овако доста широко постављеног одређења означавало би поред насиља и недолично понашање.

Из аспекта безбедности, недолично понашање могуће је одредити као сваки поступак којим се ремети или који доприноси ремећењу реда, мира или безбедности људи и имовине, које за последицу нема наношење повреда, оштећење или уништење имовине. То је понашање којим се вређа јавни ред, морал и осећања другог, те наступају блаже последице. Ипак, може се чинити прихватљивијим, по узору на европску регулативу, прихваћену и у нашем законодавству, да појмове насиље и недолично понашање у контексту навијача не треба раздвајати.

5. ЗАКЉУЧАК

Мали је број покушаја да се насиље и недолично понашање навијача као појава која угрожава безбедност савремених друштава на научно заснованим методама и валидним чињеницама објасни. Можда је разлог томе недовољна заинтересованост истраживача или тешкоће које су теоријске, али и практично-техничке природе. Уколико се не обрати пажња у довољној мери на различите приступе изучавању, може се остати на дескрипцији стања и површинском разматрању проблема не уочавајући читав спектар услова, узрока и повода овог феномена, као и различитих облика и начина испољавања.

Посебан проблем представљала би тешкоћа дефинисања самог појма насиља, његове природе и карактера, јер је насиље део свакодневног живота и догађа се из дана у дан. Све то утиче на то да појава с којом се често сусрећемо изгле-

33 Међународно прихваћен појам потиче од сложеног енглеског глагола *behave*, истиче два главна елемента човековог живота: бити, постојати (*be*) и имати, држати (*have*), са значењем држати се, лепо се понашати, опходити, владати се. Супротно томе, енглески изрази *misbehave* значи лоше се понашати, (владати), недолично (неприлично) се понашати и *misbehaviour* означава неприлично, рђаво или недолично понашање.

34 Н. Рот и С. Радоњић *Психологија*, Завод за уџбенике, Београд, 2007.

да сасвим јасна, понекад и разумљива, када то она, у ствари, није. Како објаснити потребу да маса људи скаче, виче, вређа, физички се сукоби или да буде повређен, чак и смртно страда неко ко је навијач противничког клуба или случајни пролазник? Где је ту смисао? Зашто је „потреба“ да се неко вербално или физички повреди само зато што припада противничкој навијачкој групи за поједине људе пожељно и потребно понашање?

Када говоримо о насиљу и недоличном понашању навијача, користећи термине *хулијанизам*, *вандализам* и друго, покушавамо да различитим моделима објаснимо насиље које се из свакодневног живота преноси у спорт, и обратно.

Насиље и недолично понашање могуће је одредити као сваки поступак навијача који укључује вређање по разним дискриминацијским основама појединаца или група људи, физички напад са наношењем лакших, тежих повреда или наступањем смртних последица, оштећење или уништавање јавне или приватне имовине, нарушавање јавног реда и мира, угрожавање опште сигурности, злоупотреба и коришћење алкохолних пића, наркотика, пиротехничких и других средстава, ометање одвијања спортских и других друштвених догађања.

Из аспекта безбедности под насиљем и недоличним понашањем навијача могу се првенствено сматрати: физички или вербални напад или претња нападом, коришћење (ношење, употреба или бацање) предмета који могу да угрозе живот или физички интегритет лица, изазивање мржње или нетрпељивости, оштећење или уништење имовине, ометање тока спортске приредбе или нарушавање јавног реда и мира, тучом, вређањем, злостављањем или омаловажавањем, или угрожавање безбедности на други начин.

ЛИТЕРАТУРА

- Armstrong, G., and Harris R., "Football hooligans: Theory and evidence", *Sociological Review*, 39 (3) 1991. p. 427 - 458
- Berkovitz, L., "Frustration - aggression hypothesis: Examination and reformulation", *Psychological Buletin* 106, p. 59-73.
- Бошковић, М., *Криминолошки лексикон*, Матица српска, Нови Сад, 1999.
- Видановић, И., *Речник социјалној пага*, Удружење стручних радника социјалне заштите Србије, Београд, 2006.
- Водинелић, В., „Тактика откривања и сузбијања криминалитета кравала“, *Безбедносi* 5/93.
- Cohen, S., "Property Destruction Motives and Meanings", in: C. Ward, H. E. Warne (Eds.), *Vandalism*, London, 1973.
- Dunning, E., Murphy P., and Williams J., *The Roots of Football Hooliganism*, Routledge, London & New York, 1988.
- Fromm, E., *Anatomija ljudske destruktivnosti*, Naprijed, Zagreb, 1978.
- Frosdick, S., Marsh E. P., *Football hooliganism*, Willan Publishing, London, 2005.
- Geason, S., Wilson, P., *Preventing Graffiti and Vandalism*, Australian Institute of Criminology, Canberra, 1990.
- Goldstein, A. P., *The psychology of Vandalism*, Plenum Press, New York, 1996.
- LeUnes, A. D. and Nation, J. R., *Sport psychology: An introduction*, Nelson-Hall Inc, Chicago, 1989.
- Југовић, А., „Вандализам као тип друштвеног насиља“, у: Д. Радовановић, *Делик-тии насиља – кривично-йравни и криминолошки асйектй*, Институт за криминолошка и социолошка истраживања, Београд 2002.
- Ковачевић, И., „Фудбалски ритаул“, *Гледишйта*, бр. 5-6, 1987. стр. 74.
- Коковић, Д., „Насиље спортске публике“, *Дефендолойја* 10/2001.
- Костић, М., „Насиље у спорту – неопходност социјалног сагледавања“, *Социјална мисао* бр.16/09
- Милосављевић, М., *Девијације и грушйтво*, Драганић, Београд, 2006.
- Мишић, Д., „Фелтон о хулиганизму“, *Вечерње новосйи*, 12-27. 11. 1999.
- Report of the Comittee on Football ("The Chester Report"), Department of Education and Science, HMSO, London, 1968.
- Рот, Н., Радоњић С., *Психолойја*, Завод за удебенике, Београд, 2007.

- Russell, G. W., *The social psychology of sport*, Springer-Verlag, New York, 1993.
- Станаревић, С. и др., *Појмовник безбедносне културе*, Центар за цивилно-војне односе, Београд, 2009.
- Стор, Е., *Људска агресивност*, Нолит, Београд, 1989.
- Супек, Р., *Друштвене предрасуде*, Радничка штампа, Београд, 1973.
- Stahl, L. A., *Juvenile Vandalism*, US Department of Justice, Office of Juvenile Justice and Delinquency Prevention, Fact Sheet No. 85, 1998.
- Terry, P. C. and Jackson, J. J., "The Determinants and Control of Violence in Sport", *Quest* 37(1) 1985. str. 27–37.
- Тох, Х., *Насилници*, Просвета, Београд, 1978.
- Šeparović, Z. „Nasilje i žrtve“, *Pogledi* 1/84, Split.

Zoran MISIĆ

Ministry of the Interior of the Republic of Serbia

Goran J. MANDIĆ

University of Belgrade – Faculty of Security Studies

ISSUES IN THE CONCEPTUAL DETERMINATION OF VIOLENCE AND INAPPROPRIATE CONDUCT OF SPECTATORS AT SPORTS EVENTS

Abstract: The paper determines and defines the concepts of violence and inappropriate conduct of spectators at sports events and delineates the conceptual differences between aggression, aggressiveness and violence as well as between vandalism and violence and hooliganism and violence.

Key words: aggression, aggressiveness, hooliganism and violence, inappropriate conduct of spectators



Кристина РАДОЈЕВИЋ

Универзитет у Београду, Факултет безбедности

БЕЗБЕДНОСНА КУЛТУРА У МЕНАЏМЕНТУ БЕЗБЕДНОСТИ – ИСТРАЖИВАЊЕ СТАВОВА У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ

Апстракт: Безбедносна култура у организацији представља скуп вредности, норми, веровања и правила понашања везаних за безбедност, а која су заједничка за чланове организације. Она мора бити прихваћена од свих запослених, а посебно од стране менаџмента организације. Менаџерски врх је, у ствари, задужен за увођење ових норми, као и за функционисање безбедносног менаџмента. Безбедносни менаџмент, с друге стране, треба да утиче на превенцију настанка кризних ситуација и испољавања појава угрожавања. У овом раду износи се став да је безбедносна култура незаобилазно средство у функционисању и остваривању циљева безбедносног менаџмента. Поред тога, дат је приказ резултата испитивања ставова о безбедносној култури у привредним организацијама у Републици Србији.

Кључне речи: *безбедносна култура, безбедносни менаџмент, организациона култура*

УВОД

Свака организација покушава да осмисли и примени систем безбедносног менаџмента као процес који омогућава правовремено и адекватно реаговање на све врсте безбедносних проблема и криза с којима се суочава. Свакодневна примена активности безбедносног менаџмента у великој мери утиче на то да

организације постигну одређени ниво безбедности. Међутим, свакодневне активности често делују као узрочници безбедносних проблема и ванредних догађаја, тако што допуштају да ситни проблеми нарасту у озбиљне.

Поједине карактеристике организације (Weick, Sutcliffe, & Obstfeld, 1999) омогућавају анализу и развијање безбедносног менаџмента, његово прихватање од стране запослених у организацији, што обезбеђује свакодневну примену правила и безбедносних процедура. У такве карактеристике убраја се и посвећеност запослених безбедносним циљевима, такозвана безбедносна култура (Choudhry, Fang, & Mohamed, 2007). Иако је појам безбедносне културе проучаван на различитим нивоима, још увек није потпуно јасна веза између безбедносне културе и отпорности организације на безбедносне проблеме и кризе (Roelen, & Klompstra, 2012). Да би се могао разумети утицај безбедносне културе на спремност организације да правовремено реагује, неопходно је да се утврди на који начин и из којих процеса настаје безбедносна култура у организацији и који су то чиниоци који утичу на њене карактеристике (Passenier, Mols, Bim, & Sharpanykh, 2013). Превенција неповољних догађаја је под утицајем позитивне безбедносне културе. Међутим, механизми превенције морају се провести кроз процесе и активности безбедносног и кризног менаџмента.

Појам безбедносне културе је веома сложен и одражава појаву која у организацији настаје у дужем временском периоду. Она је резултанта карактеристика организације, запослених и менаџера, а развија се током периода нормалног функционисања организације. Треба нагласити да постоје различита схватања безбедносне културе у организацији.

БЕЗБЕДНОСНА КУЛТУРА КАО ДЕО ОРГАНИЗАЦИОНЕ КУЛТУРЕ

Класичне дефиниције културе одређују је као скуп „вредности, норми, институција и артефаката“ (Schein, 2004). Култура, као „укупност друштвено преносивих образаца понашања, вештина, веровања, институција и осталих производа људског рада и мишљења посматрана као израз одређеног периода, класе, заједнице или популације“ (Choudhry et al., 2007), неизоставно представља саставни део живота сваког човека. Као таква, она је дубоко укореењена у организацију, тако да се временом развио концепт организационе културе. Шјајн (Schein, 1992) под термином *организациона култура* подразумева уочена правила понашања у опхођењу с људима (језик, обичаји и традиције, ритуали), групне норме, основне вредности, формалну филозофију, правила, климу, вештине, навике размишљања и говора, заједничко значење и основне метафоре или интеграционе симболе, што указује на сложено значење овог термина. Организациону културу је могуће одредити и као „заједничке вредности и веровања која су у интеракцији са људи-

ма у организацији, организационом структуром и системима контроле производе норме понашања“ (Reason, 1997). При томе, вредности настају као репетитивни процес свакодневних односа између чланова културе, норми које заједнички стварају и материјалних промена које се уводе у свакодневни живот. Овакве вредности, поготово када је у питању безбедносна култура, еволуирају на начин који је тешко предвидети и кроз комплексне интеракције и зависе од контекста и самих ситуација кроз које организација пролази (Passenier et al., 2013).

Организациона култура се састоји од следећих карактеристика (Choudhry et al., 2007): холистички приступ, стабилност, мултидимензионалност, део је већег појма (национална, корпоративна, организациона, одељенска, групна култура и психолошка клима), различити аспекти, обичаји (норме и вредности, ритуали, хероји и симболи) и функционисање (начин на који се обављају ствари). Култура се из националног аспекта може посматрати као вишеслојна, а у сржи се налазе норме и вредности. Следећи слој се састоји од ритуала, затим хероја, а последњи слој чине симболи (Choudhry et al., 2007). Само су последња три слоја, ритуали, хероји и симболи, релевантна за организацију. Норме и вредности се усвајају у детињству кроз васпитање и школовање и остају релативно стабилне током живота. Дакле, организациона култура представља релативно стабилан, мултидимензионални, холистички појам који је заједнички за људе у организацији и који обезбеђује оквир у односу на којег се посматра свет и који се типично може видети у одређеним обичајима (Choudhry et al., 2007).

Организациона култура је веома важан елемент менаџмента јер омогућава да се ситуације тумаче на исти начин и олакшава координисање активности и интеракције које су могуће и смислене. Организациона култура поставља темељ лојалности запослених, а без лојалности нема ни одговорног ни професионалног понашања запослених. Тачније, организациона култура неминовно представља услов за безбедност организације (Драгишић, 2007, 16). Међутим, организације су сложени, динамични, мултидимензиони системи, који су састављени од људи и морају се прилагођавати окружењу у којем функционишу. То значи да се и организациона култура може разликовати у одређеним деловима организације, радним групама и сл. Из аспекта безбедности, поједини фрагменти у организационој култури, као и субкултури омогућавају различите перспективе и интерпретације безбедносних проблема (Choudhry et al., 2007), што доприноси креативном приступу у њиховом решавању. С друге стране, јака организациона култура може довести до једностраног посматрања проблема, али и сузбити независно понашање и тиме спречити да дође до одређених безбедносних проблема. Иако се сматра делом организационе културе (Драгишић, 2007), безбедносна култура се у теорији као појам развила независно од ње (Choudhry et al., 2007). Ипак, треба нагласити да се безбедносна култура неминовно наслања на организациону културу и постаје њен нераздвајни део.

ДЕФИНИЦИЈЕ БЕЗБЕДНОСНЕ КУЛТУРЕ

Код нас се безбедносна култура дефинише као „скуп усвојених ставова, знања, вештина и правила из области безбедности, испољених као понашање и процес, о потреби, начинима и средствима заштите личних, друштвених и међународних вредности од свих извора, облика и носилаца угрожавања, без обзира на место или време њиховог испољавања“ (Стајић, Мијалковић, & Станаревић, 2005, стр. 34–35).

Основне карактеристике безбедносне културе, између осталих, тичу се опште културе – чији је она део – као и појединца и глобалног друштва. Ипак, када се посматра на нивоу организације, безбедносна култура се не може посматрати независно од организационе културе. Треба нагласити да она, пре свега, има превентивну или проактивну улогу у спречавању (Стајић et al., 2005, стр. 37) настанка неких безбедносних проблема, а самим тим и криза.

Безбедносна култура, као део организационе културе, представља само једну од основних способности организације која јој омогућава да управља елементима повезаним са безбедношћу радних процеса. Може се рећи да „лоша безбедносна култура представља чинилац који доприноси развоју многих акцидентата“ (Bain, 2012, стр. 11) који настају приликом деловања организације. Зато је развој безбедносне културе од великог значаја за успешан безбедносни менаџмент.

Безбедносни менаџмент посматра се као документована и формализована верзија система безбедносног менаџмента која постоји у материјализованом систему политике, процедура и упутстава итд. Међутим, начин на који је безбедносни менаџмент приказан некада не показује право стање ствари. Често се дешава да се не поштују прописана политика, правила и процедуре. Зато су безбедносна култура и безбедносна клима од великог значаја, јер представљају радно окружење, перцепције, ставове и научено понашање запослених на свим нивоима организације (Kennedy & Kirwan, 1998). Кенеди и Кирван (1998) описују однос између безбедносног менаџмента, климе и културе на следећи начин: „безбедносна култура је подсистем свеукупне организационе културе. Она је апстрактан концепт који је подупрт интеграцијом појединачних и групних перцепција, мисаоних процеса, осећања и понашања која појачава одређени начин обављања послова у организацији. Безбедносна клима и безбедносни менаџмент су на нижем нивоу апстракције (мада не увек на истом нивоу) и сматрају се манифестацијом безбедносне културе. Безбедносна клима је, стога, опипљивији израз безбедносне културе у облику симболичких и политичких аспеката организације. Ови фактори карактеришу и утичу на ангажовање и ефективност ресурса безбедносног менаџмента, политика, поступака и процедура“.

Безбедносна клима одражава симболичке (на пример, плакати на радном месту, изјаве основних принципа и сл.) и политичке (на пример, менаџери који

изражавају своју посвећеност безбедности, алокација финансијских средстава за сектор безбедности и сл.) аспекте организације који чине пословно окружење. Безбедносна клима може, али и не мора да буде опипљива манифестација прихваћених веровања и вредности које су отелотворене у безбедносној култури организације, иако треба да буде повезана са њима. Сама безбедносна култура је састављена од сазнања (на пример, процесирање информација и процена која се врши пре доношења одлуке или извршавања активности) и емоције (на пример, да ли су људи задовољни или узнемирени због нечега) што одређује карактер групе или организације. Безбедносни менаџмент и безбедносна клима могу бити резултат реакције на одређену ситуацију, док безбедносна култура представља стабилну и трајну карактеристику организације (Kennedy & Kirwan, 1998).

Дакле, безбедносна култура се састоји од видљивих и невидљивих елемената. Према Коркорану (Corcoran, 2010), ти елементи се могу поделити на:

1. заједнички ментални садржај, тј. начин на који људи у организацији размишљају. Ови садржаји су невидљиви и јако се тешко могу мерити;
2. норме понашања, односно начин на који се људи у организацији понашају, и како обављају своје свакодневне активности. Оне одражавају начин на који људи схватају средину у којој живе, начин на који препознају и пријављују проблеме на које наилазе, али и то да ли безбедносне прописе и правила примењују свакодневно. У норме понашања сврставају се и обичаји, ритуали, традиција, начин изражавања и сл. (Corcoran, 2010);
3. институције – под којима треба подразумевати усвојене политику, процедуре, као и законске и друге прописе који су донети на нивоу организације, а који представљају став највишег руководства према безбедносним проблемима и безбедносном менаџменту уопште. Под институцијама треба подразумевати начин на који се у организацији решавају безбедносни проблеми и начин на који се утврђује линија одговорности. Поред тога, овде треба уврстити и програме обуке и додатног образовања запослених у области безбедности, јер се став топ-менаџмента према безбедности најбоље може утврдити преко тих програма;
4. физичке елементе – видљиве, манифестне елементе. Овде треба подразумевати све оно на шта наилазимо када посматрамо неку организацију: знаке, симболе и сл. Када је реч о безбедносној култури, овде се убрајају одређени и дефинисани формулари за пријаву и процену стања безбедности, детаљна и јасна упутства за процену и анализу узрока проблема, и сви облици инструкција, процедура и шема за поступање у случају да дође до неког безбедносног проблема (Corcoran, 2010).

БЕЗБЕДНОСНА КУЛТУРА У МЕНАЏМЕНТУ БЕЗБЕДНОСТИ

Многи аутори су покушали да представе модел безбедносног менаџмента и да у њему објасне улогу безбедносне културе. Гелер (Geller, 1994) је представио модел са три динамична и интерактивна фактора: људи, понашање и околина. Основних десет принципа који обликују основе свеукупне безбедносне културе на радном месту су (Geller, 1994):

1. правила и процедуре безбедности које зависе од запослених
2. приступ заснован на понашању
3. фокус на безбедне процесе, а не резултате
4. понашање које је мотивисано последицама
5. фокус на постизање успеха, а не избегавање неуспеха
6. посматрање и повратна информација о радним поступцима
7. ефективна повратна веза кроз обуку засновану на понашању
8. посматрање и обука као кључне активности
9. значај самопоштовања, припадање и овлашћење, и
10. безбедност као приоритет, пре него вредност.

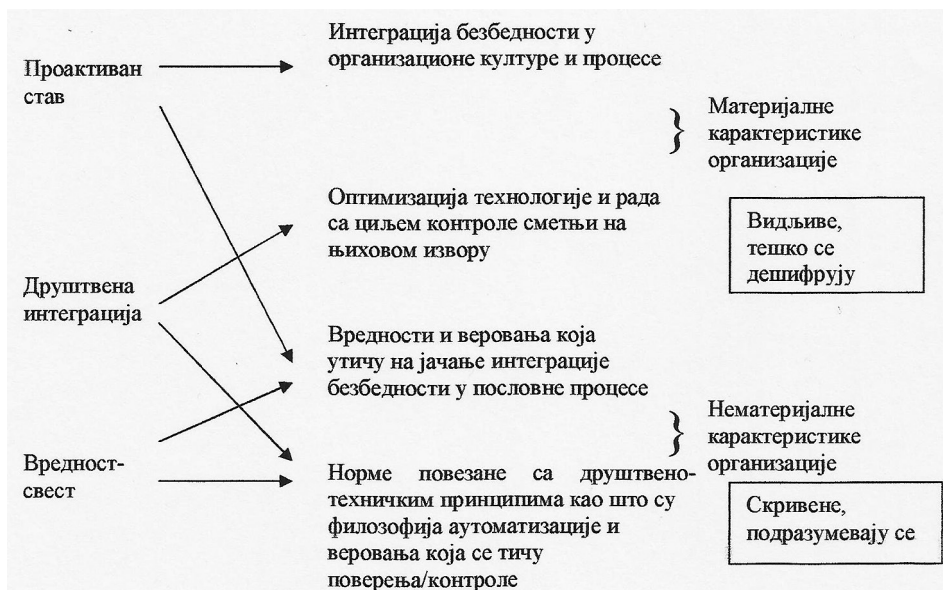
Међутим, неколико година касније сам аутор је предложио модел „тоталне безбедносне културе“ који укључује „безбедносну тријаду“ и уводи динамичан и интерактиван однос између људи, околине и понашања (Choudhry et al., 2007).

Ипак, да би повезали безбедносну и организациону културу, Грот и Кинцлер (Grote, & Künzler, 2000) представили су друштвено-технички модел безбедносне културе (слика 1) који има за циљ да повеже безбедносну културу са организационом културом и карактеристикама организације независно од питања која се директно везују за безбедност. Овај модел показује четири нивоа, тј. материјалне и нематеријалне карактеристике у односу на друштвено-технички модел организације и безбедносне процесе интеграције.

Организације морају да се прилагођавају променама у окружењу, а некада су те промене радикалне. Међутим, радикалне промене могу угрозити безбедност организације. На структурном нивоу то значи смањење ресурса за безбедност, несигурне пословне процесе и друго, а на индивидуалном нивоу може довести до одсутности и анксиозности запослених. Зато постоји потреба да се организационе промене укључе у безбедносни менаџмент. Последице које промена има зависе и од начина на који се те промене уводе у организацију (Grote, 2008).

Две главне претпоставке друштвено-техничких система које су Грот и Кинцлер (2000) узели у обзир су: 1) да технички и друштвени подсистеми пословања треба да се заједно оптимизују да би се добила максимална ефикасност у остваривању примарних задатака система; и 2) да основни критеријум за заједничку оптимизацију представља способност система да контролише одступања на њи-

ховом извору. Повезивање прве претпоставке са безбедношћу подржава начело безбедносног менаџмента, тј. проактивно решавање конфликта између безбедносних циљева и продуктивности дефинисањем примарних задатака система у смислу квантитета, квалитета и безбедности производње.



Слика 1. Друштвено-технички модел безбедносне културе
(Извор: Grote & Künzler, 2000)

МОГУЋНОСТИ ЗА ПРОЦЕНУ И МЕРЕЊЕ БЕЗБЕДНОСНЕ КУЛТУРЕ

Многа питања везана за безбедносну културу су тешка за разумевање, мерење и процену, поготово ако то ради неко изван организације. То је последица тога што организациона и безбедносна култура представљају сложене друштвено-техничке концепте. Интерна група људи који су запослени у организацији разуме права питања и праве проблеме, а групни приступ даје могућност да се елиминишу личне предрасуде и слепе тачке као препрека питањима безбедносне културе.

Ситуациони аспекти безбедносне културе могу да се виде у структури организације, политици, радним процедурама, системима менаџмента итд. Аспекти понашања се могу мерити преко посматрања, самоизвештаја и мерења резултата. Идентификована безбедна понашања смештају се на листе за посматрање, а обучени посматрачи узимају забелешке које се преводе у „проценте безбедносних поена“ да би се обезбедила повратна веза од оних који се посматрају. Психолош-

ка димензија се најчешће мери преко упитника за безбедносну климу који су осмишљени тако да омогућавају мерење начина на који људи опажају безбедност.

Да би покушали да мере безбедносну културу, Кенеди и Кирвен (1998) развили су приступ SCHAZOP (Safety Culture Hazard Operability Study – Безбедносна култура и оперативност), који се фокусира на поступке безбедносног менаџмента. Овај приступ је модификација приступа HAZOP (Hazard Operability Study – Анализа опасности и оперативности). У овом приступу подразумева се да је безбедносна култура узрок многих безбедносних проблема који настају у организацији.

Техника SCHAZOP је замишљена тако да могу да се разумеју типови проблема које је потребно идентификовати, а поједини проблеми су:

- области рањивости процеса безбедносног менаџмента (грешке безбедносног менаџмента)
- потенцијалне последице неуспешног функционисања безбедносног менаџмента
- потенцијални „механизми неуспеха“ безбедносне културе који су повезани са неуспешним функционисањем безбедносног менаџмента, и
- фактори који утичу на вероватноћу да дође до неуспешног рада безбедносног менаџмента.

Једном када се ове области проуче, потребно је да се идентификују начини отклањања грешака и мере за смањење последица. Процедура SCHAZOP се састоји од три главне фазе (Kennedy & Kirwan, 1998):

1. представљање процеса безбедносног менаџмента и одређивање хијерархије активности
2. дефинисање основних функција, циљева и услова за њихово постизање за сваку појединачну дефинисану активност, и
3. избор основних речи које описују одступања у свакој појединачној активности.

За спровођење SCHAZOP процедуре, одређују се групе, и основна упутства и попис имовине.

Кенеди и Кирвен (1998) развили су овај модел јер сматрају да се у основи сваког механизма настанка кризе, ванредних догађаја и испољавања различитих облика угрожавања налазе проблеми везани за културу.

Коркоран (2010), с друге стране, сматра да је безбедносну културу могуће проценити на основу различитих елемената који постоје у организацији, а који се убрајају у наведене категорије: ментални садржај, норме понашања, институције и физичке елементе. Тако наводи следеће елементе (Corcoran, 2010):

1. способност запослених да уоче одступања од безбедних услова и безбедног понашања

2. број обука запослених које утичу на повећање те способности
3. откривање одступања од безбедних услова и безбедног понашања у организацији
4. спремност запослених да пријаве уочена одступања
5. развијене формуларе за пријаву таквих одступања, и
6. развијене процедуре за поступање по пријави таквих одступања и сл.

Поред тога, компоненте које су неопходне за примену концепта безбедносне културе у организацији су (Corcoran, 2010):

1. јасно дефинисан процес одлучивања
2. доступни сви неопходни ресурси
3. развијене радне контроле
4. развијене радне праксе
5. дефинисан програм за корективне активности
6. поштовање процедура за самопроцене и независне процене, и
7. јасно утврђене одговорности и сл.

ИСТРАЖИВАЊЕ СТАВОВА О БЕЗБЕДНОСНОЈ КУЛТУРИ У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ

Да би се утврдило колико је у предузећима у Републици Србији развијен и применљив концепт безбедносног менаџмента, а у оквиру њега и концепт безбедносне културе, 2011. године обављено је истраживање. Истраживачки инструмент је био анкетни упитник, док је у квалитативном сегменту истраживања примењен и други истраживачки инструмент – експертски интервју. Истраживање је спроведено у периоду од јуна до септембра 2011. године (Радојевић, 2013).

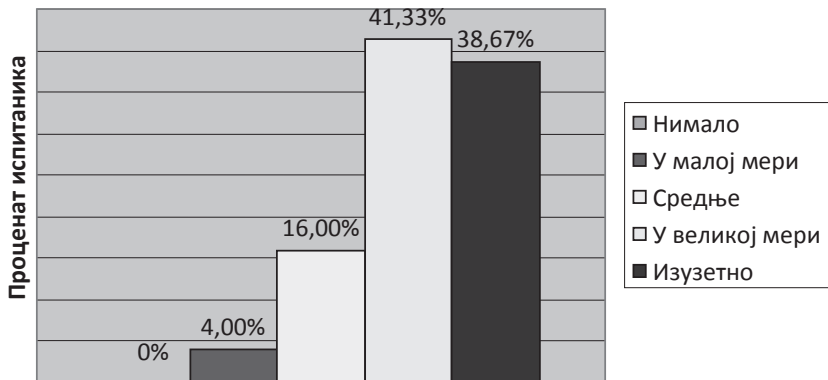
У истраживању је примењен једноставан случајни узорак, на основу података Агенције за привредне регистре Републике Србије. Истраживање је рађено на великим привредним друштвима. Администрација упитника спроведена је као самоадминистрација, тачније упитник је достављен испитаницима, путем електронске поште, а они су самостално одговарали на питања. Реализовани узорак је обухватио 75 привредних субјеката, што представља 9% укупне популације или 27% првобитног узорка (Радојевић, 2013).

Реализовани узорак је обухватио 75 испитаника, од којих су 43 или 57,3% испитаника мушког пола, док је 32 или 42,7% испитаница женског пола. Мање од 10% испитаника који су попунили упитник припада узрасту од 25 до 34 године, 26,67% испитаника узрасту од 35 до 44 године, 42,67% испитаника узрасту од 45 до 55 година, док 21,33% анкетираних испитаника припада узрасној групи од 55 и више година. То указује на тенденцију да се за људе који воде бригу о безбедности постављају људи са већим искуством.

Структура испитаника по образовању је различита, почевши од средњег до високог образовања. Највећи број испитаника има више образовање (56%), док високо образовање има 33,34% испитаника. Најмање испитаника (10,66%) има средње образовање. На основу добијених података (укупно више и високо образовање испитаника чини 89,34%), може се закључити да послодавци сматрају да је образовање важан показатељ оспособљености кадрова који се баве безбедношћу (Радојевић, 2013).

Будући да је истраживање било ширег обима и да превазилази потребе овог рада, овде износимо само онај део који се односи на безбедносну културу.

У Графикону 1 дата је расподела одговора на питање које се односи на значај безбедносне културе за успешан рад безбедносног менаџмента. На питање о оцени значаја безбедносне културе у безбедносном менаџменту одговор је дало свих 75 испитаника. Изузетно значајном безбедносну културу сматра 38,67% испитаника, док је 41,33% испитаника оценило значајном у великој мери. Свега 4% испитаника сматра да је безбедносна култура у малој мери важна, а 16% је сматра средње значајном за успешан рад безбедносног менаџмента у организацији. Позитивно је то што није било испитаника који је сматрају неважном. Овакви одговори указују на то да веома велики број стручњака који се баве безбедношћу у привредним организацијама у Републици Србији има високо развијену свест о безбедности (Радојевић, 2013). Сам став да безбедносна култура игра важну улогу у постизању задовољавајућег стања безбедности представља доказ да постоји воља да се она даље развија и шири међу запосленима.

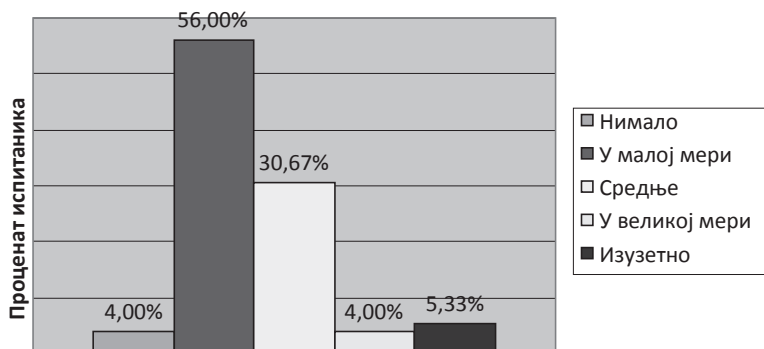


Графикон 1. Релативни значај безбедносне културе за функционисање безбедносног менаџмента

Међутим, интервјуи који су спроведени са лицима запосленим на пословима безбедности показују мало другачији резултат. Иако сматрају да је безбедносна култура важна, врло мало тога се ради у конкретним ситуацијама да би се она развијала и неговала (Радојевић, 2013).

Дистрибуција одговора везаних за оцене задовољства постојећом безбедносном културом у организацији дате су у Графикону 2. Као што се може видети, чак је 56% испитаника у малој мери задовољно ставовима и нормама понашања у вези са безбедношћу, а који владају у њиховој организацији. Отприлике трећина испитаника – 30,67% оценило је постојећу безбедносну културу у организацији као средње развијену, 5,33% сматра да је изузетно развијена, по 4% њих мисли да није нимало или да је у великој мери развијена (Радојевић, 2013).

Овакви подаци су забрињавајући, с обзиром на то да највећи број испитаника безбедносну културу сматра у великој мери или изузетно важном за успешно функционисање безбедносног менаџмента. Приликом интервјуа са појединим стручњацима за безбедност, дошло се до закључка да чак ни овако лоша слика стања није реална. Наиме, дешавало се да одговори указују на то да у појединим организацијама уопште не постоји свест о организационој, а камоли о безбедносној култури (Радојевић, 2013).



Графикон 2. Задовољство постојећим нивоом безбедносне културе у организацији

Дакле, код нас постоје кадрови који још увек нису упознати са значајем културе за само пословање организације, људи који нису имали обуку из менаџмента и нису компетентни да одговоре савременим пословним изазовима. Самим тим, да се закључити да они још увек немају развијену свест о томе да се и безбедност организације може посматрати системски и да је безбедносна култура у великој мери неопходна за спречавање настанка појава угрожавања безбедности, али и за правилно реаговање у тренутку када дође до испољавања различитих опасности.

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Питање безбедности организације, па и безбедносне културе, стављено је у последње време у жижу интересовања у научној и стручној јавности. У организацијама у свету развијају се системи менаџмента који покушавају да одговоре на свакодневне изазове и да различите аспекте безбедности ставе под контролу и, при томе, избегну кризне ситуације, ванредне догађаје и катастрофе. Систем безбедносног менаџмента је веома значајан систем у том погледу.

Међу бројним елементима који сачињавају овај систем, безбедносна култура представља један од најзначајнијих алата. Она не омогућава само интеграцију безбедносног менаџмента у организацију већ у великој мери утиче на спречавање појава угрожавања.

Безбедносна култура у организацији указује на бригу највишег менаџмента о безбедности, а омогућава да се на време препознају и открију потенцијални изазови, ризици и претње који могу да израсту у кризне ситуације. Препознавање таквих проблема изискује да се пронађу правовремене и адекватне мере које представљају реакцију организације на појаве угрожавања. Тиме се ствара могућност да се спречи испољавање различитих облика угрожавања који по организацију могу бити погубни.

У свету су рађена многа истраживања утицаја безбедносне културе на развој и функционисање безбедносног менаџмента у организацијама, као и могућности да се тај утицај измери. Међутим, код нас је таквих покушаја врло мало, тако да је питање безбедносне културе у организацији у великој мери запостављено.

Иако у Републици Србији постоје бројни прописи и стандарди везани за безбедност, свест о потреби увођења безбедносног менаџмента и његових елемената у организације је на прилично незавидном нивоу. Нажалост, најмања пажња је посвећена безбедносној култури, што опет представља израз безбедносне културе на нивоу Републике Србије као целине.

Да би се оваква слика поправила, неопходно је и даље радити на подизању свести менаџера и запослених о безбедносној култури у организацији у којој раде. Поред тога, неопходно је стално наглашавати значај безбедносне културе као чиниоца који неспорно утиче на спречавање испољавања облика угрожавања, а тиме и на целокупно стање безбедности организације.

ЛИТЕРАТУРА

- Bain, A. (2012). Do we truly understand Safety Culture? In: Dale, C. & Anderson, T. (Eds.), *Achieving Systems Safety Proceedings of the Twentieth Safety-Critical Systems Symposium*, Bristol, UK, 7-9th February 2012 (pp. 11-24). Bristol, UK: Springer
- Berger, P. L., & Luckmann, T. (1966). *The social construction of reality*. Garden City, NY: Anchor Books
- Weick, K. E., Sutcliffe, K. M. & Obstfeld, D. (1999). Organizing for High Reliability: Processes of Collective Mindfulness. In: Sutton, R. S. and Staw, B. M. (Eds), *Research in Organizational Behavior*, 1 (pp. 81-123). Greenwich, CT: Jai Press
- Geller, E. S. (1994). Ten Principles for Achieving a Total Safety Culture. *Professional Safety*, 30(9), 18-24.
- Grote, G. (2008). Diagnosis of safety culture: A replication and extension towards assessing "safe" organizational change processes, *Safety Science*, 46(3), 45-460. doi: 10.1016/j.ssci.2007.05.005
- Grote, G., & Künzler, C. (2000). Diagnosis of safety culture in safety management audits. *Safety Science*, 34(1-3), 131-150. doi: 10.1016/S0925-7535(00)00010-2
- Драгишић, З. (2007). *Безбедносни менаџменти*. Београд: Службени гласник РС
- Kennedy, R. & Kirwan, B. (1998). Development of a Hazard and Operability-based method for identifying safety management vulnerabilities in high risk systems. *Safety Science*, 30(3), 249-274. doi: 10.1016/S0925-7535(98)00025-3
- Passenier, D., Mols, C., Bim, J. & Sharpanskykh, A. (2013). Understanding Crises: Investigating Organizational Safety Culture by Combining Organizational Ethnography and Agent Modeling. In: Comes, T., Fiedrich, F., Fortier, S., Geldermann, J. & Müller, T. (Eds.): *Proceedings of the 10th International ISCRAM Conference* (566-570). Baden-Baden, Germany: ISCRAM
- Радоевић, К. (2013). *Модел за процену ефективности и ефикасности система безбедносног менаџмента (докторска дисертација)*. Београд: Универзитет у Београду, Факултет безбедности
- Reason, J. (1997). *Managing the Risks of Organizational Accidents*. Aldershot, UK: Ashgate
- Roelen, A. L. C. & Klompstra, M. B. (2012). The challenge in defining aviation safety performance indicators, *Proceedings of PSAM & ESREL*, Helsinki, Finland. Red Hook, NY: Curran Associates, Inc.
- Стајић, Љ., Мијалковић, С. & Станаревић, С. (2005). *Безбедносна култура*, 2. издање. Београд: Драганић

- Schein, E. G. (2004). *Organizational Culture and Leadership*, Third Edition. San Francisco: John Wiley & Sons
- Schein, E. H. (1992). *Organizational Culture and Leadership*, 2nd edition. Mississauga, ON: John Wiley & Sons Canada, Ltd.
- Corcoran, W. R. (2010). Safety Culture — Back to the Basics. The Firebird Forum, Volume 13, Number 3, March 2010.
- Choudhry, R. M., Fang, D. P. & Mohamed, S. (2007). The nature of safety culture: A survey of the state-of-the-art. Safety Science, 45, 993–1012. doi: 10.1016/j.ssci.2006.09.003

Kristina RADOJEVIĆ

University of Belgrade – Faculty of Security Studies

SECURITY CULTURE IN SECURITY MANAGEMENT – RESEARCH INTO THE ATTITUDES IN THE REPUBLIC OF SERBIA

Abstract: In an organization, security culture represents a set of security-related values, norms, beliefs, and rules of conduct shared by all the members of the organization. It has to be accepted by the entire staff, and especially by the management. The senior management is, in fact, charged with introducing norms and responsible for the implementation of security management. Security management should contribute to the prevention of crisis situations and threats. This paper puts forward the stance that security culture is an inevitable means in security management and the achievement of its goals. The paper also presents the results of a research on the attitudes towards security culture conducted in several economic entities in the Republic of Serbia.

Key words: security culture, security management, organizational culture



UDC 354.32(497.11)"1919/1945"
354.52(497.11)"1919/1945"
ID 512434357

Милан ЛИПОВАЦ

Универзитет у Београду, Факултет безбедности

МИНИСТАРСТВО ПРОСВЕТЕ И ВЕРА ОД 1919. ДО 1945. ГОДИНЕ – ИДЕОЛОГИЗАЦИЈА ИНСТИТУЦИЈЕ, НАДЗИРАЊЕ И КАЖЊАВАЊЕ¹

Апстракт: Поједини теоретичари сматрају да је државне институције могуће проучавати у контексту владајуће идеологије и политичких интереса. Потенцијал за идеологизацију институција и злоупотребу у сврхе политичких обрачуна и поларизације на „подобне и неподобне“, „пријатеље и непријатеље“ нарочито је изражен у турбулентним и кризним временима. Ова идеја је зато и проверавана на примеру Министарства просвете и вера у периоду након I светског рата, као и пре и за време II светског рата. Истраживање је засновано на претраживању и анализи архивске грађе, како би се прикупили аутентични подаци о надзирању и кажњавању конкретних појединаца. У раду је нагласак стављен на ученике, студенте и професоре који су (основано или не) сматрани комунистичким активистима, а који су након победе у II светском рату добили прилику да своју идеологију и политичке интересе спроводе кроз исте оне институције преко којих су неколико година раније прогањани и кажњавани. **Кључне речи:** идеологија, комунизам, институције, кажњавање, ученици, студенти и професори, Министарство просвете и вера

¹ Чланак је резултат рада на пројекту Безбедност и заштита организовања и функционисања васпитнообразовног система у Републици Србији (основна начела, принципи, протоколи, процедуре и средства) (бр. 47017), а који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије (2011–2014).

УВОД

Функционисање државних институција, а нарочито институција из сектора образовања, могуће је посматрати кроз призму владајуће идеологије и интереса политичке елите. Друштвена стварност и актуелни односи моћи (и интереса) могу пројектовати улогу и функцију институција које чак и нису доминантно политичке. Образовни систем у том смислу не представља изузетак, него парадигму. Сведоци смо да је кроз историју сваки значајан политички догађај, преврат или револуција, означио и низ промена које су консеквентно уследиле у свим државним институцијама.

Иако су школе и универзитети често представљали бастионе слободних идеја, па чак и покретаче одређених друштвенополитичких пројеката (студентски протести 27. марта 1941; у јуну 1968; у марту 1991; 1996/97. и 2000. године), неретко је и сам образовни систем инструментализован и стављан у функцију политике и владајуће идеологије. Чињеница је да су се наставни планови и програми школа и факултета прилагођавали новонасталим променама, па се у периоду социјализма-комунизма доминантно изучавају марксистички теоретичари, док се данас у периоду тржишног привређивања већи публицитет даје либералним теоретичарима у економији, социологији, политикологији, па и студијама базбедности.

Промене које настају не односе се само на промовисање одређених теоријских праваца који служе за анализу актуелног тренутка и потврђивање успостављене друштвене структуре, него се мења и однос према прошлости. Свакоме ко на овим просторима живи више деценија, представа о историји сопственог народа могла је неколико пута бити промењена. Захтеви за рехабилитацију четника и вође четничког покрета Драже Михајловића, само двадесетак година раније били су готово незамисливи.² Однос према прошлости и представа о прошлости толико се често мењају да уз одређену резерву можемо рећи да историју не пишу само победници, него да историју може писати и свака политичка елита која у одређеном тренутку може да пројектује своје виђење друштвених и националних интереса, своју политику и идеологију, а самим тим и своје виђење исто-

2 Ови и слични захтеви куминирали су усвајањем Закона о рехабилитацији из 2006. године (*Службени гласник РС*, бр. 33/2006). Овај закон односио се на „сва лица која су без судске или административне одлуке или судском или административном одлуком лишена, из политичких или идеолошких разлога, живота, слободе или неких других права од 6. априла 1941. године до дана ступања на снагу овог закона, а имала су пребивалиште на територији Републике Србије“ (члан 1). Рехабилитацију је утврђивало веће од три судије, а „решењем којим се усваја захтев за рехабилитацију суд утврђује да је одлука која је била донета против рехабилитованог лица ништава од тренутка њеног доношења и да су ништаве све њене правне последице, укључујући и казну конфискације имовине, а рехабилитовано лице сматра се неосуђиваним“ (члан 5). Усвајањем новог Закона о рехабилитацији из 2011. године (*Службени гласник РС*, бр. 92/11), предвиђена је судска, али и законска рехабилитација, конкретизована на кривична дела на која се рехабилитација односи и проширен круг лица која могу поднети захтев за рехабилитацију.

рије. У том смислу, Војин Димитријевић прави интересантну парафразу да историја није учитељица живота, како се то често понавља, „него послушно ђаче које стално мора да учи нове лекције и да се коригује у складу с неким „важнијим“ интересима, од којих као да су на последњем месту они који се тичу истинитости и тачности“ (2010: 7).

ТЕОРИЈСКИ ОКВИР СТАВЉАЊА ИНСТИТУЦИЈА У ФУНКЦИЈУ ПОЛИТИКЕ И ВЛАДАЈУЋЕ ИДЕОЛОГИЈЕ

Образовање представља комплексан друштвени процес који се у најужем смислу испољава у две димензије, у односу на појединца који се образује и у односу на друштво које га образује. Знање и вештине које се у процесу формалног образовања стичу омогућавају појединцу веће пословне шансе, већу вредност на тржишту рада, већу покретљивост на друштвеној лествици, лакше разумевање стварности и принципа по којима друштво функционише, посебан поглед на свет, као и критички однос према друштву уопште.

С друге стране, неки марксистички теоретичари руковиђени идејом материјалне базе и духовне надградње, развијају становишта о индоктринацији или идеологизацији појединаца кроз државне апарате, у овом случају кроз образовни систем. У периоду у који је смештена тема овог рада (1919–1945) све већи утицај имала је идеја по којој капиталистичка друштвена структура, уколико жели да опстане „мора да репродукује услове своје производње истовремено с производњом (како би могла да производи)“ (Алтисер, 2009:8). Зато она репродукује и производне снаге и производне односе који не утичу на промену саме структуре.

Луј Алтисер појам државних идеолошких апарата разрађује кроз реинтерпретацију класичног марксистичког схватања државе – за традиционалне марксисте држава је нужно репресивна и делује кроз институције као што су: војска, полиција, административне забране, судови, затвори...³ По Алтисеровом мишљењу, држава не делује само путем силе већ и преко идеологије. Док су репресивни апарати увек део јавне сфере, идеолошки апарати су део приватне (прикривене), па је у њима насилно деловање споредно и појављује се када сама идеологија није довољна.⁴ Док је репресивни апарат увек централизован, идеолошки апарати су бројни и дисперговани (од породице и синдиката, преко културе и умет-

3 Антонио Грамши је развијао (попут Алтисера) идеју да се држава не може свести на државне (репресивне) апарате, него да укључује и одређени број институција „цивилног друштва“: школе, цркву, синдикате... Више о овоме видети у: А. Грамши, *Филозофија историје и политишке – Избор из дела и њима из зајвора*, Београд, 1980.

4 Алтисер је сматрао да не постоје чисто идеолошки апарати и да они секундарно функционишу и путем репресије када је потребно.

ности до образовног система) и њихово јединство је обезбеђено не владајућом државном управом, већ владајућом идеологијом. Идеолошки апарат државе *par excellence* према Алтисеровом мишљењу јесу школа и образовни систем који је у потпуности заменио претходни (предкапиталистички) водећи идеолошки апарат – цркву.

Луј Алтисер је сматрао да се у школама, поред основних знања и вештина, такође „уче ’правила’ исправног понашања (...) правила морала, грађанске и професионалне савести...” (2009:14). Другим речима, „школа подучава „умећу“, али у формама које осигурава потчињавање владајућој идеологији или овладавање њеном праксом“ (2009:15). Тако да се одређена индивидуа понаша и усваја практичне ставове, чак и учествује у уређеним праксама које припадају праксама идеолошког апарата, а које су последица идеја за које та индивидуа верује да их „свесно и слободно прихвата“ као субјекат који је део тог идеолошког апарата (2009: 60). Алтисер верује да идеологија није била само пасивна рефлексивна већ и активни чинилац у производњи друштвених односа, тј. друштвене стварности, међутим, када овај чинилац сам по себи није довољан у оквиру државног идеолошког апарата, спроводе се и репресивне мере. „Тако и школе и цркве користе примерене методе кажњавања, искључивања, избора итд, како би ’дисциплиновали’ не само своје пастире већ и своја стада“ (2009:30).

Зато је циљ овог рада објашњење начина на који се одређена институција, или како то Алтисер каже, државни идеолошки апарат ставља у функцију идеологије. Да ли се ти процеси дешавају спонтано и по инерцији широким друштвеним променама? Или су те промене планске и организоване? Који су механизми стављања образовног система у функцију идеологије? Које се казне спроводе према „непослушнима“? Посебан нагласак у овом истраживању стављен је на мере или облике кажњавања које су предузимане према оним актерима за које је процењено да не делују у интересу владајуће идеологије и прокламованих политичких циљева. Природа и тежина казне, и у овом случају, прилагођавана је конкретним друштвеним околностима.

ПИТАЊЕ ОГРАНИЧЕНОСТИ ИЗВОРА

Реконструкција и тумачење историјских догађаја увек се заснива на постојећим и доступним изворима. Истраживачи најчешће нису у могућности да читају и анализирају комплетну архивску грађу и зато често указују на проблеме у расветљавању историјских догађаја. Објективна ограничења односе се на недоступност грађе која се може налазити у архивама обавештајних служби које их класификују као тајна документа или се могу налазити у приватним збиркама, па се за њих и не зна да постоје. Такође, нека релевантна грађа могла је бити уништена и због тога постати трајно недоступна истраживачима. Али пр-

венствено треба да се има у виду начин на који је нека архивска грађа настајала, који актери су је стварали и са којим циљем,⁵ што свакако појачава скептичан однос истраживача према грађи, па се ова техника мора комбиновати са прегледом литературе, али и интервјуима непосредних актера када је то могуће, правном анализом и сл.

Обичан читалац склон је да историјске чињенице тумачи на основу савремених друштвених образаца и прави аналогију са савременим друштвеним појавама. Иако је овакав приступ од обичног читаоца очекиван и разумљив, он у историографији најчешће нема место. Овде треба поменути и становиште које истиче Лисјен Февр о ширем друштвеном контексту настанка одређених историјских чињеница, а које се тумаче у светлу идеја које су припремале проучаване догађаје. Зато је од значаја обједињавање знања политике, права, економије, социологије, антропологије, географије, па и филозофије и културе уопште, а у контексту проучавања конкретног историјског догађаја. Историјска чињеница лишена ширег друштвеног контекста свакако има мању експланаторну вредност.

Посебно је важно поменути тенденцију коју и Февр истиче, а која се сада осликава у савременом друштвеном контексту, када се историјски догађаји тумаче и анализирају. Поједини историчари сматрају да „прошлост не обавезује“, па се одређеним темама могу бавити на начин да се „не замерају“ владајућој идеологији, али и са жељом да се национална историја учини „исправном и чистом“, без негативних примера који су могли бити и производ историјске нужности (Февр, 2004:26). Тако да је пуно препрека на путу до истине и објективног сагледавања историје (сопственог) народа, а овде су скицирана само поједина ограничења у проучавању архивске грађе.

ПРИНЦИПИ ПОТЧИЊАВАЊА МИНИСТАРСТВА ПРОСВЕТЕ И ВЕРА

На трагу Фукоових идеја којима су испитиване промене природе кажњавања у контексту ширих друштвених промена могуће је анализирати и идеолошко-политички утицај конкретних државних институција. Уочавајући тенденцију претварања јавних погубљења у своју супротност, Фуко је илустровао примером Робер-Франсоа Дамијена које је у марту 1757. године осуђен на „јавно покајање“ због напада ножем на Луја XV (Фуко, 1997:7). Окупљени Парижани су само могли да са осећањем посматрају стравичне сцене мучења и погибије осуђеника.

„На овај обред, којим се ’ставља тачка’ на злочин, пада сумња да је у неком мутном сродству са самим злочином: да се са њим изједначује, па и да га пре-

5 Пример за накнадно преправљање докумената и архивске грађе са циљем да се прикрију неки злочини Народноослободилачког покрета представљен је у публикацији: М. Перишић и Б. Мајданац, *О иприсијуу прошлости – пример једној историјској извори*, Београд, 2010.

вазилази у дивљаштву, да посматраче навикава на крволочност од које треба да их одврати, да им указује на учесталост злочина, да целата чини сличним злочинцу, а судије убицама, да у последњем тренутку изокреће улоге, да осуђеника подвргнутог мучењу претвара у предмет сажаљења и дивљења“ (1997:12).

Управо са жељом да се предупредe овакви обрти, казне добијају нову форму, а мења се и начин извршења смртне казне. Нема више јавних егзекуција и извршењем казне се више не мучи тело, него се „само“ одузима живот. Фуко на тај начин уочава промену сврхе кажњавања, па то више није мучење као техника изазивања физичког бола, него је идеја да се осуђеник кажњавањем лиши неког права или добра. Дакле, мета више није тело преступника, него то постаје његова душа. „Испаштање које се сводило на мрцварење тела треба да се замени казном која делује дубље – на срце, на мисли, на вољу, на склоности“ (1997:19). Ове промене су претпоставка специјалне превенције, јер сада казна има за циљ да од преступника створи особу која „не само да жели него је и кадра да живи у складу са законом“ (1997:21).

Ове промене у оквиру казнене политике нису се дешавале зато јер је суверен самoinицијативно одлучио да хуманизује свој однос према подређенима. Ове промене не могу се посматрати независно од ширег контекста цивилизацијског и културолошког развоја, као и развоја друштвене свести о људским слободама и правима. Зато је Фуко на неки начин отворио питање социологије кажњавања, тачније указао на потребу проучавања ширих друштвених фактора који утичу и одређују казну. Фуко је, такође, сматрао да ова тенденција неодобравања јавних погубљења има и еманципаторски значај на човека, јер тако поданици постају грађани.

Међутим, овај утицај ширих друштвених чинилаца на облик кажњавања није једнозначан. Уколико развој догађаја иде у правцу који одобрава сурове форме кажњавања, нема дилеме да ће санкције које се примењују постати оштрије. Циљ сваке власти је да кажњавањем заштити поредак и успостави дисциплину. Чак и данас, велики друштвени потреси и угрожен опстанак државе (власти) могу утицати на суспендовање одређених грађанских права и увођење драконских казни и преких судова. Исто тако, поштравање или ублажавање кривичних санкција не мора се посматрати само на глобалном нивоу. Ова аналогија подједнако је примењива и на административне и дисциплинске мере, и на микроплану.

Зато предратна и ратна времена представљају довољно динамичан период у којем је могуће испитати потенцијал негативне трансформације система кажњавања у конкретној институцији. За само треидесетак година у Министарству просвете и вера примењиване су различите мере ради санкционисања „непослушних“ и дисциплиновања осталих. Кажњавање јесте у функцији циљева које треба да постигне, али сама форма и свирепост казни зависи од деструктивних процеса који доводе до друштвене аномије. Ови деструктивни процеси об-

рђу правац развоја пеналног система, па је карактеристика тоталитарних режима у револуционарним или ратним временима управо прелазак на драконске затворске, па чак и смртне казне. Сврха овог кажњавања није више специјална него генерална превенција, дисциплиновање свих других који поступају супротно владајућем поретку или идеологији.

Тема овог истраживања није извршење класичних кривичних дела или непоштовање процеса рада које повлачи дисциплинску одговорност, већ расветљавање политичког живота и политичког деловања професора, студената и ученика и мере које је у том смислу предузимало Министарство просвете и вера на иницијативу Савета министара и Министарства унуташњих дела. Архивска грађа о обрачуна и формама санкционисања политичких неистомишљеника у Министарству просвете и вера у периоду од 1919. до 1945. године пружа летимичан увид у стварно функционисање система који је сам себи циљ. Нема дилеме да је независност сектора образовања и тада била загарантована и да је свако политичко деловање у школама и универзитетима било забрањено. Ипак, актери образовног процеса у Србији као да нису имали право на политичко мишљење које је друкчије од актуелне политике, јер су према свима, и ученицима, и студентима, и професорима предузимане различите мере чак и када се њихово политичко деловање одвијало далеко од просторија школа и факултета. Чак је и индиција да је неко члан или присталица партије која у том тренутку не представља власт и не заступа интерес краља или владе Милана Недића била довољна да се систем кроз различите институционалне мере обрачуна са „непослушнима“.

И као што је код Фукоа еволуција казне и промена циља казне, у ширем временском захвату, довела до појаве затвора ради системског успостављања дисциплине, тако је и у овом суженом, али динамичном временском оквиру дисциплинска и казнена политика добијала различите форме. На микронивоу, у оквиру конкретне институције на простору Србије за само тридесетак година примењиване су различите мере. Међутим, развој ових мера у оквиру Министарства просвете и вера ишао је од блажих ка тежим санкцијама, што само на први поглед представља супротност Фукоове идеје. Надзирање и кажњавање ученика, студената, учитеља и професора мењало се у светлу ширих друштвених утицаја, али са увек истим циљем: заштита поретка, промовисање идеологије и дисциплиновање непослушних. Или како то Фуко каже, „настанак власти која се служи системским дисциплиновањем својих поданика“.

Према комунистичким активистима овим доказаним, али и онима за које је само постојала сумња предузимане су конкретне репресивне мере, од опомена и укора, преко отпуштања и забране запослења у државној служби, до хапшења и слања у логор на Бањици и Завод за преваспитање у Смедеревској Паланци.

Разлог због којег је проучаван прогон искључиво комунистичких активиста садржан је у томе што су управо они након ослобођења Србије постали ели-

та. Промена идеологије означила је и промену глобалне друштвене структуре, тако да они актери који су раније прогањани, кажњавани, а неки чак и физички ликвидирани из идеолошких разлога, након Другог светског рата у новим околностима постају привилеговани припадници друштва који добијају положаје и функције, док се они који су у тој политичкој борби дали и свој живот проглашавају народним херојима. На тај начин, комунистички активисти и учесници Народноослободилачког покрета добијају и користе прилику да спроводе своју идеологију управо кроз исте оне институције кроз које су раније прогањани.

ПРИМЕРИ ПОТЧИЊАВАЊА МИНИСТАРСТВА ПРОСВЕТЕ И ВЕРА

Историја одређене институције, а првенствено начин на који је била уређена, као и политички односи који су одређивали њен рад, представљају важан путоказ даљег проучавања како политике (идеологије) која је из ове институције пројектована, тако и ширег друштвеног контекста у којем је та институција постојала. Министарство просвете и вера представља највишу државну институцију која је задужена за креирање и вођење просветне политике. Делатност ове установе трасира правце образовања, науке, културе и уметности, али постоји и могућност од идеологизације Министарства просвета, па онда циљеви образовања не могу бити знање, вештине, тачност и истинитост, него они постају идеолошко средство за обрачун са политичким противницима.

Уколико се идеологија постави изнад образовно-научних циљева, онда и активности ове институције постају одраз идеолошких пројекција извршне власти, а самим тим се стварају генерације ђака и студената чији идеали и вредности нису објективни и научни, него идеолошки. На тај начин, како је и Алтисер описао, идеологија репродукује саму себе.

Рад тематизује период од 1919. до 1945. године и односи се на политички живот и активности у оквиру Министарства просвете и вера, али и на политички ангажман (стварни или приписани) професора, студената и ученика. Без обзира на обим истраживања, ниједан научни рад не може да обухвати све сегменте друштвеног живота у неком периоду. Из тог разлога се у оквиру истраживања проучавана тема сужава кроз два нивоа, тј. две димензије. Прва димензија односи се на просторно-временски контекст, а друга на редуковање проучаване појаве и упрошћавање до границе научне прихватљивости. Управо зато истраживачи настоје да расветле редуковану представу стварности (прошлости) и да анализирајући кључне или доминантне чиниоце покушају да извуку одређене правилности и закључаке.

Тема овог рада није политички живот уопше, него улога државних институција и начин обрачуна са политичким противницима у оквиру Министарства просвете и вера у одређеном временском периоду. Међутим,

редукција овог питања иде и даље, па се систем контроле, кажњавања и надзирања политичких противника сужава само на активисте Комунистичке партије. Комунисти нису били једини политички актери са којима се држава обрачунавала стигматизацијом, отпуштањем са радних места или забраном запослења у државним институцијама уопште. У тадашњој краљевини, поред комуниста постојали су и демократе, радикали, социјалдемократе, али различити југословенски, српски, хрватски, мађарски, македонски, албански и муслимански националистички покрети (Југословенска акција, Организација југословенских националиста, Српска национална омладина, Хрватска национална омладина, Збор, ВМРО, Народна одбрана, Бој, Буђење), касније и четници, љотићевци, усташе, балисти... Међутим, прогон комуниста и партизана је најиндикативнији, јер је карактеристичан за цео овај период без обзира на субјекте који су у појединим фазама били на власти. Комунисти су подједанко прогањани и од власти Краљевине СХС, Краљевине Југославије, немачких окупационих власти и владе Милана Недића за време окупације. Однос државних институција и идеологизованих апарата према комунистима значајан је и због тога што је улазак Црвене армије и партизана у Београд 20. октобра 1944. означио тренутак од којег комунистичка идеологија постаје доминантна, и сада они који су прогоњени постају носиоци кључних политичких функција, а кроз државне апарате и креатори друштвене стварности.

Истраживање Министарства просвете и вера и његовог начина функционисања инспирисано је жељом да се расветли и боље разуме утицај политике и механизми манифестовања владајуће идеологије кроз институције система.

У истраживању је праћена преписка Министарства просвете и вера, с једне стране, и Министарства унутрашњих дела, с друге. Представници Министарства иностраних дела и Министарства војног и морнарице често су делили своја сазнања о комунистичком деловању ђака, студената, учитеља и професора са колегама из просвете. Тако је, на пример, праћена активност Селимира Јевтића, студента медицине из Берна, рођеног у Шапцу 1898. године, а код кога је пронађено 400.000 динара. Према извештају Министарства војног, Јевтић се пријавио за одслужење војног рока у Краљвини СХС. У извештају се, такође, каже да је студент Јевтић „један нарочити тип, заражен бољшевичким идејама, који сам изјављује да овде није дошао ради студирања медицине, већ ради стварања комплота и завера у циљу рушења постојећег стања и поретка у нашој држави“ (Архив Југославије, Фонд бр. 66, Фасцикла 52). Према прикупљеној грађи, студенту Јевтићу је одложено служење војног рока, а Краљевско посланство није хтело да му изда визу како би могао да се врати у Швајцарску.

Из овог периода, такође, постоје примери опструисања инструкција и захтева Министарства унутрашњих дела и Одељења јавне безбедности према просвет-

ним властима. Тако је, на пример, професор Нишке гимназије Славко Милић према извештајима од 4. маја 1919. године учествовао у демонстрацијама, да би директор Нишке гимназије послао допис да се професор Милић у то време налазио у просторијама школе и ученицима држао часове.

Већ од 1921. године Министарство унутрашњих дела конкретизује захтеве и тражи санкције за комунистичке активисте. Према тадашњем извештају, професори гимназије у Свилајнцу Драгољуб Бранковић, Никола М. Митровић и Александар Лазаревић означени су као комунистички активисти, због чега су пребачени у другу школу и прешли на хонорарни рад, а касније и избачени из службе.

Службеници Министарства унутрашњих дела увидом у архиву Радничког дома у Београду дошли су до списка ученика, студената, учитеља и професора који су чланови и активисти комунистичке партије. Само на Универзитету у Београду било је 192 студента који су према овој евиденцији били активни у Комунистичкој партији. На Загребачком свеучилишту тај број је износио 33 (Архив Југославије, Фонд бр. 66 Фасцикла 52).

Комплетан период двадесетих и тридесетих година прошлог века обележен је прављењем спискова од стране Министарства унутрашњих дела о комунистичким активистима који су на било који начин укључени у наставни процес, без обзира на то да ли је реч о ученицима, студентима или професорима, а које је требало надзирати или према којима је требало предузимати одређене облике санкција. Бирократизован државни апарат и опструирање спровођења одлука виших органа такође су били карактеристика овог периода, тако да се најчешће све завшавало на узимању изјава, позивање на непостојање доказа (а најчешће их заиста није ни било) и пролонгирање или ублажавање санкција које су иницијално захтеване. У предратном периоду је прогон комунистичких активиста у државним институцијама био драстично мањи него у време окупације, што је и логично.

Године 1938. донет је Правилник о сузбијању комунистичке и друге разорне пропаганде међу школском омладином, којим су биле предвиђене мере да се омладина као „стуб здраве и морално чврсте националне снаге и будући носилац државне и националне мисли“ заштити од комунистичке пропаганде и идеологије (Архива Србије, Г-25. Фасцикла 31, пов.бр. 143/35). Овим правилником су просветни радници били у обавези да воде рачуна о кратању ђака у школи и ван ње, али и да спроводе надзор над ученицима у сарадњи са родитељима. Они ученици за које је утврђено да пропагирају комунизам требало је да буду искључени из школе.

Министар просвете у Краљевини Југославије Антун Коросец је у септембру 1940. године упозоравао просветне установе на пораст комунистичке пропаганде у школама. Он је наглашавао „неморалан и лукав план комуниста да при-

добију школску омладину помоћу разних звучних фраза, привлачних парола и лако срочених стихова, којима се руши морал и карактер и нападају све народне и државне светиње. Комунисти осећајној, бујној и за самостално расуђивање још незрелој школској омладини успешно трују душу, намећу своје идеје и увлаче у своје редове“ (Архива Србије, Г-3).

Далеко важнија од пропаганде и концепција за будућност била је непосредна активност Министарства просвете и вера које је већину својих акција спроводило у сарадњи са Министарством унутрашњих послова и Пропагандним одељењем Српске државне страже. Да би легитимисало свој васпитни систем, Министарство је тврдило да се школа предратне Југославије „срозала“, колико због система либералне демократије и утицаја левичарских идеја, толико и због великог броја професора несрпске националности. Ове активности су се односиле на спровођење Недићеве Уредбе о уклањању национално непоузданих службеника из јавне службе из августа 1941. године.

На челу Министарства током читавог рата (1941–1944) налазили су се Велибор Јонић и Владимир Велмар Јанковић. Српска омладина је у том периоду дељена, па је онај њен (по признању Недићеве пропаганде) већински део који је био левичарски и антифашистички оријентисан, оцењиван као „ненародни“, „одрођен“, „сраман“, „иживео.“ (Милосављевић, 2006: 35).

Наставнички савети су морали да групишу ђаке у три категорије: национално непоуздани (казна: „изгнање из школе“), лабилни (мера: „држање под присмотром“) и поуздане и исправне („здрави елементи за извођење школских задатака“). Спроводећи ове мере, Министарство просвете је до 1943. године званично избацило из средњих школа 375 „национално непоузданих“ ученика и, у сарадњи са Министарством унутрашњих дела, организовало Завод за принудно васпитање омладине у Смедеревској Паланци, где су преваспитаници могли бити држани и до три године и где су морали да пишу саставе „прожете духом националне обнове“. Од 1942. до 1944. године, кроз Завод је прошло 1.270 комунистичких активиста (2006: 36).

С друге стране, увидом у преглед бројног стања запослених у Министарству просвете и његових подручних установа долази се до податка да је 1943. године само 17 наставника отпуштено, и то као „национално непоуздани“ (Архива Србије, Г-3. Фасцикла 164/43). Ипак, ову чињеницу треба примити са резервом јер је према истом извору по различитим другим основама из Министарства отпуштено 839 службеника, тако да су они који су негирали „националну непоузданост“ и они за које нису постојали докази – али је постојала основана или неоснована сумња – могли бити отпуштани по различитим критеријумима. Или је само постојала тежња да се отпуштање изврши на безболнији начин, јер би им

у случају отпуштања из Министарства просвете и вера у складу с Уредбом било онемогућемо запослење у некој другој државној установи.

Уредбама владе Милана Недића министар просвете и његов заменик добили су полицијска овлашћења. Министарство је самостално доносило одлуке о отпуштању из школа и са факултета „национално непоузданих“ професора, о избацивању студената и ђака са факултета и из школа, али и о њиховом вишегодишњем задржавању у Заводу за принудно васпитање у Смедеревској Паланци. Министар просвете Јонић имао је и овлашћење владе да цензурише објављене књиге, да забрањене књиге упућује на рециклажу, а његова реч је била пресудна и приликом одлучивања о затворским казнама за прекршиоце ове уредбе. Његов заменик Велмар Јанковић користио је своја овлашћења, у току најстрашнијег рата, на пример, за избацивање Јована Скерлића из школа, и уместо Скерлићевих уврстио сопствена дела у обавезну школску лектуру (Милосављевић, 2006: 37).

Просветне власти биле су носилац оштре антикомунистичке кампање, коју су желеле да спроведу путем школске политике и васпитањем омладине у националном и изразито антикомунистичком духу (Шкодрић, 2009: 316). Партизански покрет представљан је као централни непријатељ српског народа, који жели да га потпуно уништи. Тако је и сам министар просвете Јонић партизанске злочине представљао као планске и срачунате да униште српски народ:

„У које год село да упадну, те банде, одмах траже и убијају најбоље и најчеститије домаћине, руше и пале општинску зграду и школу, пљачкају државну касу. Тако се понашају само непријатељи, а све је то само бледа слика онога клања, убијања и рушења, које би настало када би, не дај Боже они завладали. Све што представља водеће људе у селу, у граду, у држави, све би било поубијано. Остала би, као што су то дахије хтеле само „луда ђеца о седам година“, а питање је да ли и она? Јер је решено и закључено да српског народа нестане са лица земље“ (Архив Србије, Г-3, *Нечистије савести*, Новине: Српски народ бр. 50; 25. децембар 1943).

Такође, важно је напоменути да није само Министарство вршило идеолошки утицај и спроводило политичку пропаганду него је то било карактеристично и за поједине школске установе. Тако је, на пример, деценијама Реална гимназија у Ужицу важила за „црвену школу“ јер су у њој ширене идеје социјализма и комунизма.⁶ Ово је, између осталог, допринело да комунистичке идеје и партизански покрет буду веома популарни у Ужичком округу, што је у крајњој линији омогућило прво привремено ослобођене неке територије на простору окупиране Европе, означене као Ужичка република.

6 Међу ђацима ове школе налазили су се истакнути социјалисти и комунисти: Филип Филиповић, Димитрије Туцовић, Недељко Дивац, Радован Драговић, Душан Петровић, Милутин Смиљанић и др. Више о овоме видети у: С. Гавриловић, *Живојин Павловић – Између дојме и кријице – биографија*, Београд, 2001, стр. 43.

Овде се мора имати још једна околност у виду, а везано за прогон и политичке обрачуна у оквиру Министарства просвете и вера. Лажне пријаве и лични обрачуни појединаца неретко су били основа прогона и кажњавања запослених, тако је, на пример, у фебруару 1944. године у Чачку ухапшено пет наставница и 11 ученица гимназије под оптужбом да се баве комунистичком пропагандом. Наставнице и ученице биле су изложене „најгрубљем третирању“, да би се испоставило да је читав случај сплетка предстојника градске полиције који је убрзо смењен и ухапшен (Архив Србије, Г-3, Фасцикла 1049). Друштвени амбијент у којем су надзирани, прогањани и кажњавани професори и учитељи треба сагледавати и кроз хапшење истакнутих локалних појединаца од стране немачких власти и држања као таоца ради гарантовања безбедности. Према извештајима Министарства, немачке власти су хапсиле и извесни број просветних радника за које није постојала сумња у „националну и политичку поузданост“, па је често интервенисано код министра унутрашњих дела да се ови појединци пусте на слободу. Овакви случајеви дешавали су се у октобру 1943. године у Ужичком и Крагујевачком округу када су ухапшени и наставници и старешине школа и држани као таоци (у Ужицу четири наставника Учитељске школе) (Архив Србије, Г-3, фасцикла 136, пов. бр. 429/41).

При анализи функционисања Министарства просвете и вера у периоду окупације такође се морају уважити и следеће чињенице: разлози за колаборацију са нацистичким властима и стављање у функцију пропагирања идеолошких начела нацистичке Немачке могу бити и страх за сопствени живот, уверење да ће нацисти победити у рату и приклањање будућој победничкој страни, настојање да се избегне отворени сукоб са далеко надмоћнијим непријатељем, тежња да се у оквиру геостратешких нацистичких интереса остварују микронационални српски интереси, тежња за увећањем територијалног поседа и освета ранијим регионалним непријатељима, али и веровање у уједињену Европу са немачким вођством. Такође, разлози сарадње са немачким окупационим властима могли су бити и чист нацизам и антисемитизам.

Судбина Министарства просвете и вера за време окупације била је обележена превагом политичких и идеолошких мерила која се одражавају у свим сферама друштва, од образовања, културе и уметности, до свакодневног живота. Богата домаћа историографија о Другом светском рату највећу пажњу је посветила антифашистичкој борби, политичким питањима и војним операцијама, док се проблемима колаборације бавила у мањој мери, а још мање друштвеним и културним проблемима ратом захваћеног друштва (Шкодрић, 2009: 13).

УМЕСТО ЗАКЉУЧКА

У овом раду тематизован је политички живот, утицај владајуће идеологије и обрачуна са неистомишљеницима у оквиру Министарства просвете и вера управо зато што би ова институција требало да буде заштићена од свих ових утицаја. Предратни и ратни период на простору Србије, свакако, представља време бурних друштвених промена, насилних средстава и великих личних неправди оних ученика, студената или професора који су невини кажњавани, а чија је санкција требало да утиче на друге и да их дисциплинује.

Одлуке извршне власти су у том периоду биле усмерене на идеологизацију државних институција, па и Министарства просвете и вера, али и на потребу надзирања и кажњавања и успостављања дисциплине својих службеника. Слично оној идеји Џеремија Бентама о Паноптикону⁷ и реформи затворског система, можемо анализирати и начин идеологизације и претварање институције у средство очувања и успостављања власти. Управо кроз дописе и извештаје од Министарства унутрашњих дела о комунистичкој активности ученика, студената и професора и поступање по тим извештајима требало је да створи утисак да Министарство просвете и вера све види и све зна, односно да се створи утисак о сталном надзору и увек присутној могућности кажњавања непослушних и недисциплинованих.

Међутим, иако је Министарство просвете и вера све време било јасно антикомунистички оријентисано, оно није успело да се у потпуности обрачуна и да искорени комунистичке присталице из својих редова. Слаба повезаност са тереном, лоша информисаност и тромост државног апарата, а касније и отежавајуће ратне околности функционисања утицали су на то да су комунистички оријентисани службеници успевали да се прикрију и одрже у установама у којима су радили. Уколико би пак активност комунистичких присталица била потпуно огољена и општепозната, онда би свакако сносили санкције, које су се временом поштравале од укора и опомена, преко губитка посла и забране запошљавања у државној служби, па до хапшења и слања у логор на Бањицу или у Завод за преваспитање омладине у Смедеревској Паланци. Нарочито треба имати у виду да је велики број запослених у Министарству, као и студената и ученика био наклоњен комунистима и Народноослободилачком покрету, тако да су и они сами често опструирали одлуке и инструкције виших органа власти.⁸

7 Паноптикон је представљао затвор са зградом округлог облика и ћелијама на ивици и кулом за стражара у средини а да при томе затвореници никада не могу видети стражаре, тако да никад не знају да ли су заиста посматрани. Ово је имало за циљ да се код затвореника формира свест о сталном надзору, тачније уверење да стражари све виде и знају.

8 О комунистичком и антифашистичком расположењу на Универзитету говори и податак да је око 5.000 што бивших, што затечених студената учествовало у Народноослободилачком покрету, док се Равногорском

ЛИТЕРАТУРА:

- Алтисер, Л. *Идеологија и државни идеолошки апарати* (прев. Андрија Филиповић), Корпус, Лозница, 2009.
- Гавриловић, С. *Живојин Павловић – Између дојме и критике – биографија*, Графокард, Београд, 2001.
- Грамши, А. *Филозофија историје и политике – Избор из дела и писма из затвора*, Слово Љубве, Београд, 1980.
- Димитријевић, В. (ур.). *Новосици из прошлости – Знање, незнање, употреба и злоупотреба историје*, Београдски центар за људска права, Београд, 2010).
- Милосављевић, О. *Потиснути истина – Колаборација у Србији 1941–1944*. Хелсиншки одбор за људска права и Загорац, Београд, 2006.
- Перишић, М. и Мајданац, Б. *О историју прошлости – пример једној историјској извора*, ИНИС, Београд, 2010.
- Станковић, Ђ. *Студенти и универзитети: 1914–1954: оци из друштвене историје*. Центар за савремену историју југоисточне Европе, Београд, 2000.
- Февр, Л. *Борба за историју*, Српска књижевна задруга, Београд, 2004.
- Фуко, М. *Надзирајући и кажњавајући – Насианак затвора*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Нови Сад, 1997.
- Шкодрић, Љ. *Министарство просвете и вера у Србији 1941–1944 – Судбина институције под окупацијом*, Архив Србије и Цицеро, Београд, 2009.

Milan LIPOVAC

University of Belgrade – Faculty of Security Studies

THE MINISTRY OF EDUCATION AND RELIGIOUS AFFAIRS
FROM 1919 TO 1945: INSTITUTIONAL IDEOLOGIZATION,
SURVEILLANCE AND PUNISHMENT

Abstract: Certain theorists maintain that state institutions can be studied in the context of the dominant ideology and political interests. The potential for the ideologization of institutions and their misuse for the purposes of eliminating political enemies and separating “the suitable” from “the unsuitable” and “the friends” from “the foes” is especially prominent in turbulent times and times of crisis. This idea was, therefore, put to the test on the example of the Ministry of Education and Religious Affairs in the period after the First World War as well as before and during the Second World War. This paper is based on research into and analysis of archival records in order to gather authentic data on the surveillance and punishment of certain individuals. The paper predominantly deals with pupils, students, teachers and professors who were (justifiably or not) considered communist activists and who were later, after the victory in the Second World War, presented with an opportunity to promote their ideology and political interests through the very same institutions which had persecuted and punished them only a few years before.

Key words: ideology, communism, institutions, punishment, pupils, students, teachers, professors, Ministry of Education and Faith

Иван ДИМИТРИЈЕВИЋ

Универзитет у Београду, Факултет безбедности

ОСНИВАЊЕ И РАЗВОЈ ФАКУЛТЕТА БЕЗБЕДНОСТИ СА ОСВРТОМ НА ДРУШТВЕНЕ ПРОМЕНЕ И РЕФОРМУ ВИСОКОГ ОБРАЗОВАЊА У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ

Апстракт: У раду ће бити приказани кључни догађаји који су претходили оснивању Одсека за друштвене науке и народну одбрану Природно-математичког факултета 1975. године, стање студија ОНО и ДСЗ у другој половини седамдесетих година, „сазревање“ Факултета народне одбране осамдесетих година, стагнација Факултета одбране и заштите деведесетих година прошлог века, „престројавање“ професије, стварање Факултета безбедности и његово прилагођавање трендовима високог образовања у првој деценији 21. века, као и тренутна позиција Факултета у односу на нове услове које диктирају тржиште рада и универзитетска заједница. С обзиром на чињеницу да аутор има искуство са студијама безбедности на више високошколских институција (што у својству студента, полазника курсева или запосленог), задржаће право на критички академски осврт. За потребе писања рада консултована је научна и стручна литература из више различитих извора уз вођење рачуна о њеној академској вредности и релевантности. Осим литературе, коришћени су и други извори података, као што су наставни планови, средњошколски уџбеници, али и усмена сведочанства бивших студената Факултета, међу којима већину чине запослени у својству наставника и сарадника Факултета безбедности. Вредне информацију пружили су и ваннаставни радници који раде на Факултету од његових почетака. Захваљујући информацијама које су сви они пружили, а које је било немогуће наћи у писаној форми, добијена је прецизнија и јаснија слика о развоју а посебно оснивању Факултета крајем седамдесетих година прошлог века.

Кључне речи: *Факултет безбедности, безбедност, одбрана, друштвене промене, реформа високог образовања*

УВОД

Факултет безбедности јединствена је високообразовна институција у Републици Србији са релативно кратком, али веома динамичном историјом. Настао је као део великог државног пројекта „подруштвљавања“ одбране у доба самоуправног социјализма који је био карактеристичан за тадашњу Социјалистичку Федеративну Републику Југославију (СФРЈ) и у том контексту успешно је функционисао нешто више од петнаест година. Захваљујући концепцији општенародне одбране и друштвене самозаштите (ОНО и ДСЗ), постојању обавезног образовања омладине за ОНО и ДСЗ, као и постојању комплексног система цивилне одбране, кадрови који су оспособљавани за ове послове имали су сигуран посао након завршетка студија, што је тадашњи факултет сврставало у једну од озбиљнијих образовних институција у односу на захтеве и потребе тржишта рада.

Турбулентни и насилни распад СФРЈ у првој половини деведесетих година 20. века са собом је повукао укидање апсолутно свих аспеката ОНО и ДСЗ, укључујући и образовање омладине као примарног аспекта оспособљавања студената на тадашњем Факултету одбране и заштите. Иста судбина задесила је и систем цивилне одбране, тако да дипломираним (али и активним) студентима није остала скоро ниједна опција за потенцијално запослење. Године 1993. Факултет доживљава још један ударац доношењем одлуке о забрани уписа редовних студената, а тек 2000. године успева да настави свој рад пуним капацитетом.

Првих неколико година диплома Факултета цивилне одбране пружа звање које на тржишту рада не постоји скоро пуну деценију у том тренутку, да би 2003. године дошло до драстичне промене када се први пут формирају потпуно одвојени смерови чијим се завршетком добијају звања менаџера за дату област. Након промена 2000. године Република Србија на путу европских интеграција прихвата Болоњски процес и ратификује Болоњску декларацију потписивањем Берлинског коминикеа на министарској конференцији 2003. године. Прихватањем Болоњског процеса, целокупни систем високог образовања почиње да се реформише и прилагођава новим стандардима у образовању. Факултет безбедности усваја нови Наставни план и програм усклађен са овим системом 2008. године, када се уписује и прва генерација студената која почиње да студира „по Болоњи“.

ОБРАЗОВАЊЕ У ОБЛАСТИ НАРОДНЕ ОДБРАНЕ (1947–1970)

Након Другог светског рата југословенско руководство придавало је велики значај приправности становништва, а посебно младих, за учешће у евентуалном будућем рату за одбрану земље од напада споља. Обавезу да бране земљу и нови поредак имале су не само јединице Југословенске армије већ целокупно

становништво, посебно омладина, коју је још пре одслужења војног рока требало припремити за тај задатак, како кроз агитационо-пропагандни рад, тако и кроз војно оспособљавање у оквиру школа и предузећа. Од октобра 1947. године, у организационом смислу, на нивоу IV управе Генералштаба Југословенске армије постојало је одељење које је водило послове предвојничке обуке. Априла 1948. године формирана је Управа за ванармијско васпитање која је била подређена другом помоћнику министра за народну одбрану, а 29. маја 1948. донета је и *Уредба о Предвојничкој обуци* (Бонџић, 2012: 101).

Организацијом и извођењем обуке руководило је Министарство народне одбране ФНРЈ, а била је подељена на основну и допунску. Основна обука била је обавезна за све држављане ФНРЈ и изводила се на посебним курсевима у градовима и селима и у оквиру школске наставе као обавезан предмет. Допунска обука била је обавезна за држављане ФНРЈ који похађају универзитет или друге високе школе, изводила се у оквиру високошколске наставе као обавезан предмет и трајала је до завршетка студија. Предвиђено је да и жене до 27. године имају предвојничку обуку ради оспособљавања за стручне и техничке службе и учешће у одбрани земље (Бонџић, 2012: 102).

На основу уредбе оснива се преко хиљаду наставних центара широм земље, у којима омладина стиче не само војно-стручно већ и политичко, културно-просветно и физкултурно знање и оспособљеност. Предвојничка обука такође се изводила у склопу омладинских радних акција. Формирањем органа за ванармијско војно васпитање као органа који руководи предвојничком обуком, и органа власти који је организују, почиње да се води евиденција и прати извршење саме обуке. Наставним центрима руководили су командири, који су били васпитачи или старешине, како се тада захтевало. Стога је међу командирима било највише резервних официра, подофицира и демобилисаних бораца Народноослободилачке војске и Југословенске армије који су били оспособљени за командне дужности.

Предвојничка обука убрзо бива увршћена у наставне планове средњих школа, као и виших школа и факултета, па се почетком педесетих година 20. века појављују и први уџбеници из предмета Предвојничка обука. Од 1948. до 1970. године, објављено је више од 50 различитих издања уџбеника у Републици Србији, а за наставнике је објављиван и истоимени специјализовани часопис за теорију и праксу предвојничке обуке, од 1956. до 1958. године.¹ Уџбеници за средње школе и факултете били су или општи (само под називом Предвојничка обука) или специјализовани у зависности од средње школе (Цивилна заштита, Санитетска обука, Прва помоћ, Техничка служба Противавионске заштите, итд.).

¹ Подаци добијени претрагом Узајамне библиографско-каталожке базе података, Кооперативни онлајн библиографски систем и сервис, COBISS.

Предвојничка обука је под тим називом постојала у средњим, вишим и високим школама у Југославији све до краја шездесетих година прошлог века, када јој је у оквиру измене Закона о народној одбрани промењен назив, а делимично и циљ и садржај. Године 1968. тражено је да се предвојничка обука прилагоди карактеру савременог ратовања и елементарних непогода у којима је угрожено целокупно становништво, као и новој стратегији општенародне одбране (Бонџић, 2012: 117). Од септембра 1969. године, предмет на факултетима се назива Основи народне одбране, а од 1974. године Основи општенародне одбране и друштвене самозаштите.

ПОДРУШТВЉАВАЊЕ ОПШТЕНАРОДНЕ ОДБРАНЕ (1970–1991)

Предвојничка обука бива укинута 1970. године, када се уводи предмет Одбрана и заштита, који 1974. године након усвајања концепције ОНО и ДСЗ постаје део система Оспособљавања и обучавања младих за ОНО и ДСЗ² који је био спровођен на четири начина (Bešker, 1989: 42–43):

1. Васпитање за општенародну одбрану и друштвену самозаштиту у предшколским установама и до четвртог разреда основне школе
2. Васпитање и образовање ученика петог и шестог разреда основне школе кроз изучавање садржаја одбране и заштите уграђених у друге наставне предмете, као и у склопу ваннаставних и ваншколских активности
3. Васпитање и образовање ученика средњих школа и студената проучавањем посебног предмета Одбрана и заштита, кроз изучавање садржаја одбране и заштите уграђених у друге наставне предмете, као и у склопу ваннаставних и ваншколских активности
4. Васпитање и образовање омладине која не наставља средњошколско образовање (тзв. ваншколска омладина) кроз реализацију посебно организованих програма одбране и заштите.

Наслеђујући наставни кадар из предвојничке обуке, Одбрану и заштиту воде резервне војне старешине и активна војна лица под окриљем Савезног секретаријата за народну одбрану (ССНО). Истовремено је ССНО вршио и обуку кадра за послове цивилне одбране, што се почетком седамдесетих година показало као неадекватно због недовољних капацитета за обуку. Због тога је донета одлука да се успостави нови систем оспособљавања кадра за професоре одбране и заштите, као и стручњака за послове цивилне одбране.

2 Такође је коришћена конструкција „оспособљавање младих за одбрану и заштиту“ (видети: Bešker, 1989). Често се назив *одбрана и заштита* користи као скраћена верзија назива *општенародна одбрана и друштвена самозаштита*, а пошто се ради о називима који су настали у оквиру исте концепције (Концепције ОНО и ДСЗ), могу се користити као синоними.

Година 1975. у тадашњој Социјалистичкој Федеративној Републици Југославији била је кључна за почетак универзитетског образовања у области безбедности. У пет од шест престоница социјалистичких република истовремено су уведене студије општенародне одбране, те до тада поље ексклузивно намењено високом војном образовању практично преко ноћи шири свој дом на цивилне универзитете (Lazović, 1987; Катић, 2011):

- Одсек за одбрамбене науке Факултета друштвених наука у Љубљани
- Смер општенародне одбране Факултета политичких наука у Загребу
- Одсек за општенародну одбрану Факултета политичких наука у Сарајеву
- Институт за народну одбрану/Одсек за друштвене науке и народну одбрану Природно-математичког факултета у Београду
- Смер општенародне одбране Филозофског факултета у Скопљу.

Овде треба напоменути да су постојале одређене одбојности према увођењу смерова општенародне одбране у цивилно образовање. Као што је већ наведено, образовање за општенародну одбрану претходних деценија било је у надлежности оружаних снага, тачније Савезног секретаријата за народну одбрану (ССНО). У то време су Устав и Закон дефинисали да ССНО *врши ујравне и сјручне йослове у вези са сјровођењем основа сисјтема ойшјтенародне одбране и сјровођењем савезних закона, друјих савезних йройиса и ойшјтих акајта Скујшјтине СФРЈ и Савезној извршној већа у областји ойшјтенародне одбране, који су му сјтавлени у надлежностј савезним законом* (Стратегија оружане борбе, 1983: 60), а посебно послови обуке *йријадника и јединица оружаних снаја и йружање сјручне йомоћи у обучавању омладине и сјановнишјва за оружану борбу и обучавању кадрова за рад на йословима ойшјтенародне одбране* (Стратегија оружане борбе, 1983: 61). Управо директна веза концепције ОНО и ДСЗ са системом одбране била је аргумент у прилог тврдњи тадашње универзитетске јавности да би *увођење йтих настјавних йланова на цивилне универзјиетје мојло да изазове милијаризацију цивилних факулјетја* (Bric, 2004: 12). Апсурдност целе ситуације лежи у чињеници да је увођење ових студија на цивилне факултет обрлажено „подруштвљавањем одбране и заштите“.

Београд није био изузетак, али је у почетку једини угостио студије (опште)народне одбране на Природно-математичком факултету (ПМФ), а не на неком од друштвених факултета, као што су то учиниле остале републике.³ Институт за народну одбрану успостављен је 18. маја 1975. године, а врло брзо добио је и ста-

3 Претпоставка је да су београдски Филозофски факултет и Факултет политичких наука били нешто критичнији према „подруштвљавању“ (опште)народне одбране, а не треба сметнути с ума и атмосферу након студентских протеста 1968. године који су управо на Филозофском факултету били најинтензивнији.

тус Одсека (за друштвене науке и народну одбрану).⁴ Трогодишња станарина на ПМФ имала је, међутим, своју цену. Један од оснивача Института/Одсека и његов први управник, проф. др Милан Вучинић (2005), присећа се овог периода:

Услови рада Инстџиџуџа и Одсека на ПМФ-а били су веома џешки. Та сиџу-ација је била условљена мношџвом околностџи, од којих ће се овом џриликом искључиво и нарочитџо џоџенцирати џроблем џеџовџ смеџџаја. Јер, ПМФ је, и џо веома оџраничено, омоџуџио Одсеку кориџћење једино своџ амџџеаџра и ниџџа више од џоџа! У џаквим околностџима читаве две џодине настџава је одржавана џод веома џеџовџним улсовима – у биоскоџима, као и у домовима кулџуре, и џо онда када су џихове сале биле слободне (стр. 11).

Проблема је било много више – исхрана студената, предавања разбијена на јутарње и вечерње блокове часова, настава која се одржавала на више удаљених локација, недостатак адекватне теоријске и стручне литературе, мањак наставног кадра, као и постојање природно-математичких предмета који нису били усклађени ни међусобно, а ни са стручним предметима Одсека.⁵ Проблем је био делимично решен када су Одсеку 1977. године на коришћење биле дате просторије Основне школе „Ђуро Ђаковић“.

Трећа генерација студената била је сведок два кључна догађаја за Одсек – школске 1977/78. године почиње пријем девојака због великог интересовања за студије народне одбране, након чега се у фебруару 1978. године решава проблем просторних капацитета. Одсек добија на коришћење први, други и трећи спрат у згради Друге економске школе у улици Господара Вучића број 50, где се и данас налази.⁶ Због великог интересовања младих људи за студије народне одбране, тадашње руководство увиђа потенцијал за прерастање у самосталну високошколску институцију, што је и учињено оснивањем Факултета народне одбране, октобра 1978. године.

Од самог почетка, Одсек, и касније Факултет, били су уско везани за Војну академију и систем одбране уопште, и путеви ове две институције много година касније поново су се укрстили. Наиме, због природе самог посла и концепције ОНО и ДСЗ, студенти Одсека и Факултета морали су да прођу адекватну војностручну обуку која се изводила на два начина: (1) кроз војностручну наста-

4 Оснивањем Института усвојен је и први Наставни план Института, док се 18. мај данас обележава као Дан Факултета безбедности.

5 То су били следећи предмети: Елементи више математике, Елементи биологије, Елементи физичке хемије, Радиохемија и Електронска дејства.

6 Друга економска школа користи зграду у улици Господара Вучића од 1957. године (зграда је некад припадала Комитету за угаљ Министарства рударства ФНРЈ), коју је у тренутку усељења Одсека за друштвене науке и народну одбрану користила и Виша медицинска школа (просторије у приземљу). Након исељавања Више медицинске школе, Факултету народне одбране припадају и просторије у приземљу, док деведесетих година прошлог века остаје без просторија на трећем спрату које су враћене Другој економској школи.

ву у прве три године, која је осим класичне наставе на Војној академији садржала и делове основне војне (пешадијске) обуке, и (2) кроз стажирање у јединицама Југословенске народне армије (ЈНА) у завршној години. Студенти Факултета такође су били изузетно активни на омладинским радним акцијама, спортским такмичењима и у студентском организовању.

Не треба посебно наглашавати чињеницу да је студирање на Факултету народне одбране⁷ са собом носило већи степен елана него на другим факултетима, превасходно због чињенице да је већини дипломираних студената био загарантован посао у струци. То се, пре свега, односи на посао професора народне одбране или професора одбране и заштите у средњим школама. Свакој средњој школи био је потребан најмање један професор одбране и заштите, а од почетка седамдесетих година 20. века у целој Југославији систем оспособљавања младих за ОНО и ДСЗ већ је био толико развијен да је свака школа имала свој кабинет са комплетном опремом за практичну обуку, као и више него довољан број уџбеника на свим језицима народа и народности.⁸ У склопу обуке на овом предмету изводиле су се вежбе гађања, обука за прву помоћ, маршеви и сличне активности које су делом наслеђене из система предвојничке обуке, а делом прилагођена новој концепцији ОНО и ДСЗ. Такође, треба напоменути да се предмет Прва помоћ и заштита изучавао у основним школама, углавном у склопу других предмета, али подједнако важан за ову врсту оспособљавања омладине. Упоређујући уџбенике са самог почетка (1971) и са самог краја (1992) живота предмета Одбрана и заштита, може се приметити постепено смањивање елемената предвојничке обуке и повећавање елемената општег образовања о (тада) савременим геополитичким односима, положају СФРЈ у односу на окружење, обуке за прву помоћ, едукације о поступању у ванредним ситуацијама и слично.

Ситуација са предметом Општенародна одбрана и друштвена самозаштита СФРЈ (1 и 2), који је био обавезан на свим факултетима, била је нешто другачија. Због законског захтева да наставници буду изабрани у наставна звања, предмет су углавном водили официри ЈНА изабрани у наставна звања на војним високошколским установама, а у мањем броју случајева наставници који су водили неке друге предмете, као што је био Марксизам, такође, обавезан предмет у то време. Не треба детаљније образлагати због чега је постојао дефицит доктора наука – први доктор наука на ФНО произведен је 1983. године (осам година након оснивања Факулте-

7 Факултет се кратко (1987–1990) звао Факултет општенародне одбране и друштвене самозаштите, али га из тог периода сви памте по имену Факултет народне одбране. Следећи назив, Факултет одбране и заштите (1990) у ствари је скраћена верзија претходног назива. Честа промена назива уносила је конфузију код шире јавности те је често погрешно називан и Факултет цивилне заштите.

8 Занимљиво је да су, осим на српскохрватском, хрваткосрпском, словеначком, македонском и албанском језику, уџбеници из Одбране и заштите за средње школе били објављивани и на мађарском, бугарском, румунском, словачком, украјинском, италијанском и турском језику.

та), а до 1993. године на Факултету је докторирало свега 20 људи, број који никако није могао да подржи тадашњи број факултета у Србији. У мањем броју случајева дипломирани студенти радили су као асистенти-приправници или асистенти на овом предмету, уколико је предмет на датом факултету подразумевао или изискивао сарадничку позицију. Предмет на факултетима био је потпуно теоријски конципиран, без захтева за практичном обуком и посебно опремљеним кабинетима као што је то био случај у основним и средњим школама. Делећи судбину целокупног система самоуправног социјализма и концепције ОНО и ДСЗ, 1993. године се укида и овај предмет на факултетима.

Период од 1975. до 1990. године свакако је био најзначајнији за сам Факултет у сваком погледу – радна места била су загарантована (посебно у школама, а затим и на пословима израде планова одбране и у војним одселима), научни-страживачки рад у области ОНО и ДСЗ константно се развијао, постдипломске студије и могућност израде доктората били су саставни део развоја и науке и струке. Не треба занемарити и не тако мали број магистарских радова који покривају област едукације (методике наставе) за одбрану и заштиту (видети: Арнаутовић, 1988; Јакић, 1988; Лаушев, 1982; Лепир, 1981; Новаковић, 1990; Праскач, 1983; Пујић, 1982; Хасановић, 1990; Цветковски, 1983).

ШКОЛА БЕЗ СИСТЕМА И СИСТЕМ БЕЗ ШКОЛЕ (1991–2000)

Године 1991. долази до слома *једине војске на свету са сопственом политичком партијом*, Југословенске народне армије (ЈНА), која, према речима тадашњег секретара за одбрану Вељка Кадијевића, није била спремна да брани сваку већ само несврстану и самоуправну социјалистичку Југославију (Драгишић, 2002). ЈНА је затим трансформисана у Војску Југославије коју је након сукоба у бившој СФРЈ државни врх покушавао да ослаби и маргинализује на рачун јачања републичке полиције. Истовремено се укидају два подједнако битна елемента система одбране – територијална одбрана и систем цивилне одбране. Драгишић (2002) примећује:

Систем ОНО и ДСЗ, који је био примерен социјалистичком самоуправљању, као један од својих темељних постулата истицао је spremности 'радних људи и грађана' да бране своју социјалистичку самоуправну домовину уколико дође до агресије. Оваква војна обавеза и Територијална одбрана, као друга компонента оружаних снага заснована на милицијском принципу, као и систем цивилне одбране у који су били укључени скоро сви грађани СФРЈ, био је, између осталог, утемељен и на таквом убеђењу. Искусство које је ЈНА имала са Територијалним одбрамама Словеније, Хрватске, Босне и Херцеговине свакако је утицало на одлуке војног врха и Слободана Милошевића да се ујаси Терито-

ријална одбрана Србије. Масовне демонстрације опозиције у Београду 9. марта 1991. године јасно су потврдиле блиску повезаност војној врха и Слобода-на Милошевића. Војска је извођењем тенкова на улице Милошевићу показала верност јер је он једини обећавао да ће задржати социјализам, самоуправљање и несврставање, као једине вредности које је ЈНА била спремна да брани. С друге стране, Милошевићу је постало јасно да властитој нарави народа не може веровати, јер је преко ње хиљада, углавном младих људи захтевала промену политичког курса који је заузео. У таквој ситуацији одбрамбени систем који је Милошевић зашлекао, а који се ослањао на оружану силу народа, њему није одговарао јер се у сваком тренутку могао окренути против њега само (стр. 336).

Прво се укида Закон о народној одбрани, а затим и Закон о систему друштвене самозаштите. У недостатку законске основе, предмет Одбрана и заштита више не проналази своје место у систему средњошколског и високог образовања и укида се на полугодишту школске 1993/94. године. У Србији се укида у око 600 средњих школа, што исти број професора одбране и заштите оставља без посла.⁹ На раскршћу ових несрећно донетих одлука нашао се и тадашњи Факултет одбране и заштите. У годинама у којима број дипломираних студената који остају без посла расте муњевитом брзином, додатни удар на институцију био је Одлука Владе Републике Србије из априла 1993. године о забрани уписа 18. генерације студената основних студија. Исте године Влада Републике Србије успоставља војно устројену Полицијску академију која организационо-формацијски до 2006. године остаје директно потчињена председнику владе, а не Министарству унутрашњих послова.

Систем ОНО и ДСЗ био је потпуно усклађен са системом социјалистичког самоуправљања. Решења које је садржала концепција, доктрина и систем одбране СФРЈ, као и законски акти проистекли из ових докумената јасно показују да је целокупан систем одбране и безбедности био подређен очувању темељних вредности и стремљења ондашњег друштва, на којима је и сам био утемељен. Сламањем ових вредности сломила се држава, и логично, и њен одбрамбени и безбедносни систем. Систем ОНО и ДСЗ био је потпуно интегрисан у социјалистички самоуправни политички систем, чији је био саставни део. Распадом СФРЈ и њеног политичког система, распао се и систем ОНО и ДСЗ. Бивше југословенске републике су трансформисале своје политичке системе и, у складу с тим, своје системе одбране и безбедности, који су мање-више интегрисани у укупне друштвене, политичке и економске токове (Драгишић, 2002: 338).

⁹ Мањи број професора одбране и заштите почео је да ради на позицијама помоћника директора школа у којима су радили до тада. За остале је постојала могућност стипендирања студија на другим факултетима из Министарства просвете, али није познато да ли је неко искористио ту могућност, посебно када се зна да се цела ситуација одиграва у време хиперинфлације и свеопште економске и социјалне кризе.

Нови систем цивилне одбране полако је подељен између система одбране и полиције, и кадрови са Факултета одбране и заштите нису могли да нађу своје место на тим пословима осим у случајевима да су их већ тада обављали. Важност система цивилне одбране грађанима Србије постала је јасна тек кад је почело НАТО бомбардовање, а сам систем доживео неуспех због недостатка стручног кадра. Систем цивилне одбране, као демократска и цивилизацијска тековина 20. века, једноставно је разбијен, пошто режим није видео никакву (личну) корист од њега, а домаћа јавност, посебно квазистручна, сматрала је то раскидом са комунистичким режимом (Драгишић, 2002: 337).

Истовремено, 1998. и 1999. године, бивши декан др Радован Јовић прихвата да из пензије поново ступи на дужност декана како би уз помоћ првог декана Факултета, др Милана Вучинића и запослених на Факултету помогао у спречавању тоталног гашења Факултета одбране и заштите. До тада је Факултет преживљавао захваљујући школовању ванредних студената, пре свега, дипломаца Више школе унутрашњих послова и Факултета безбедности из Скопља. Јуна 1998. године створен је нови управни одбор Факултета који је упорношћу и посвећеношћу после две године успео да испуни свој задатак – трансформацију и ревитализацију струке и Факултета (Јовић и др., 2000: 8).

ОД ПРОФЕСОРА ДО МЕНАџЕРА (ОД 2000. ДО ДАНАС)

Ревитализација струке, под новим називом – цивилна одбрана, дошла је средином 2000. године, када је Универзитет у Београду прихватио почетак нове, редовне школске године на Факултету цивилне одбране, чиме је одобрен упис пуног броја редовних студената на основним студијама, а одобрен је и упис постдипломских студија. У почетку је било проблема са недостатком кадра, али то је расписивањем конкурса убрзо било решено. Иако је у почетку све деловало позитивно и охрабрујуће по Факултет, у току прве три године уочавају се два кључна проблема: (1) Звање које се нудило (професор цивилне одбране – дефинисан по узору на претходна два звања, професора народне одбране и професора одбране и заштите) на тржишту није постојало, а разлог за ово био је у захтевима који су дефинисани током преговора са Савезним министарством одбране и Министарством за више и високо образовање. Наиме, професори Радован Јовић и Милан Вучинић, главни борци за опстанак Факултета крајем деведесетих година прошлог века, као један од главних захтева навели су поновно увођење обавезне обуке школске омладине (Јовић и др., 2000: 32-33), што се никада није догодило. (2) На Факултету политичких наука се 2001. године покреће предмет Глобална и национална безбедност на основним студијама, чиме Факултет цивилне одбране добија неку врсту конкуренције у склопу истог универзитета.

Ово питање постаје озбиљније након увођења првих програма на приватним факултетима из области безбедности, 2006. године.

Факултет цивилне одбране морао је, у таквим околностима, да тражи своје место у универзитетској заједници, а затим и преко звања место на тржишту рада. Као решење првог проблема јавља се идеја о увођењу новог звања – менаџера, као и четири потпуно одвојена смера (до тада су постојала три усмерења): безбедност, одбрана, цивилна заштита и заштита животне средине, менаџмент људских и социјалних ресурса. Нови Наставни план и програм уводи се школске 2003/04. године и он, због потпуног одвајања поменутих смерова на трећој и четвртој години, има невероватних 94 предмета, док је број запослених остао незнатно промењен. У наредним годинама програме из области безбедности уводи још неколико државних факултета, а најављују се и први програми на приватним факултетима. У оваквим околностима Факултет одлучује да још једном промени назив како би на тржишту био препознат у области студија безбедности, и од маја 2006. године познат је по садашњем имену – као Факултет безбедности.

Као што је поменуто, долази до оснивања приватних факултета и програма на постојећим приватним факултетима, који покривају студије безбедности, а посебно безбедносног менаџмента, чиме Факултет безбедности полако престаје да буде једини који нуди ово звање на тржишту. Број програма из безбедности на државним факултетима, такође, наставља да расте, док се у земљама у окружењу скоро сваке године оснује по један факултет или смер из области безбедности. Због одсуства законске основе, перспектива звања менаџера безбедности на тржишту рада није ништа боља него у периоду када је Факултет производио звања која су била непостојећа. Поред тога, ригорозни захтеви за акредитацију факултета који су дошли са Болоњским процесом у знатној мери су одузели време које је могло да се употреби за лобирање за диплому на тржишту рада и за покретање сарадње са државним институцијама и приватним сектором безбедности.

Факултет безбедности је, делом због новог назива, делом због безбедносне ситуације у свету након 11. септембра 2001. године и наредних година, као и светском медијском опседнутошћу за актуелностима из области безбедности, а истовремено и мистификацијом безбедности у српском друштву постао изузетно атрактиван за средњошколску омладину, па је у периоду од 2008. до 2011. године примећен константан раст пријављених кандидата за упис на основне студије. Међутим, од 2012. године примећује се не тако мали пад у броју кандидата, што може да се објасни бољом повратном информацијом од дипломираних студената, која у време интернет комуникација врло брзо налази пут до младих који желе да упишу факултете.

Перспектива Факултета безбедности се може наћи у чињеници да се питања безбедности након благе стагнације поново актуелизују, посебно у области ван-

редних ситуација, али недовољно на практичном, опипљивом нивоу, већ више кроз доношење законских и планских аката, која се у пракси уопште или недовољно имплементирају. Шанса коју не би требало пропустити јесте да се покуша увођење предмета Безбедносна култура у основним и средњим школама. Затим, усвајањем Закона о приватном обезбеђењу долази се до прилагођавања постојећег тржишта приватне безбедности новим захтевима, па се свршени студенти Факултета безбедности могу афирмисати и на пословима менаџера безбедности, кроз боље и сигурније услове рада.

ЗАКЉУЧАК

Често се у објашњавању постхладноратовског поретка напомиње како је НАТО падом Берлинског зида и имплозијом Совјетског Савеза изгубио смисао свог постојања, и у новим околностима очајнички покушавао да нађе нови *raison d'être* како би избегао расклапање комплексног и рогобатног система, али и задржао позиције Сједињених Држава на територији Европе. Као и код сваке (ново)историјске паралеле, могу се пронаћи „натегнуте“ тачке поклапања судбине Факултета одбране и заштите и поменуте глобалне организације. Факултет је крајем осамдесетих година прошлог века учврстио своје место (заједно са смеровима и одсецима на остала четири факултета широм Југославије) не само у универзитетској заједници већ и на тржишту рада које је увек имало дефицит кадра, а превасходно професора у средњим школама. У таквом стању сигурности није било разлога за стрепњу у погледу судбине Факултета, па су догађаји с почетка деведесетих година прошлог века деловали као прави шок за цео дотадашњи систем високог образовања за ОНО и ДСЗ. Растакање свих основа из којих је Факултет црпео свој разлог постојања оставио је вакуум у којем је све било доведено у ситуацију „нуле и јединице“ – Факултет ће бити угашен или ће наставити да ради у новим друштвенополитичким околностима. Деловало је као да ће се реализовати прва опција јер нико није желео да призна да се „стари“ систем никад више неће вратити (па чак и са неидеолошким елементима као што је „чисто“ образовање за безбедност¹⁰). Међутим, захваљујући упорности појединаца, план гашења Факултета осујећен је и ситуација се, уместо на нули или јединици, седам година одржавала негде између, уз пажљиво и лукаво политичко балансирање између ненаклоњене просвете, индиферентног универзитета, полиције која је гајила симпатије и војске која је била наклоњена, али није имала много утицаја. Резултат је био убеђивање доносилаца одлука да вреди пружити

¹⁰ И данас се предмет Одбрана и заштита везује за самоуправни социјализам и хладноратовску параноју, иако је очигледно да је омладини више него раније потребно образовање за личну и узајамну безбедност.

прилику Факултету цивилне одбране да уђе у нови век са савременим програмом. Исте године су демократске промене деловале као додатни „ветар у леђа“ Факултету, међутим, и за нове власти је образовање за безбедност и даље било синоним за реликте прошлости комунизма. Због тога Факултет тражи нове области у којима би запослио дипломиране студенте, као што су област приватне безбедности (делови концепције друштвене самозаштите усмерени на принципе слободног тржишта и слободног протока капитала), управљање људским ресурсима у области безбедности, заштита животне средине и цивилна заштита (изграђена на основама концепције општенародне одбране – конкретно на делове који се односе на цивилну одбрану). Међутим, „дечије болести“ нових власти и честе промене влада нису успеле да помогну Факултету у намери да на тржишту рада „уновчи“ дипломе. Закон из приватне безбедности, који би регулисао ову област и омогућио продор дипломе на тржиште, није усвојен, а тек после неколико година усвојен је и закон о ванредним ситуацијама који је у први план стављао кадрове Министарства унутрашњих послова за обављање послова управљања у ванредним ситуацијама. Факултет безбедности у једном периоду успео је да поврати углед сарадњом са Војном академијом када је усвојен заједнички програм основних студија, али после две године спровођења овог програма он је укинут. Пројектом „Учењем до безбедности“ 2005. и 2006. године уведен је, експериментално, предмет “Безбедносна култура” у одабране средње школе, који је подсећао на некадашњи предмет Одбрана и заштита, али је убрзо пројекат прекинут због незаинтересованости власти да се спроведе до краја. Све већи број приватних факултета нуди програме из области безбедности, и у таквој ситуацији на тржишту и у академској заједници Факултету безбедности не преостаје ништа друго него да изврши значајне промене наставног плана. То значи да иновирани наставни план прате и неформални облици образовања кроз стручне курсеве, семинаре, трибине и још квалитетнију реализацију стручне праксе уз прилагођавање са реалним захтевима тржишта за звање менаџера безбедности и усмеравање свих својих капацитета на проналажење јаких партнера у државним и приватним безбедносним структурама. У супротном ће бити обесмишљени сви напори који су 2000. године уродили плодом и спречили његово укидање.

ЛИТЕРАТУРА:

- Арнаутовић, Р. „Вредновање ученичког рада у настави одбране и заштите као мотивациони фактор за квалитетно оспособљавање за општенародну одбрану и друштвену самозаштиту“ (магистарски рад), Факултет општенародне одбране и друштвене самозаштите, Београд, 1988.
- Bešker, M. *Edukacija za obranu i zaštitu*, Fakultet prometnih znanosti, Zagreb, 1989.
- Бонцић, Д. Предвојничка обука на југословенским универзитетима 1948–1968, *Војноисторијски гласник* 1/2012, стр. 100–118.
- Bric, R. Ne verjamem, da se mladi na Primorskem manj zanimajo za vojaški poklic (интервју са проф. др Антоном Беблером, Факултет за друштвене науке из Љубљане), *Slovenska vojska* XII(4), 12-15, 2004.
- Вучинић, М. Осврт на почетни период тридесетогодишње делатности Факултета цивилне одбране с погледом на његову друштвену функцију данас и у будућности, у: *Факултет цивилне одбране Универзитета у Београду: 1975–2005* (монографија) (стр. 9–17), Факултет цивилне одбране, Београд, 2005.
- Dragišić, Z. Stari odgovori na nova pitanja, у: Cvetković, V. (prir.) *(Re)konstrukcija institucija: godinu dana tranzicije u Srbiji* (str. 335–344), Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd, 2002.
- Јакић, Н. „Могућности васпитања за општенародну одбрану у основној школи ван наставе из прве помоћи и заштите“ (магистарски рад), Факултет општенародне одбране и друштвене самозаштите, Београд, 1988.
- Јовић, Р., Тешић, Р. и Вучинић, М. (2000). Ревитализација струке и трансформација Факултета цивилне одбране, у: *Зборник Факултета цивилне одбране* (стр. 7–33), Факултет цивилне одбране, Београд.
- Катић, Љ. „Савремени концепт националне безбедности и професионално припремање кадрова“ (докторска дисертација), Факултет безбедности, Београд, 2011.
- Lazović, M. *Didaktičko-metodički standard visokoškolske nastave za ONO i DSZ*, Vojnoizdavački i novinski centar, Beograd, 1987.
- Лаушев, И. „Методичке посебности наставе предмета Одбрана и заштита“ (магистарски рад), Факултет народне одбране, Београд, 1982.
- Лепир, Д. „Потребе и могућности ефикасног васпитања и образовања ученика за општенародну одбрану и друштвену самозаштиту у средњем позивно-усмереном образовању“ (магистарска теза), Факултет народне одбране, Београд, 1981.

- Новаковић, Љ. „Систем оспособљавања студената за општенародну одбрану и друштвену самозаштиту са посебним освртом на наставу“ (магистарски рад). Факултет општенародне одбране и друштвене самозаштите, Београд, 1990.
- Праскач, М. „Методичке иновације у настави општенародне одбране и друштвене самозаштите СФРЈ на Универзитету“ (магистарски рад), Факултет народне одбране, Београд, 1983.
- Пујић, М. „Обучавање и припрема омладине за општенародну одбрану и друштвену самозаштиту“ (магистарски рад), Факултет народне одбране, Београд, 1982.
- Strategija oružane borbe* Savezni sekretarijat za narodnu odbranu, Beograd, 1983.
- Хасановић, И. „Ефикасност високошколске наставе општенародне одбране и друштвене самозаштите“ (магистарски рад), Факултет општенародне одбране и друштвене самозаштите, Београд, 1990.
- Цветковски, В. „Методичке посебности васпитања и образовања студената у предмету Општенародна одбрана и друштвена самозаштита СФРЈ“ (магистарски рад), Факултет народне одбране, Београд, 1983.

Ivan DIMITRIJEVIĆ

University of Belgrade – Faculty of Security Studies

THE FOUNDING AND DEVELOPMENT OF THE FACULTY OF SECURITY STUDIES WITH AN OVERVIEW OF SOCIAL CHANGES AND THE REFORM OF HIGHER EDUCATION IN THE REPUBLIC OF SERBIA

Abstract: The paper presents the key events preceding the founding of the Department of Social Sciences and National Defence of the Faculty of Natural Sciences in 1975, the condition of the studies of Total National Defence and Social Self-Protection in the second half of the 1970s, the “maturing” of the Faculty of National Defence in the 1980s, the stagnation of the Faculty of Defence and Protection in the 1990s, the “repositioning” of the profession, the formation of the Faculty of Security Studies, its adjustment to the trends of higher education in the first decade of the 21st century, and its current position in view of the new conditions dictated by the labour market and the university community. Since the author is familiar with security studies on multiple institutions of higher education (as a student, course participant or employee), he retains the right to a critical academic opinion. Relevant academic and professional literature from multiple sources was consulted for the purposes of this paper. Other sources of data, such as curricula, textbooks for secondary education, as well as interviews with former students of the Faculty, most of whom are currently members of the academic staff at the Faculty of Security Studies, were also used. Valuable information was also provided by the members of the administrative staff who have been employed at the Faculty since its beginnings. The information provided by them, which was impossible to find in writing, contributed to a more precise and clearer idea of the development and especially the founding of the Faculty in the late 1970s.

Key words: Faculty of Security Studies, security, defence, social changes, reform of higher education

Ана ЗЛАТАНОВИЋ

Универзитет у Београду, Факултет безбедности

КОНСТРУКТИВИСТИЧКИ ДОПРИНОС СТУДИЈАМА БЕЗБЕДНОСТИ

Сажетак: Рад сагледава питања моћи и интереса са конструктивистичког становишта и покушава да објасни природу спреге идентитет–интерес, као и да прикаже који фактори утичу на само формирање идентитета. Разматрано је и конструктивистичко виђење анархичне структуре међународне заједнице, где се долази до закључка да она нема ни позитиван ни негативан предзнак, што нас уводи у даљу конструктивистичку анализу различитих култура анархије. На Вентову премису „анархија је оно што државе од ње направе“ (Wendt, 1992) додаје се Ковертова тврдња да то не значи да су „државе у могућности да направе апсолутно било шта“; конструктивизам се бави питањем идентитета па је, самим тим, његов задатак да „покаже који су идентитети могући“ (Kowert, 2001:159). Круг анализе се затвара изношењем оних елемената на које конструктивизам „баца ново светло“ (Jackson & Sorensen, 2007:173).

Кључне речи: конструктивизам, идентитет, интерес, моћ, анархија

Материјализам и рационализам водећих теорија нису оставили много простора за друштвену димензију у интернационалном животу – материјализам је негирао значај вредности и норми док је рационализам игнорисао специфичне појединости заједница, интереса и идентитета (Reus-Smit, 2005:206). Оно што је негирано и игнорисано, конструктивизам је вратио у центар разматрања.

Конструкција се може дефинисати као процес путем кога се ствара објекат или субјекат који претходно није постојао. Централна претпоставка конструктивизма у погледу безбедности јесте да је безбедност социјална конструкција (McDonald, 2008:61). Међутим, у случају безбедности не може се дословно применити дефиниција конструкције. Безбедносна проблематика је константа људске историје, на коју конструктивизам баца ново светло, истовремено је редефинишући. Према конструктивистима, дефинисати безбедност значи посматрати је кроз призму сопственог идентитета, норми и вредности и на основу тога доносити суд о томе шта безбедност значи за нас. „Државе могу бити вођене сопственим интересима, међутим, оне стално редефинишу шта ти интереси подразумевају“ (Zehfuss, 2002:4). Када свака држава појединачно конструише своју верзију безбедности, долази се до сржи проблема, а то је „шта се дешава када се различите верзије безбедности сударе“ (Williams, 2008:2).

Најпре треба поћи један корак уназад и размотрити саме креаторе тих различитих верзија безбедности и мотиве којима се они воде у својој конструкцији. Александар Вент истиче да је „конструктивистички сензибилитет такав да подстиче размишљање о начину на који су учесници социјално конструисани, али нас не упућује на то које учеснике да проучавамо, нити где су они конструисани. Да бисмо размишљали као конструктивиста, прво морамо одредити јединице и нивое анализе, тј. учеснике и структуре у којима се они налазе“ (Wendt, 1999:7).

Ово је само једно од многих проблематичних питања конструктивизма, будући да постоје разилажења у мишљењу поводом тога одакле треба почети. Тврдња да се „мора почети од средине јер људи и друштво, константно стварајући једни друге, већ су тамо и само што се нису променили“ (Zehfuss, 2002:152) не чини наш посао ништа једноставнијим. Конструктивистички рад се може упоредити са стајањем у средишту торнада, сачињеног од индивидуа и држава, идентитета и интереса, структуре и реалности – нема боље позиције него почети из средине.

Међутим, најпре ће бити размотрене три врсте социјалног конструктивизма у студијама безбедности. Свака врста има другачију полазну тачку анализе, па се може говорити о системском, државном (*unit-level*) и холистичком конструктивизму.

Вент се сматра представником (штавише, по неким ауторима и јединим литерарним заступником) системског конструктивизма. Према овом виђењу, „све што постоји или се дешава у домаћој политичкој арени се игнорише, и виђење светске политике се добија путем теоретисања о природи релација међу државама у екстерној односно интернационалној арени“ (Reus-Smit, 2005:199). Дакле, у првом плану је интернационални систем, док се унутардржавна динамика занемарује. Даље, „Вент верује да идентитет државе обликује њене интересе, а самим

тим, и њене акције. Међутим, он прави разлику између социјалног и корпоративног идентитета државе. Први се односи на унутрашње људске, материјалне, идеолошке или културолошке факторе који чине државу таквом каква јесте. Други се односи на статус, улогу или 'личност' коју интернационално друштво приписује држави" (Reus-Smit, 2005:199).

Друга врста конструктивизма је онај који за јединицу анализе узима државу. Према овоме, „системска анализа је неадекватна јер потцењује утицај унутрашњег стања држава на њихово понашање у интернационалном систему“ (Jackson & Sorensen, 2006:171). Због тога се предлаже да се фокус пребаци са „интернационалне арене на однос између друштвених и законских норми и идентитета и интереса држава“ (Reus-Smit, 2005:200). У односу на системски, државни конструктивизам се налази на супротној страни спектра анализе.

Трећа врста, холистички конструктивизам настоји да помири претходна два. „Како би се обухватили сви фактори који обликују идентитете и интересе држава, морају се спојити друштвено и корпоративно у јединствену аналитичку перспективу која унутардржавно и интернационално посматра као два лица истог друштвеног и политичког поретка“ (Reus-Smit, 2005:201).

Врсте конструктивизма су приказане зарад лакшег разумевања текста који следи и склапања комплетније слике о конструктивизму. Међутим, он неће пратити овакву стриктну поделу, већ ће се, као што је претходно речено, кренути „из средине“.

Конструктивизам се може применити на сва поља друштвеног истраживања и има потенцијал да приближи оно што, на први поглед, нема заједничких тачака. Полази се од веровања да су људска бића друштвена. Дакле, друштвени односи нас чине људима, конструишу нас у бића каква јесмо.¹

Не треба занемарити ни повратни утицај учесника на правила. Тај утицај се може илустровати на следећи начин: „Сваки пут када учесник поступи како правило налаже он га мења – јача га подижући вероватноћу да ће он сам, али и други учесници пратећи његов пример, поштовати то правило и у будућности. А сваки пут када учесник одлучи да не испоштује дато правило, он мења правило тако што умањује његову јачину, и том праксом може допринети конституисању неког другог правила“ (Zehfuss, 2002:152).

Конструктивистичка премиса јесте да је стварност социјални конструкт, па „променом правила на којима почива та стварност, мења се и сама стварност“² (Златановић & Липовац, 2014:255). Наравно, постоје ограничења од којих су

1 Али не само они.

2 И сама правила су конструкт. Конструктивисти много тога полажу на правила, међутим, није ли животна форма старија од правила? Конструктивисти на почетку своје анализе узимају дату стварност, што је замерка конструктивистичком приступу, о чему ће бити речи у даљем тексту.

многа „материјалне природе – потребан нам је ваздух да дишемо и немамо крила која би нам омогућила да летимо; правила нам могу помоћи како бисмо померили неке границе – измислили опрему за роњење и авионе; због тога је за учеснике важно да препознају материјална и друштвена ограничења која за њих важе“ (Zehfuss, 2002:21). Вођени максимом *Треба бијти реалан ња изражијти немоуће*, за учеснике интернационалног система важно је да познају своје могућности и ограничења, али и интернационални систем у коме делују, и да на основу тога обликују своје интересе. Без те спознаје, простор за ефикасно деловање је скоро непостојећи.

Ипак, спознаја је тек први корак, потребна је моћ да би се нешто урадило. Свакако је ауторитет САД у међународној заједници неизмерно већи од, на пример, ауторитета Холандије. Иако ми, као индивидуе, сами стварамо све појединачне концепте који формирају поменути међународну заједницу, као и сва правила на којима та међународна заједница почива, моћ је неопходност било какве конструкције на нивоу међународних односа. А то је управо оно што појединац нема.

Треба имати на уму и Онуфову тврдњу да су индивидуе „активни учесници у сталном процесу социјалне конструкције света... ипак, то не значи да свет апсолутно осликава жељену замисао индивидуа јер дела, поред планираних, имају и непланире последице. Аутономна индивидуа је илузуја“ (Zehfuss, 2002:155). Да ли је Алберт Ајнштајн (*Albert Einstein*) у тренутку закључивања да је $E = mc^2$ могао да исплете последичну нит до стотина хиљада мртвих у Хирошими и Нагасакију? Вероватно није. Једном покренута, дела могу функционисати као својеврсна Пандорина кутија, без обзира на то каква је била првобитна намера. Како Каракасулу и Узгорен (*Nilufer Karacasulu & Elif Uzgoren*) истичу, „конструктивизам не занима само значење моћи већ и њене намерне или ненамерне практичне импликације“ (Karacasulu & Uzgoren, 2007:36).

Потребно је даље детаљније размотрити две варијабле – моћ и интерес. Како Вент истиче, „моћ и национални интерес представљају полазну тачку послератне теорије о интернационалној политици... где се моћ идентификује као војни капацитет а интерес као егоистичка жеља за увећавањем моћи, нивоа безбедности или богатства“ (Wendt, 1999:92). За конструктивистичко становиште важан је начин на који су моћ³ и интерес конституисани. Реалистичка претпоставка је да су „ефекти моћи примарно конституисани физичком односно материјалном силом. Алтернатива овоме је идеалистичка хипотеза по којој је моћ конституисана идејама и културним контекстом“ (Wendt, 1999:97). Поставља се

3 Значај моћи се доводи у питање. „Реалисти моћ схватају као примарну силу обликовања интернационалне политике... неолиберали сматрају да је моћ важна, марксисти и постмодернисти такође... у том случају, можда је ефикасније разликовати теорије према „начину на који се моћ конституише“ (Wendt, 1999:97).

питање има ли овакав угао посматрања ширег значаја, осим, наравно, додавања специфичног критеријума по којем се теоријски правци могу разврстати. У студијама безбедности, „моћ и интерес су материјалне категорије па једини начин да се доведу у питање теорије које их наглашавају као такве јесте да се покаже да фактори као што су идеје, норме или институције у великој мери објашњавају понашање учесника” (Wendt, 1999:114). Ту наступа конструктивизам. Међутим, одговор на питање није дат у потпуности јер чак и уколико успешно докажемо другу хипотезу, наше постигнуће остаје у „филозофској арени” (Wendt, 1999:95) и не води никуда. Ипак, централна хипотеза Вентове *Социјалне теорије интернационалне политике* јесте да су „значање моћи и садржај интереса претежно одређени идејама... што је углавном игнорисано у мејнстрим теоријама студија безбедности, а што са собом носи трансформативни потенцијал интернационалног система”⁴ (Wendt, 1999:95-6).

Узмимо за почетак једначину по којој „жеља (преференција или интерес) плус веровање (очекивање или идеја) производе акцију” (Wendt, 1999:115). У овој једначини веровања „немају мотивациону снагу, односно не делују као покретачка сила, већ просто испуњавају дескриптивну функцију... жеље су те које имају објашњавајућу улогу” (Wendt, 1999:117) у процесу анализе понашања одређеног учесника. Ове две, наизглед, одвојене варијабле Вент настоји да уједини и покаже како „идеје конституишу интерес” (Wendt, 1999:114). Жеља је, дакле, активна компонента у приказаној једначини, док веровање игра пасивну улогу. Узмимо као пример два ентитета – ентитет А и ентитет Б – и особу С која жели ентитет А али не и ентитет Б. Према Венту (Wendt, 1999:119), морамо размотрити могућност да „и жеља, сама по себи, представља једну врсту веровања – веровање да је нешто пожељно”, односно вредно нашег интереса. Према томе, особа С жели ентитет А јер *верује* да је он пожељан. Ипак, то не говори много о самом садржају жеље односно интереса. Вент поставља питање шта заправо жеља (интерес) представља и као одговор нуди, донекле упрошћено објашњење да начин на који размишљамо о конкретном предмету утиче на ниво пожељности тог предмета. Тачније речено, „желимо оно што желимо због начина на који о томе размишљамо” (Wendt, 1999:119). При томе, утицај саме људске природе је маргинализован у Вентовим аргументима, док утицај културе и социјализације бивају стављени у први план. Жеље и интересе треба посматрати као „шеме или структуре знања које омогућавају идентификацију објеката и догађаја... неке шеме су веровања о свету и нису у вези са жељама, док су друге шеме заправо циљеви или жеље које производе ак-

4 Питање у којој мери је Вент успео да аргументује своје ставове представља предмет полемике бројних аутора, па систематично бављење критиком Вента далеко превазилази оквире овог рада. Биће направљен кратак осврт на поједине критичаре и њихове кључне ставове, а све у функцији приказа самог процеса формирања интереса са конструктивистичког становишта.

цију“ (Wendt, 1999:122). Вент инсистира на томе да жеље нису укоренење у непроменљивој људској природи која нас наводи на једноличан циклус понашања и неизбежне шаблоне деловања. Биолошки пориви објашњавају „само један мали део од готово бесконачног броја жеља“ (Wendt, 1999:122) које људи могу тежити да задовоље. Највећи број жеља је заправо научен кроз процес социјализације, па они који настоје да објасне „како се жеље конституишу треба своју пажњу да усмере пре на културу него на биологију“ (Wendt, 1999:123). Како (Paul Kowert) истиче, „безбедност и просперитет су толико очигледни и уобичајени интереси (жеље) да је лако направити грешку и сматрати их неутралним ‘деловима’ људског искуства... ипак, они то нису; не постоји разлог зашто људи не би изабрали слободу (или нешто друго) пре него живот или богатство; безбедност и просперитет су ‘уобичајени’ интереси зато што их већина жели, а не зато што је њихова пожељност *природно* наметнута“ (Kowert, 2001:158). Ипак, потребно је размотрити интерес из аспекта државе, односно говорити о националном интересу – будући да су, пре свега, државе Вентове јединице анализе.

Столберг (Alan Stolberg) наводи да треба разликовати интересе према интензитету, па самим тим постоје четири категорије (Stolberg, 2007:8-9):

- преживљавање – интерес који није подложен компромису⁵
- витални интерес – компромис је могућ до одређене границе; све преко тога наноси штету учеснику која се не може толерисати
- важан интерес
- периферни интерес.

Питање је, међутим, шта заправо обухвата национални интерес. Вент наводи четири кључна циља чијем испуњењу (и одржању) свака држава тежи. То су „физичко преживљавање, аутономија, економско благостање и колективно самопоштовање“ (Wendt, 1999:235-6). Ако томе додамо и понекад изузетно ограничен простор за компромис који се везује за национални интерес, онда можемо закључити да свака држава узима у обзир испуњење својих потреба уз мало обзира на интересе других. Међутим, питање које Вент поставља није да ли су државе понекад или увек егоистичне и вођене искључиво себичним личним⁶ интересом, већ „да ли је сама природа држава таква“ (Wendt, 1999:239). Најпре, Вент дефинише шта концепт *личног интереса* представља.

5 Иако тврдња може изгледати у директној супротности са претходно наведеним Кауартовим ставом који негира неизбежност условљену људском природом, важно је подсетити да се овде ради о националном интересу, а не интересу појединца.

6 Фраза *лични интерес* односи се на енглеску фразу *self-interest*, чији би дословни превод био *саминтерес*. Међутим, сматра се да је у овом контексту прецизније и примереније логици српског језика *self-interest* превести као *лични интерес*. Јасно је да државе немају личност у традиционалном смислу, ипак, остаје се при уверењу да је фраза *лични интерес* ефектнија.

ЛИЧНИ ИНТЕРЕС

Лични интерес се мора дефинисати као одређена врста интереса, повезана са идентитетом. То значи да не можемо разумети лични интерес ако не разумемо личност која стоји иза тог интереса. У литератури се често прави грешка путем које се концепт личног интереса изједначава са фразом да је „учесник А поступио на начин Н зато што је начин Н био у његовом интересу”. Следи да је лични интерес све оно за шта је личност заинтересована, што лишава концепт било какве објашњавајуће функције. Лични интерес представља веровање о томе на који се начин могу задовољити личне потребе и као такво, субјективног је карактера; то веровање карактерише инструменталан однос према другим ентитетима који ће бити узети, употребљени и/или одбачени. Присуство овог веровања имплицира или одсуство идентификације са другима или одсуство колективног идентитета.

Лични интерес није „власништво“ учесника (као што плаве очи или смеђа коса могу бити), већ веровање о томе како треба задовољити своје потребе које се јавља у односу на одређену ситуацију или у односу са другом особом, и као такво је културолошки конституисано.

Wendt, 1999:239-40

„Неореализам и неолиберализам инсистирају на томе да се државе могу разликовати по својим способностима и ресурсима, али не и по функцији или типу. Да би конструктивисти доказали да је идентитет важан, прво морају показати да је променљив“ (Kowert, 2001:162). Дакле, како долази до формирања идентитета и који фактори утичу на то да две државе, суочене са, наизглед, истом ситуацијом (располажући сличним могућностима и ресурсима) поступе различито?

Разматрајући везу интереса и идентитета, намеће се објашњење да су „идентитети створени у служби интереса“ (Kowert, 2001:162). Вент истиче значај процеса⁷ интеракције учесника и тврди да ће „учесници бирати понашање које је у складу са конкретним подстицајима“ (Wendt, 1999:366) који долазе из интеракције. Међутим, оно што се дешава у процесу интеракције превазилази искључиво изналажење начина задовољења личног интереса,⁸ јер учесници „репродукују идентитете ,нарације‘ о томе ко они јесу, што заузврат конституише интересе на основу којих учесници доносе одлуке о начину на који ће се понашати“ (Wendt, 1999:366). Запажена је фраза да учесници прилагођавају своје понашање „у складу са“ ситуацијом. То се може дефинисати као „логика подесности“⁹, према којој акција укључује евоци-

7 О утицају процеса на учеснике са Вентовог становишта касније ће бити више речи, када буду обрађени проблеми структуре и анархије.

8 То је став рационалиста.

9 Логика подесности је превод фразе *the logic of appropriateness*. Опширније о томе види у: Muller, H. (2004). „Arguing, Bargaining and all that: Communicative Action, Rationalist Theory and the Logic of Appropriateness in International Relations”. *European Journal of International Relations* 10(3), 395–435; March, J. & Olsen, J. (1998). *The Institutional Dynamics of International Political Orders*, *International Organization* 52(4), 943–969.

рање идентитета или улога и „поклапање“ обавеза тог идентитета односно улоге са конкретном ситуацијом... фокус се ставља више на идентите-те него на интересе; више на правила него на индивидуална очекивања“ (March & Olsen, 1998:951). Користећи се логиком подесности, учесници усклађују своје понашање према одговорима на питања као што су: *која је ово врста ситуације и шта би требало сада да урадим*, пре него да аутоматски посегну за „вечитим“ питањем *како да добијем оно што желим* (Kowert, 2001:162)?

Процес интеракције и логика подесности нису довољни да објасне како се идентитет формира. Као део покушаја да се то питање у конструктивизму реши, Вент истиче разлику између корпоративног и социјалног идентитета државе. „Корпоративни идентитет производи четири основна интереса – физичку безбедност, предвидивост у односима са светом, признање статуса учесника од стране других, економски развој“ (Wendt, 1994:385). Уобичајено је да учесник има „један корпоративни и више социјалних идентитета; социјални идентитети омогућавају учесницима да утврде „ко су“ у конкретним ситуацијама, и постоје (идентитети) само у односу на друге учеснике“ (Bozdaglioglu, 2007:132). Кауарт примећује је да „идентитет може да одражава одређене интересе али када, фигуративно говорећи, почне да живи засебним животом“ идентитет има повратни утицај на интересе и обликује их“... уз то, не постоји одговор на то „зашто и под којим условима ће једна логика подесности (или интереса) преовладати“ (Kowert, 2001:163).

Треба поменути и имитацију и социјално учење као потпроцесе формирања интереса. „Имитација подразумева да ће учесници опонашати оне које сматрају успешним. Идеја социјалног учења указује на то да се идентитети и интереси уче и јачају у зависности од третмана (односа) других према учеснику“ (Kowert, 2001:161). Шта се дешава када простор за грешку у процесу социјалног учења постане сувише велики, а ендогено и егзогено се сударе?

Учесници уче да виде себе у улогама које им други учесници (нарочито они моћни) приписују. Државе често интернализују тај идентитет. Међутим, као резултат промене у државном или вандржавном окружењу, дати идентитет државе може престати да буде у складу са интернационалним очекивањима улоге те државе. То може да доведе до одбацивања од стране оних учесника који имају сличне идентитете. У том случају, недостатак јасно дефинисане улоге може довести до кризе идентитета јер су људима потребни одобрење и признање других (Bozdaglioglu, 2007:140).

МЕХАНИЗМИ ОБЛИКОВАЊА ИДЕНТИТЕТА И ИНТЕРЕСА

Кристијан Раус-Смит истиче да нормативне и идејне структуре обликују идентитете и интересе учесника путем следећих механизма: имажинација, комуникација и ограничавање. Нематеријалне структуре утичу на учесничко поимање могућности – како мисли да треба да се понаша, на који начин су његове акције ограничене и које стратегије може да измисли како би остварио своје циљеве. Када се говори о механизму комуникације, мисли се превасходно на појединца или државу који, у потрази за оправдањем одређеног понашања, апелују на успостављене норме легитимног понашања. Конструктивисти сматрају да нормативне и идејне структуре могу ограничити учесничко понашање чак и онда када претходна два механизма – имажинација и комуникација – нису имала никаквог утицаја на њега. Реализам се супротставља овоме, тврдњом да идеје могу само да рационализују поступке учесника маскирајући акције које су, у ствари, мотивисане похлепном жељом за прибављање моћи. Међутим, институционализоване норме и идеје могу да рационализују поступке само зато што већ имају моралну моћ у конкретном друштвеном контексту. Штавише, апеловање на институционализоване норме и идеје како би се оправдало одређено понашање је логична стратегија само ако је конкретно понашање доследно прокламованим принципима.

Reus-Smit, 2005:198-9

Тамо где реалисти виде вакуум утицаја, конструктивисти виде утицај нематеријалне структуре. А тамо где реалисти виде искључиво утицај моћи, конструктивисти чврсто остају при веровању да институционализована правила воде понашање учесника у већој мери него што се на први поглед чини.

Расправа између реализма и либерализма данас се претежно фокусира на то колико су „акције држава под утицајем структуре (анархија и дистрибуција моћи) наспрам процеса (интеракција и учење) и институција“ (Wendt, 1992:391).

Конструктивисти сматрају да структуре „нису објекти пред којима су учесници беспомоћни, већ да структура постоји кроз реципрочну интеракцију учесника“ (Bozdaglioglu, 2007:131). Међутим, ту је и став да су државни интереси и акције одређени структуром самог интернационалног система и његовом главном одликом – анархијом. Одсуство наддржавног ауторитета¹⁰ у интернационалном систему значи да државе морају саме да се побрину за сопствено преживљавање. Ово подразумева неку врсту параноичне опрезности и константне припреме за конфликт (McDonald, 2008:66). Неопходно је поново се осврнути на улогу међународног права као основе регулисања односа у

10 С правом се може поставити питање шта је са постојећим ентитетима као што су УН или међународно право. Реалисти нарочито инсистирају на непостојању наддржавног ауторитета. Све организације, тј. институције зависе од „воље“ самих држава које их формирају и својим активностима одржавају. Како Донели истиче, „у интернационалном друштву ред је успостављен хоризонтално пре него вертикално“... и спроводи се „кроз интеракцију формално једнаких држава уместо да бива наметнута одозго“ односно од неког супериорног ентитета (Donnelly, 2004:81). О томе ће бити више речи у сегменту који се бави проблемом анархије.

интернационалном систему. Како Донели истиче, „реалисти нису импресионирани¹¹ обимом међународног права и поретка (чије само постојање ионако приписују моћи држава); због тога, они наглашавају насилан аспект интернационалних односа; изнад свега, реалисти истичу чињеницу да су државе ‚резервисале‘ за себе право на ратовање, које уграђује насиље и наред у саму срж интернационалних односа“ (Donnelly, 2004:82).

Свака политичка структура, на било ком нивоу анализе, дефинисана је путем три елемента (Waltz, 1979,81-104):

- Принципом организације управљања системом – постоје два принципа, а то су анархија и хијерархија; системске јединице су или организоване у хијерархијске односе ауторитета и субординације или нису, а у том случају структура је анархична
- Спецификацијом функција издиференцираних јединица – у хијерархији политички учесници су формално издиференцирани на основу нивоа ауторитета који поседују и њихове конкретне функције су спецификоване; у анархији, „функционална диференцијација политичких јединица (актера, односно ученика) практично је непостојећа... без хијерархијске поделе политичког рада све државе морају да врше све (а самим тим и идентичне) функције“;¹² у околностима анархије сличне државе делују узјамно, у хијерархији различите јединице интерактују
- Распоредом способности међу основним системским јединицама.

Уколико у интернационалном поретку „влада анархија, и уколико се државе у анархичном окружењу функционално не разликују, онда се једна интернационална структура разликује од друге само према распореду способности међу системским јединицама (државама), што је резултат успона и пада великих и моћних држава“ (Donnelly, 2004:84).

Како Волц наводи, у интернационалном систему „свака држава је ограничена на старање о самој себи, што значи да нико није у могућности да се стара о систему“ (Waltz, 1979:106). Рингмар (Erik Ringmar) нас изнова враћа на распоред способности и импакт који он има на државе и сам систем. „Позиција коју нека држава заузима у односу на друге зависи од њених могућности, тј. способности па је, као резултат тога, најважнија карактеристика структуре интернационалног система управо дистрибуција моћи“ (Ringmar, 2005:293). Он се разликује од већине (нео)реалиста по ставу да такво окружење не мора нужно као главну одлику имати анархију. „У одсуству фигуре која ће имати улогу централног орга-

11 Иако њихове „импресије“ не морају нужно бити предмет наше расправе, њихови аргументи су више него вредни пажње.

12 Волц према Донелију (Donnelly, 2004:84).

низатора, равнотежа моћи између алијанси које се надмећу осигурава бар малу количину мира и стабилности“ (Ringmar, 2005:293).

Волц упоређује национално и интернационално окружење и истиче да је „национална политика арена ауторитета, администрације и права, док је интернационална политика арена моћи, борбе и компромиса“ (Waltz, 1979:113). Даље, Волц истиче значај надређености и подређености и наводи да у домаћем политичком систему „неки су овлашћени да деле наредбе, док се од других захтева послушност. У интернационалном политичком систему сви његови делови (државе) међусобно координирају. Формално, сваки део је једнак сваком другом. Нико није овлашћен да командује, нико није обавезан да се повинује“ (Waltz, 1979:88). Међутим, овакво објашњење може се учинити сувише поједностављеним. Околности никада нису (а нарочито не у међународним односима) црне или беле. Према томе, „анархија није арена чисте моћи као што ни хијерархија није арена чистог ауторитета; као што ред може да постоји у анархичним друштвима, тако могу и ауторитет, администрација и право“ (Donnelly, 2004:91). Јасно је да „моћ има већу улогу у анархији, као што ауторитет има већи утицај у хијерархији. Међутим, то не оправдава наведену дихотомију анархија – хијерархија. Превише је реалиста који описују ауторитет и хијерархију у интернационалном систему као аномалије, када су оне заправо сасвим уобичајене односно нормалне (иако, истина, мање честе)“ (Donnelly, 2004:93).

У свом делу *Анархија је оно што државе од ње најраве* (1992) Вент „одбацује неореалистички став да анархија нужно води ка стању самопомоћи“ (Златановић & Липовац, 2014:259). Његов је став да је „самопомоћ институција – само једна поставка идентитета и интереса које могу постојати у анархији“ (Wendt, 1992:399). Дакле, само једна могућност, а не нужан производ. Међутим, тврдити да је анархија оно што државе од ње направе не значи да су државе „у могућности да направе апсолутно било шта... а будући да конструктивизам истиче значај идентитета, од примарне је важности за конструктивисте да укажу на то који су идентитети могући“ (Kowert, 2001:159). Вент, на пример, истиче три идентитета – пријатељ, непријатељ и ривал – о којима ће бити речи у даљем тексту.

Институција самопомоћи је заступљена и у компетитивним и у индивидуалистичким безбедносним системима у смислу да „државе не идентификују позитивно сопствену безбедност са безбедношћу других, већ третирају безбедност као индивидуалну одговорност свакога“ (Wendt, 1992:400). С друге стране, за кооперативне безбедносне системе важи супротно, па је „безбедност једног одговорност свих“ (Wendt, 1992:400).



Шема 1. Илустрација континуума безбедносних система и институције самопомоћи¹³

Анархична структура међународне заједнице нема ни позитиван ни негативан предзнак.¹⁴ „Неореализам не предвиђа да ли ће две државе бити пријатељи или непријатељи, да ли ће признати једна другој суверенитет, да ли ће развијати династичке везе, да ли ће бити ревизионистичке или статус кво силе итд.“ (Wendt, 1992:396). Ово нас наводи на следећи логички корак, а то је разматрање различитих култура анархије.

Вент у свом делу *Социјална теорија интернационалне политике* (*Social Theory of International Politics*) разликује три културе анархије – непријатељске, ривалске и пријатељске. „Непријатељи су конституисани представом о другом учеснику као некоме ко не признаје наше право да постојимо као аутономно биће, и самим тим, неће ограничити насиље према нама“ (Wendt 1999:260). У овоме се (између осталог) огледа и разлика између културе непријатеља и ривала. Наиме, „насиље међу непријатељима нема унутрашњих граница – свако ограничење које је присутно потиче од неадекватних способности или постојања неке екстерне препреке. Насиље између ривала је самоограничавајуће јер обе стране признају једна другој право на постојање“ (Wendt, 1999:261). Што се тиче саме претње, њено објективно постојање у непријатељској анархији није релевантно. „Једном покренута, логика непријатељства је таква да ће се државе понашати на начин који их чини егзистенцијалним претњама и самим тим, понашање држава постаје део проблема“ (Wendt, 1999:263). Дакле, сам процес има основа, док првобитна премиса на којој се заснива будуће закључивање, може

13 Шема преузета из текста: Wendt, A. (1992). Anarchy is what States Make of it: The Social Construction of Power Politics. *International Organization*, 46(2), стр. 400.

14 Опширније о овоме види у: Златановић, А. & Липовац, М. (2014). Социјални конструктивизам. *Међународна безбедност: Теоријски приступи* – Увод у студије безбедности, стр. 251–263.

бити сасвим погрешна. То намеће питање шта се дешава када дође до асиметрије улога. Симетрију непријатељства чине „два учесника која су истовремено у истој позицији. Као посматрање у огледалу, један опонаша другог и постаје његов непријатељ како би преживео“ (Wendt, 1999:263). Ситуација са асиметричним улогама је другачија и може имати два исхода. Када једна страна види „ривалство, а друга непријатељство, резултат може бити брзо улажење у свет непријатељства. У модерном свету ово се не догађа често јер државе препознају право на суверенитет и имају простора да донесу другачију одлуку и наступе према начелу реци-процитета. Уколико се то деси, покреће се логика ривалства“ (Wendt, 1999:282). Упркос идеалистичким оптужбама, Вент сматра да је „време да се на систематичан начин размотре природа и последице пријатељства двеју држава. Ако су аутори спремни да разматрају категорију непријатеља, не постоји разлог зашто би се другачији стандарди примењивали на пријатеље“ (Wendt, 1999:298). Пријатељска анархија почива на два правила – „правило ненасиља и правило узајамне помоћи“ (Wendt, 1999:299). Пријатељство две државе треба разликовати од савеза. Према Венту, савез је „привремен, узајамно практичан аранжман унутар ривалства или чак непријатељства, у којем државе очекују враћање у претходно стање у којем је рат међу њима могућ“ (Wendt, 1999:299). Код пријатељских држава то није случај.

Узмимо као пример два учесника – учесник А и учесник Б – који се сусрећу први пут. Оба желе да преживе и имају одређене материјалне способности, али ниједан не поседује биолошке или унутардржавне императиве за стицање моћи, славе или освајање. Истовремено, не постоји историја безбедносне проблематике између ова два учесника. Шта би они требало да ураде? Вент сматра да одлуке увек треба доносити на основу вероватноће. А колика је вероватноћа да се развије ситуација “1” уместо ситуације “2”, могуће је закључити тек кроз процес интеракције. Тек се тада може видети шта други учесник заправо ради и на који начин наступа (Wendt, 1992:404). Правити грешке на основу „слепих“ претпоставки је подједнако лоше као и залажење у екстреме најгорег могућег сценарија. Не предлаже се слепа вера у праведно и безазлено деловање другог учесника, већ доношење закључака о њему тек након успостављања међусобне интеракције и процене ситуације, која не мора нужно бити позитивна. „Говор социјалног конструктивизма је као говор теорије игара – аналитички неутралан између конфликта и кооперације“ (Wendt, 1995:76).

Став Маје Зајфус је да „када конструктивистичка анализа отпочне, некаква реалност је већ била створена и прихвата се као таква. Конструктивистички рад истиче улогу значења, али, истовремено, претпоставља постојање априори стварности. Ово конструктивизам смешта на средње место“ (Zehfuss, 2002:10). Аутор који се превасходно бави овим питањем је Емануел Адлер. Према Адле-

ру, „конструктивизам заузима средње место зато што је заинтересован за то како материјални, субјективни и интересубјективни светови интерактују у социјалној конструкцији реалности и зато што – уместо да се фокусира искључиво на то како структуре конституишу учесникове идентитете и интересе – тежи да објасни како индивидуални учесници уопште социјално конструишу ове структуре“ (Adler, 1997:330).

Ипак, ово није једини начин на који се социјални конструктивизам може посматрати као теорија која заузима „средње место“. Поред Адлера, и други аутори на сличан начин размишљају о позицији конструктивизма у теоријском универзуму савремених студија безбедности. Раус-Смит, на пример, види однос конструктивизма и рационализма као однос „поделе рада јер се први фокусира на формирање интереса, а други на њихово задовољење... тако да неки конструктивисти упућују на могућност да конструктивисти раде на објашњењу како учесници стичу конкретне преференције, а рационалисти на томе како учесници реализују те преференције“ (Reus-Smit, 2005:203). Закључак је да су и рационализам и конструктивизам корисни, у смислу да „пружају различита сочива кроз која се могу посматрати исти емпиријски феномени и исходи... комбинација ова два приступа омогућава дубљи увид у проблематику“ него што је то случај са њиховом засебном анализом (Hurd, 2008:311-2).

Вент даље тежи да повеже конструктивизам и либерализам развијајући „конструктивистички аргумент у име либералне тврдње да интернационалне институције могу да трансформишу државне идентитете и интересе“ (Wendt, 1992:394). Помоћу ове „сарадње“ доћи ће до повезивања две расправе – између реалиста и либерала и између рационалиста и рефлексивиста – што ће конструктивизам сместити између рационалистичког и рефлексивистичког тabora (Zehfuss, 2002:38). Пут ка повезивању конструктивизма и либерализма, у суштини, води кроз оспоравање реалистичког односа према променама. Реалистичко је виђење да „анархија оправдава незаинтересованост за институционалну трансформацију идентитета и интереса“ (Wendt, 1992:394). Будући да је већ било речи о анархији, сада ће се прећи на говор о историји и променама.

Према Раус-Смиту, лекције из историје биле су сведене на једноставан предлог да се ништа никада суштински не мења. На овај начин, одбачена је богата разноликост људског искуства, као и могућност значајних промена. Идеје, норме и пракса су важни и ако се разликују од једног до другог социјалног контекста, онда историја заиста јесте важна (Reus-Smit, 2005:206-7). Вент наводи да „ако су у прошлости интеракције створиле структуру у којој су статус кво државе подељене и наивне, ревизионисти ће напредовати и систем ће дефинисати непријатељска култура у којој моћ и самоинтерес владају... А ако се статус кво државе идентификују једна са другом и међу њима постоји поверење, онда ће се пре-

даторске државе највероватније суочити са системом колективне безбедности“ (Wendt, 1995:77). Ово повлачи важну импликацију да „учесници чији су интереси конституисани структуром имаће удела у њој, а то ће је заузврат учинити стабилнијом него што би иначе била“ (Wendt, 1999:248).

Дакле, конструктивизам изучава промене. (Нео)реалистички став потцењује промене тврдњом да су међународни односи иста стара ствар која се изнова понавља, дакле, константна логика анархије (Jackson & Sorensen, 2006:174). Према Венту, „учесници немају „портфолио“ својих интереса који носе са собом независно од социјалног контекста. Уместо тога, они дефинишу своје интересе на основу дефинисања ситуације... Некада су ситуације без преседана и у тим случајевима мора се конструисати њихово значење (и самим тим интереси) по аналогiji или изнова – *de novo*“ (Wendt, 1992:398). Овде је улога језика¹⁵ важна, као што ће многи конструктивисти указати на то јер „језик је медијум путем кога разумемо искуство и у могућности смо да пренесемо сопствено схватање тог искуства другима“ (Lock & Strong, 2010:68).

Вратимо се на промене јер „анализа промена упућује на област где конструктивизам може сарађивати са теоријом либерализма. Она се фокусира на процесе демократизације, међузависности и интернационалних институција – који могу да послуже као инспирација за конструктивистичку интерпретацију тога зашто се учесници одлучују за кооперацију, чак и пријатељство“ (Jackson & Sorensen, 2006:174). С друге стране, као што је већ истакнуто, конструктивизам може да допринесе либералном „интересовању за идентитете и формирање интереса“ (Wendt, 1992:394).

Поред овога, паралела би се могла направити и између студија мира и конструктивизма. Треба поновити да је конструктивизам „аналитички неутралан између конфликта и кооперације“, док студије мира препознају друштвену функцију конфликта. Наиме, студије мира не настоје да елиминишу конфликт у целини. Конфликт ослобађа, а затим увећава људску и социјалну, индивидуалну и колективну енергију. Проблем је како каналисати ту енергију ка конструктивним циљевима, далеко од деструктивних образаца понашања (Galtung & Tschudi, 2001:20). С обзиром на флексибилност конструктивизма у односу према променама, као и конструктивистички рад на објашњењу и анализи структура – може се успоставити „сарадња“ са студијама мира у погледу анализе процеса структуралног насиља. Треба напоменути да чак и када државе „делују на основу значења које приписују материјалним силама, ако та значења нису дељена, онда структура интернационалног система неће имати културолошку димензију... понекад интернационална политика и нема културу... емпиријско је питање да

¹⁵ Више о језику са конструктивистичког становишта видети у: Lock & Strong, 2010:53-84, Zehfuss, 2002:151-195, Onuf, N. (2012). *World of Our Making*. New York: Routledge.

ли учесници деле одређене идеје, а понекад је ситуација таква да је одговор на то питање негативан“ (Wendt, 1999:158). Међутим, насиље је свеprisутно иако конфликт није. Конструктивизам и студије мира заједно могу да, с једне стране, анализирају *на који начин и под којим условима* се формирају одређени аспекти културе насиља (конструктивистички „део посла“), а с друге, да подробније испитају процес легитимизације директног односно структуралног насиља (студије мира). Ако се узме у обзир став да је „стварни дугорочни конфликт у свету онај између елите и маргинализоване већине“,¹⁶ онда конструктивистички рад на улози идеја и вредности, свакако, може имати улогу у данашњим студијама мира.

За конструктивизам се каже да „баца ново светло“ (Jackson & Sorensen, 2007:173) на безбедносну проблематику. Према Адлеру (Adler, 1997:323), конструктивизам може да осветли важне карактеристике интернационалне политике које су до сада биле енигматичне, али и да произведе кључне практичне импликације за савремене студије безбедности.

Водећи се саветом да се „проблеми не решавају изношењем новог искуства него сређивањем оног већ одавно познатог“ (Витгенштајн, 1969:85), сумираће се допринос конструктивизма савременим студијама безбедности кроз разматрање седам тачака¹⁷ на које он „баца ново светло“. То су:

- **Друштвена пракса** – будући да су „правила интересубјективна веровања укоренења у друштвеној пракси и репродукована кроз њу“ (Karacasulu & Uzgoren, 2007:36), конструктивизам истиче посебан значај друштвене праксе.
- **Моћ** – конструктивизам истиче нематеријалну димензију моћи. „Моћ не представља само ресурсе којима се може наметати своја воља другима већ и ауторитет да се установе заједничка значења која конституишу идентитете, интересе и праксе држава“ (Karacasulu & Uzgoren, 2007:37).
- **Повиновање нормама** – конструктивизам препознаје да на државе приликом доношења одлука, поред интереса и евентуалне користи, утицај има и социјална структура. „Државе играју своје улоге покушавајући да ураде оно што је прикладно или исправно у свакој конкретној ситуацији. У том процесу, оне су вођене нормама које укључују стандарде прикладног понашања“ (Karacasulu & Uzgoren, 2007:37).
- **Интереси** – они нису фиксни ни предодређени, већ се обликују и редефинишу путем праксе (Karacasulu & Uzgoren, 2007:38).

16 The Guardian: Interview with Paul Rogers - "Peace Studies in our time" (<http://www.guardian.co.uk/education/2006/jan/03/highereducationprofile.academicexperts>) приступљено 30. 1. 2013)

17 Више о доприносу конструктивизма студијама безбедности видети у: Karacasulu, N. & Uzgoren, E. (2007). *Explaining Social Constructivist Contributions to Security Studies*. Perceptions, Summer-Autumn, стр. 27–48.

- **Конститутивна правила** – треба разликовати регулативна и конститутивна правила. Прва регулишу „већ постојеће активности и понашања, док друга стварају нове учеснике, интересе и категорије акције. Рационалисти потпуно игноришу конститутивна правила... Према конструктивистима, правила не само да конституишу регулативне оквире за решавање проблема већ, што је важније, као средства креирају осећај заједништва“ (Karacasulu & Uzgoren, 2007:38).
- **Претње** – према конструктивистима претње, као уосталом и сама безбедност, нису објективне и фиксне категорије, већ су социјално конструисане. Државе увек могу променити своју перцепцију претњи (Karacasulu & Uzgoren, 2007:38).
- **Промене** – конструктивисти на специфичан начин разматрају промене. Наиме, „анархија, суверенитет, интереси и идентитети су социјално конструисани и могу се временом променити. Не постоји ништа што је неизбежно и непроменљиво у светској политици. Све је интерсубјективно и, самим тим, није дефинитивно“ (Karacasulu & Uzgoren, 2007:38-9).

Дакле, конструктивизам полази од претпоставке да размишљање и понашање људи и држава у свету политике зависи од начина на који они схватају свет око себе (Hurd, 2008:312-3). Из тог је разлога конструктивистички рад усмерен на „демонстрацију моћи идеја, норми и вредности у обликовању светске политике... истовремено указујући на дескриптивно сиромаштво материјалистичког скептицизма“ (Reus-Smit, 2005:207).

Међутим, треба за крај указати на то шта конструктивизам *није*. Он не тврди да материјална моћ није важна, нити да учесници не калкулишу када је реч о испуњењу њихових интереса; такође, конструктивизам не претпоставља априори постојање суверених држава и проблематику анархије. Уместо тога, он указује на то да је оно што се одвија унутар ових категорија и концепта конструисано кроз социјалне процесе и интеракцију (Hurd, 2008:313).

Како Вент истиче, доминантна перспектива мејнстрим теорија интернационалне политике је материјалистичка. Примат се даје материјалним факторима – моћи и интересу – док се идеје уводе у анализу тек како би појасниле оно што објашњења која се ослањају на моћ или интерес не могу. Када се таквим објашњењима одузме идејни садржај, постаје јасно да је релативно мали део интернационалног живота у функцији чистих материјалних сила. Због тога, закључује Вент, има више логике да се анализа интернационалне политике започне са дистрибуцијом идеја у систему, па да се тек онда уведу и материјални фактори – никако обратан (Wendt, 1999:370-1).

ЛИТЕРАТУРА:

- Adler, E. (1997). Seizing the Middle Ground – Constructivism in World Politics. *European Journal of International Relations* 3(3), 319–363.
- Bozdaglioglu, Y. (2007). Constructivism and Identity Formation: An Interactive Approach. *Uluslararası Hukuk ve Politika* 3(11), 121–144.
- Donnelly, J. (2005). Realism. In S. Burchill, A. Linklater, R. Devetak, J. Donnelly, M. Paterson, C. Reus-Smit (Eds.) *Theories of International Relations – Third Edition* (29–54). New York: Palgrave Macmillan.
- Galtung, J. & Tschudi, F. (2001). Crafting Peace: On the Psychology of the Transcend Approach. http://academic.marion.ohio-state.edu/dchristie/Peace%20Psychology%20Book_files/Chapter%2018%20-%20Psychology%20%26%20the%20TRANSCEND%20Approach%20%28Galtung%20%26%20Tschudi%29.pdf; Приступљено: 6. 1. 2013.
- Hurd, I. (2008). Constructivism. In: D. Snidal & C. Reus-Smit (Eds.), *The Oxford Handbook of International Relations* (298–316). Oxford: Oxford Handbooks Online.
- Jackson, R. & Sorensen, G. (2006). *Introduction to international relations: theories and approaches*. Oxford: Oxford University Press.
- Karacasulu, N. & Uzgoren, E. (2007). Explaining Social Constructivist Contributions to Security Studies. *Perceptions, Summer-Autumn*, 27–48.
- Kowert, P. (2001). The Peril and Promise of Constructivist Theory. *Ritsumeikan Journal of International Studies*, 13(3), 157–170.
- Lock, A. & Strong, T. (2010). *Social Constructionism*. Cambridge: Cambridge University Press.
- March, J. & Olsen, J. (1998). The Institutional Dynamics of International Political Orders. *International Organization* 52(4), 943–969.
- McDonald, M. (2008). Constructivism. In: P. D. Williams (Ed.) *Security Studies – An Introduction* (59–72). New York: Routledge.
- Price, R. & Reus-Smit, C. (1998). Dangerous Liaisons? Critical International Theory and Constructivism. *European Journal of International Relations*, Vol. 4(3), 259–294.
- Ringmar, E. (2005). Alexander Wendt: A Social Scientist Struggling With History. In: Iver Neumann & Ole Weaver (Eds.) *The Future of International Relations – Masters in the Making?* (290–311). New York: Routledge.
- Stolberg, A. (2001). Crafting National Interests in the 21st Century. In: J.B. Bartholomees (Ed.) *USAWC Guide to National Security Issues: National Security and Policy Strategy* (3–14). Carlisle: Strategic Studies Institute of the US Army War College.
- Vitgenštajn, L. (1969). *Filozofska istraživanja*. Beograd: Nolit.

- Waltz, K. (1979). *Theory of International Politics*. New York: McGraw Hill.
- Wendt, A. (1992). Anarchy is what States Make of it: The Social Construction of Power Politics. *International Organization*, 46 (2), 391–425.
- Wendt, A. (1995). Constructing International Politics. *International Security*, 20(1), 71–81.
- Wendt, A. (1999). *Social Theory of International Politics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Williams, P. (2008). Security Studies – An Introduction. In: P. D. Williams (Ed.) *Security Studies – An Introduction* (1–12). New York: Routledge.
- Zehfuss, M. (2002). *Constructivism in International Relations – The Politics of Reality*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Zlatanović, A. & Lipovac, M. (2014). Socijalni konstruktivizam. *Međunarodna bezbednost: Teorijski pristupi – Uvod u studije bezbednosti* (251–263). Beograd: Akademska knjiga.

Ana ZLATANOVIĆ

University of Belgrade – Faculty of Security Studies

THE CONTRIBUTION OF CONSTRUCTIVISM TO SECURITY STUDIES

Abstract: The paper examines the issues of power and interest from a constructivist point of view and attempts to explain the nature of the relation between identity and interest as well as to show which factors influence the formation of identity itself. It also discusses the constructivist view of the anarchic structure of the international community and concludes that it is neither positive nor negative in nature, which in turn leads to a constructivist analysis of different anarchic cultures. Wendt's premise that "anarchy is what states make of it" (Wendt 1992) is coupled with Kowert's assertion that this does not mean that "states can make of it anything whatsoever"; constructivism deals with the matter of identity and its task is, therefore, to "show what identities are possible" (Kowert 2001: 159). We complete the analysis by presenting those elements that constructivism "throws new light on" (Jackson & Sørensen 2007: 173).

Key words: constructivism, identity, interest, power, anarchy

Ана ПАРАУШИЋ, Филип СТОЈАНОВИЋ

Студентски мастер студија

на Факултету безбедности Универзитета у Београду

МЕЂУНАРОДНА БЕЗБЕДНОСТ: ТЕОРИЈСКИ ПРИСТУПИ *Приказ зборника*

Липовац, М. и Живојиновић, Д. (Ур.), (2014). *Међународна безбедност: теоријски приступи*. Београд: Иновациони центар Факултета безбедности и Нови Сад: Академска књига.

Иако се за студије безбедности често истиче да представљају недовољно развијену научну дисциплину, то никако не може бити оправдање за одсуство прегледних радова из ове области у домаћој академској заједници. Увиђајући овај проблем, уредници Милан Липовац и Драган Живојиновић приредили су зборник радова чији тематски захват обухвата шире увиде у, како доминантне, тако и алтернативне теоријске приступе из области студија безбедности. Поред предговора и закључног разматрања, зборник садржи 15 ауторских или коауторских прилога који су смештени у пет тематски релативно добро заокружених целина: Уводна разматрања, Реалистички приступи, Либерални приступи, Алтернативни теоријски приступи и Студије безбедности и сродне дисциплине.

Сасвим оправдано, зборник не започиње представљањем кључних теоријских становишта, већ је у оквиру поглавља „Уводна разматрања“ значајно место посвећено настанку и развоју студија безбедности, а са циљем да се покаже шта је предмет и основна преокупација ове дисциплине. Не само овај

део, већ цео рад прожима идеја о променљивости концепта безбедности и његовог значења, услед чега се истраживачки фокус студија безбедности константно мењао и проширивао (продубљивао, продужавао). Померањем истраживачког поља са државоцентричног и војноцентричног реалистичког промишљања безбедности на недржавне референтне објекте, студије безбедности су прошле кроз разне промене, а њихов предмет кроз бројна редефинисања. Иако се наука о међународним односима блиско преплиће са студијама безбедности, данас преовладава становиште да студије безбедности представљају самосталну научну дисциплину, а што се у зборнику доследно образлаже.

У том смислу истичу се два преломна периода у развоју ове научне дисциплине. Први се односи на период након Другог светског рата, који су обележиле стратешке студије и преокупираност државом, а други се везује за период након Хладног рада и напуштање државоцентричности и истицање мултидимензионалности у истраживању појава безбедности.

Без адекватног и јасног одређења појма, односно садржаја и обима безбедности, немогуће је очекивати теоријску, али ни практичну операционализацију. Зато је у зборнику посебна пажња посвећена концептуалној анализи безбедности. Тежиште овог прилога је усмерено на анализу сетова истраживачких питања које постављају различити теоретичари. Синтеза постојећих питања употребљена је сетом истраживачких питања које предлаже и сам аутор, а која би требало да усмере научно-истраживачку делатност и поставе оквир за плодну анализу овог сложеног концепта.

Прилози о реалистичком приступу, обухваћени истоименом целином, пружају добар преглед овог богатог теоријског становишта. У приказима четири реалистичка правца представљене су темељне идеје реалистичке теорије, као и правац у којем је развијан у овај теоријски приступ, односно како су реалистички теоретичари аргументовали своја и одговарали на критике конкурентских становишта. Аутори истичу основне идеје које прожимају реализам у свим фазама свог постојања: државе су главни актери међународне политике; међународни систем је анархичан без врховног ауторитета; моћ је главна одредница међународне политике; када се говори о безбедности мисли се о националној безбедности коју је могуће заштитити једино војном силом. Аутор Драган Живојиновић у прилогу под називом „Офанзивни и дефанзивни реализам“ није дао шематски приказ основних праваца у реализму и њихових заједничких тачака и на тај начин приближио разумевање сличности и разлика у оквиру овог богатог и дуго времена доминантног теоријског приступа.

Готово подједнака пажња посвећена је и либералним приступима и то са разлогом, јер је суочавање становишта реалиста и либералиста обележило важан период науке о међународним односима, а у којој су се студије безбедности уоб-

личиле. Либералисти, за разлику од реалиста, међународни систем не представљају искључиво као поприште сукоба, већ остављају могућност паралелног постојања облика сарадње и интеграција између држава. Зато актери код либералиста нису више искључиво државе (мада јесу доминантни), већ и међународне институције/организације, као и појединац, а сви они заједно имају своје место и улогу у међународној безбедности. Аутори истичу значај либералног приступа представљајући либерални институционализам и резимирајући његове основне идеје, да политика силе и војна моћ нису више једине преокупације студија безбедности, већ им се придружују недржавне претње, у чијем је решавању примена оружане силе често неадекватна.

У прилогу о теорији демократског мира истакнут је и значај друштвеног уређења држава, а који се доводи у везу са спољном политиком, констатацијом да демократије не ратују са другим демократијама. У зборнику је у посебном прилогу представљена теорија комерцијалног либерализма, чији представници заступају тезу да трговина, међузависност и глобализација доприносе миру. Преломни тренутак за појаву алтернативних теорија био је крај Хладног рата, тј. неуспех преовлађујућих теорија, реализма и либерализма, да објасне велике промене у међународном систему/заједници, а које су наметнуле потребу за новим начинима интерпретације међународне безбедности. Основни представници овог приступа коначно раскидају са реализмом: против су вредносно неутралној науци која је у служби друштвених промена; безбедност није само прост опстанак већ подразумева одређени квалитет живота; акценат је на појединцу и заједници и њиховој еманципацији; сфера личног, приватног измешта се на јавно-политичку раван и убрзо поприма глобални значај. Прилози о алтернативним теоријским приступима представљају врло добре приказе, мада остаје нејасно зашто није обухваћени и постструктурализам и, у страним зборницима овог типа све чешће реafirмисано, марксистичко становиште. Такође, о копенхашкој, велшкој и париској школи нема посебних прилога, јер се наводи да се припрема посебан зборник о теоријским приступима савремених студија безбедности, тако да су се уредници одлучили само за социјални конструктивизам, критичку и феминистичку теорију у студијама безбедности.

При читању последњег поглавља „Студије безбедности и сродне дисциплине“ имали смо одређену дозу скепсе, сматрајући да у овом сумарном прегледу теоријских приказа, повезаност са само две научне дисциплине може, са једне стране бити сувишно, а са друге недовољно. Такође, обично се компаративни приказ дисциплина налази у првом делу књиге, а ради јасне диференцијације предмета и циља у односу са сродне дисциплине. Ипак, након читања постало је сасвим јасно шта јесу, а шта нису студије безбедности и какву корист истраживачи појава безбедности могу имати од проучавања сродних дисциплина.

Утицај географских чинилаца на међународну безбедност немогуће је сагледати уколико не укључимо и геополитичку перспективу. Иако су геополитичка објашњења постала преуска за судије безбедности, јер доминира државоцентрични приступ, не смемо занемарити чињеницу да су државе и даље главни актери међународне безбедности и да су очување територијалног интегритета, ширење интересне сфере и експлоатација природних ресурса других држава, још увек нека од кључних питања у безбедносним калкулацијама. У том смислу, представљање геополитичких становишта и истицање блискости геополитике и студија безбедности је сасвим оправдано. Са друге стране, упркос великој сличности предмета истраживања, па и заједничких интереса, студије безбедности и студије мира нису у еквивалентном односу. Сажимајући ауторова виђења, ставове и критике, читаоци ће имати прилику да се упознају са централном темом студија мира. Ипак, ове студије изучавају природу, узроке и појавне облике сукоба како би пронашли начине за њихово превазилажење мирним средствима, док се студије безбедности баве безбедносним појавама, процесом, односно стањем, које се нужно не постиже мирним средствима.

Преглед теоријских приказа студија безбедности дат је на систематичан начин, са освртом на основне идеје које прожимају сваки правац, истицањем основних критика, а у неколико случајева и указивањем на потенцијал теоријских поставки у будућности. Аутори и уредници текстова су нам показали како се ова област у ствари развијала кроз теоријску дебату у којој су једни теоретичари допуњавали друге, али и критиковали и на тај начин преиспитивали и обогаћивали постојеће и развијали нове теоријске приступе. Аргументи којима се оспорава одређено теоријско становиште никако не значи да је тај приступ превазиђен. Чак напротив, суочавање и провера аргумената је у функцији даљег развијања теоријске дебате и истицања разлика, као и експланаторног потенцијала који сваки од представљених теоријских правца има.

Студије безбедности, иако сличне са науком међународних односа, од ње се разликују по специфичном предмету и циљу истраживања. Једно од кључних питања, које прожима целокупан садржај зборника, огледа се у препознатој потреби систематизације студија безбедности, а што би свакако допринело утемељењу ове области као посебне науке.

Можемо се сложити са констатацијом уредника из предговора, у погледу неуједначеног квалитета појединачних прилога, а што је донекле и очекивано имајући у виду најмање два разлога. Први разлог је што представљена теоријска становишта нису подједнако добро утемељена и разрађена, док се други разлог може тражити у чињеници да је селекција аутора прављена на основу тема њихових мастер, магистарских или докторских теза, а који су квалитативно и квантитативно различити и иманентни различитим нивоима студија. Иако су прило-

зи различитог квалитета, уредници су у крајњем постигли постављене циљеве. Један од циљева овог зборника подразумева стварање основе, али и подстицање на даљу полемику и преиспитивање теоријских приступа међународних односа и студија безбедности у домаћим академским круговима. Сматрамо да су овим зборником дате одличне смернице и подстрек студентима Факултета безбедности, Факултета политичких наука и сродних факултета за бављење овим темама, а што би требало да повећа домаћу научну продукцију, као и да подигне квалитет расправа о студијама безбедности на овим просторима.

Ограничен обим зборника условио је нужну редукцију и у погледу тема које су обрађене, ипак приказани су готово сви релевантни теоријски приступи. Добро одређена структура зборника има двоструку функцију. Приказани приступи указују на разноликост праваца у размишљању и објашњењу међународне безбедности, али указују и на сазнајни допринос сваког од њих и значај комбинавања више теоријских праваца у проучавања конкретних појава безбедности.

У проучавању сложености и динамике међународне безбедности, истраживач не би требало да се ограничи на само једно гледиште, већ би требало да пође и од основних идеја и поставки како реализма који промовише државу и моћ, тако и либерализма и његовог истицања сарадње, али и алтернативних теоријских приступа и њихових идеја. Зборник који је пред читаоцима обилује илустрацијама, шематским приказима и примерима који омогућавају лакшу систематизацију постојећег знања. Аутори прилога у зборнику нису пружили само систематичне увиде у основне теоријске приступе међународних односа и студија безбедности, него су препорученом и коришћеном литературом дали важне смернице студентима, искусним научницима из других сродних области, али и онима који желе да даље унапређују своја знања.

